

Т. РУСТАМОВ

СОФ КЎМАҚЧИЛАР

*(Ўзбек тили соф кўмак-
чиларининг тарихий
тараққиёти)*

ТОШКЕНТ

ЎЗБЕКЎСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИНING
«ФАН» НАШРИЕТИ
1991

Монографияда ёзма ёдгорликлар асосида XIII—XX асрлар ўзбек тили кўмакчиларининг тараққиёти ёритилган. Кўмакчиларнинг фонетик, морфологик ва семантик хусусиятлари аниқланган, уларнинг ҳозирги ўзбек тилида тутган ўрни белгиланган.

Китоб туркшунос-мутахассислар, олий ўқув юртлари филология факультетининг ўқитувчи ва талабаларига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у х а р р и р:
филология фанлари доктори Б. Бафоев

Т а к р и з ч и л а р:
филология фанлари доктори Н. МАҲМУДОВ, филология
фанлари кандидати Қ. ҚАРИМОВ

4602000000—329
P _____ 248—91
M355 (04)—91

© Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан»
нашриёти, 1991 й.

ISBN 5—648—00862—7

АЙРИМ ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

1. АДД — автореферат докторской диссертации.
2. АКД — автореферат кандидатской диссертации.
3. АН СССР — Академии наук Союза Советских Социалистических Республик.
4. ВЯ — «Вопросы языкознания» журналы.
5. ВЛ — восточная литература.
6. ВВ — веков.
7. В — век.
8. Вып — выпуск.
9. Гос — государственный.
10. Докл — докладлар.
11. ДД — докторлик диссертацияси.
12. ЗКВ — Записки коллеги востоковедов.
13. Изд — издание.
14. Изв. АН КазССР — Известия Академии наук Казахской Советской Социалистической Республики.
15. Ин-та — института.
16. Инв — инвентарь.
17. Изд-во — издательство.
18. КД — кандидатлик диссертацияси.
18. КН — книга.
20. Л. — Ленинград.
21. ЛГУ — Ленинградский государственный университет.
22. М. — Москва.
23. М.—Л — Москва — Ленинград.
24. ОЛЯ — Отдел литературы и языка.
25. Пгр — Петроград.
26. Препад — преподаватель.
27. Проф. — профессор.
28. Сб. — сборник.
29. Сообщ. — сообщения.
30. Сурх. — Сурхондарё.
31. Т. — том.
32. Тош. — Тошкент.
33. ТашГУ — Ташкентский государственный университет.
34. ФАН — Фанлар академияси нашриёти.
35. Ч. — часть.
36. ШИ. — Шарқшунослик институти.
37. 173.264з — библиографияда кўрсатилган 173 — асар ва ўша асарнинг саҳифа-сидаги учинчи колонка.
38. 10., 25., 11., 34., — Библиографияда кўрсатилган тўртта асар рўйхати: ўнинчи, йигирма бешинчи, ўн биринчи, ўттиз тўрттинчи номерларда кўрсатилган асарлар кўзда тутилмоқда ва бошқалар.
39. УН, 38. II, III, IV — «Ўғизнома» асари. 38-бет. II, III, IV бўлимлари.
40. 2.17.IV.1965 — иккинчи номердаги манба, 17-число, 4-ой, 1965 йил.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАРНИНГ ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАРИ

1. А.Қод. — Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар. Тошкент, 1958.
2. Амирий — Юсуф Амирий. Банг ва чоғир орасинда мунозара. (XV аср). Қўл ёзма. Британия музейи. Add. 7914.
3. Аҳмадий — Аҳмадий. Руджоманинг орасинда мунозара ва мувоҳаса. (XV аср). Қўл ёзма. Британия музейи. Add. 7914.
4. А. Юг. С VIII. 220 — Аҳмад Югнакий «Хибатул ҳақойик» асарининг «С» нусхаси. VIII бўлим, 220-бет.
5. БВ — Восифий. «Бадоеул вақое (XVIII аср). Қўл ёзма. ЎзССР ФА Беруний номидаги шарқшунослик институти, инв. № 3344 (Форсчадан ўзбек тилига Диловар таржимаси.)
6. БН — Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. (XVI аср) (Н. И. Ильминский наشري). Қозон, 1857.
7. Бобур — Захириддин Муҳаммад Бобур. Девон (XVI аср). (А. Н. Самойлович

қайд этиш учун улар алоҳида-алоҳида диахроник планда ўрганинашри). Петроград, 1917.

8. Б.Б — Борот Бойқубулов. Бугун сенинг туғилган кунинг, Тошкент ҳақиқати, 1974, 6 ноябрь.
9. Гулханий — Гулханий. Зарбул масал (XVIII аср). Ф. Исоқов наشري. Тошкент, 1976.
10. ДН — Юсуф Амирий. Даҳнома (XV ас). Қўл ёзма. Британия музейи. Add. 7914.
11. ДЛТ — Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов.) Тошкент. I том — 1960; II — том — 1961; III — том 1963.
12. «Еш. лен.» — «Еш ленинчи» (газета).
13. КМТ. — Комсомоллар тарихидан. Тошкент, 1935.
14. Кук. — Капитан Кукнинг саргузаштлари. Тошкент, 1931.
15. ЛН. — Хожандий. Латофатнома (XV аср). Қўл ёзма. Британия Музейи. Add. 7914.
16. Лат. Н. — Хожандий. Латофатнома (XV аср). Э. Фозилов наشري. Тошкент, 1976.
17. Лутфий — Лутфий. Девон (XV аср). Қўл ёзма. Британия музейи. Add. 7914.
18. Лутфий ГН. — Лутфий. Гул ва Наврўз (XV аср). (Қўл ёзма. Британия музейи. Add. 7914; Лутфий. Лирика. Гул ва Наврўз. (Нашрга тайёрловчи С. Эркинов. Тошкент. 1965).
19. Махмур — Махмур. Танланган асарлар. (XVII—XIX асрлар) Тошкент, 1948.
20. Мунис — Шермуҳаммад Мунис. Танланган асарлар. (XVII—XIX асрлар). (Нашрга тайёрловчи Юнус Юсупов.) Тошкент, 1957.
21. Мунтаҳаб — Ҳакимжон Ибн Саид Маъсумхон. Мунтаҳабут таворих (XIX аср). Қўл ёзма. ЎзССР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти. инв. № 594, 1560.
22. Мухтасар — Захириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар (XVI аср). Саидбек Ҳасан наشري, Тошкент. 1971. И. В. Стеблева наشري. М., 1972.

23. Мушриф — Мирза Олим Мушриф. Ансобус салотин ва таворихул хавокин (XIX аср). Қўл ёзма. ЎзССР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, инв. № 1314.
24. Муқимий I — Муқимий. Асарлар тўплами, икки томлик, I том. (XIX аср) (Нашрга тайёрловчи Ғулум Қаримов). Тошкент. 1960.
25. Муқимий II — Муқимий. Асарлар тўплами, икки томлик, II том (XIX аср) (Нашрга тайёрловчи Ғулум Қаримов). Тошкент. 1960.
26. М.ча. — Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. Тошкент, 1957.
27. МН. — Хоразмий. Муҳаббатнома (Қўл ёзма, Британия музейи, Add. 7914; Э. Н. Наджип нашри, М., 1961).
28. Навоий ЛТ — Алишер Навоий. Лисонут тайр (XV аср). (Илмий-танкидий текст, тайёрловчи Шарафиддин Эшонхўжаев) Тошкент, 1965.
29. Навоий МА — Алишер Навоий, Меъзонул авзон (XV аср). (Танкидий текст, тайёрловчи Иzzат Султонов). Тошкент, 1949.
30. Навоий МЛ — Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн (XV аср). (М. Катрмер нашри). Париж. 1841.
31. Навоий МН — Алишер Навоий. Мажалисун нафоис (XV аср). (Илмий-танкидий текст, тайёрловчи С. Ганиева). Тошкент, 1961.
32. Навоий МҚ — Алишер Навоий. Махбул кулуб (XV аср). (Танкидий текст, тайёрловчи А. Н. Кононов). М.—Л., 1948.
33. Навоий СС — Алишер Навоий. Сабаи Сайёр (XV аср). (Илмий-танкидий текст, тайёрловчи Порсо Шамсиев). Тошкент, 1956.
34. Навоий ФШ — Алишер Навоий. Фарход ва Ширин (XV аср). (Танкидий текст, тайёрловчи Порсо Шамсиев). Тошкент, 1963.
35. Навоий ХА — Алишер Навоий. Хайратул аброр. (XV аср). (Илмий-танкидий текст, тайёрловчи Порсо Шамсиев) Тошкент, 1970.
36. НФ — — Нахжул фародис (Қўл ёзма. Истанбул. Сулаймония кутубхонаси № 879; Я. Экман нашри, Анкара, 1956).
37. НН. — Таворихи гузида — Нусратнома (XVI аср). (А. Акрамов нашри). Тошкент, 1966.
38. Нодира I — Нодира. Асарлар. (XVIII—XIX асрлар). Икки жилдлик, 1-жилд (Нашрга тайёрловчи М. Қодирова). Тошкент, 1968.
39. Нодира II — Нодира. Асарлар. (XVIII—XIX асрлар). Икки жилдлик, 2-жилд (Нашрга тайёрловчи М. Қодирова), Тошкент, 1971.
40. Огаҳий — Огаҳий. Танланган асарлар (XIX аср) (Нашрга тайёрловчи Су-бўтой Долимов). Тошкент, 1958.
41. Отойи — Отойи. Девон (XV аср). Қўл ёзма, СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими, В-2456.
42. Саккокий — Саккокий. Девон. (XV аср). Танланган асарлар. (Нашрга тайёрловчи Қ. Муниров). Тошкент, 1960.
43. Сайфи Саройи. — Сайфи Саройи. Гулистон бит-туркий (Қўл ёзма, Лейден кутубхонаси № 1553; А. Бодроглигети нашри, Будапешт, 1969; Э. Фозилов нашри, Тошкент, 1973; Х. Усмонов ва З. Махсудовлар нашри, Қозон, 1980).
44. «Сов. Ўзб.» — «Совет Ўзбекистони» (газета).
45. ТФ — Тафсир (Қўл ёзма, СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими, С—197).
46. ТО — «Тошкент оқшоми» (газета).
47. ТХ — «Тошкент ҳақиқати» (газета).
48. ТИ — Турсун Иброҳим. «Ўзбекистон», «Тошкент оқшоми» газетаси, 1974. 24 октябрь.
49. Турквилгаз — Туркистон вилоятининг газети, 1890, 14-сон; 1891, 3, 5, 10, 15, 16, 19, 20, 23, 24, 25-сонлари; 1892, 14-сон; 1893, 10, 20, 45-сонлари; 1894, 26-сон; 1896, 3-сон; 1897, 45-сон.
50. Увайсий — Увайсий. Девон. (XIX аср). (Тузувчилар А. Қаюмов, Э. Иброҳимова). Тошкент, 1959.
51. ФИ — Мунис ва Огаҳий. Фирдавсул иқбол (XIX аср), Қўл ёзма, ЎзССР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти инв. № 5364.
52. Фуркат I — Фуркат. Танланган асарлар. (XIX аср). Икки томлик, I том (Нашрга тайёрловчи Халид Расул) Тошкент, 1959.

53. Фуркат II — Фуркат. Танланган асарлар. (XIX аср). Икки томлик, II том (Нашрга тайёрловчи Холид Расул). Тошкент, 1959.
54. Хлар — Худосизлар, журнал. Тошкент, 1930, 12, 25-сонлар; 1933, 12, 33-сонлар.
55. XIII — Кутб. Хусрав ва Ширин (Қўл ёзма, Париж Миллий кутубхонаси, *Mis. Tuges. Apc. F. 312*; А. Зайончковский нашри, Варшава, 1958; Э. Фозилов нашри, Тошкент, 1973).
56. ШИ. — Огахий. Шоҳидул икбол (XIX аср). Қўл ёзма. СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими. С.572.
57. ШТ. — Шавкат Туроб. Хотира//Тошкент окшоми, 1974, 14 октябрь.
58. ШН. — Муҳаммад Солих. Шайбонийнома (XVI аср). (П. М. Мелиоранский нашри). Спб., 1908.
59. Ш.тар. — Абулғози Баҳодирхон. Шажараи тарокима (XVII аср). (А. Н. Кононов нашри). М.—Л., 1958.
60. Ш.турк I — Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк (XVII аср). (Н. Румянцев нашри Қозон, 1825; С. Н. Иванов, Родословное древо тюрк Абу-л-Гази-хана, Ташкент, 1962.)
61. Якиний — Якиний. Ўқ(ва)-ёй орасинда мунозара (XV аср). Қўл ёзма. Британия музейи. Add. 7914.
62. Ўзизлуғ. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1—2-томлар. М., 1981.
63. ЎН. — Ўғузнома (Қўл ёзма, Париж Миллий кутубхонаси, *Suppl. turc.*, 1001; А. М. Шчербак нашри, М., 1959).
64. ҚР — Қисаси Рабғўзий (Қўл ёзма, СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими, С.245).
65. ҚБ. — Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Қўл ёзма, Наманган нухаси. ЎзССР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, № 1809; К. Қаримов нашри, Тошкент, 1971).
66. Ғозий — Ғозий. Девон (XVIII-XIX асрлар). (А. Қаюмов нашри). Тошкент, 1959.
67. Ҳайдар — Ҳайдар Хоразмий. Маҳзанул асрор (XV аср). Қўл ёзма. Британия музейи. Add. 7914 (Абдуллаев Н. Ҳайдар Хоразмий ва унинг Маҳзанул асрори, ҚД, Тошкент, 1974).
68. Ҳувайдо — Ҳувайдо Девон (XVIII аср). Литографик нашр. Тошкент, 1913.
69. ХХ — Аҳмад Югнакий. Ҳибатул ҳақойиқ (Рашид Раҳматий Арат нашри, Истанбул, 1951; К. Маҳмудов нашри, Тошкент, 1972).

СЎЗ БОШИ

Тил система бўлганидан барча категорияларидаги ўзгаришларни қайд этиш учун улар алоҳида-алоҳида диахроник планда ўрганилиши керак. Ана шундагина ҳар бир тилнинг ривожига даражаси яққол кўринади. Ўзбек адабий тилининг ҳам тарихий тараккиёт босқичларини аниқ белгилаш мақсадида унинг барча даврлардаги ёзма ёдгорликлари манба сифатида олиниб, лингвистиканинг ҳамма яруслари бўйича текширилиши лозим. Шунга кўра, биз ҳам ушбу монографияда ўзбек тили тарихи морфологиясининг соф кўмакчилар категориясини диахроник асосда тадқиқ этишга ҳаракат қилдик. Ишда манба қилиб XIII—XX асрларда ёзилган ёзма ёдгорликлар олинди. Улардаги материаллар ўрни-ўрни билан лозим бўлганда VI аср Ҳрхун-Енисей ёзма ёдгорликларидаги ва XI асрдаги соф кўмакчилар билан қиёсланди.

Теманинг ўрганилишини шартли равишда уч катта даврга бўлиб олиб борилди:

1. XIII—XIV аср ёзма ёдгорликлари.
2. XV—XVI аср ёзма ёдгорликлари.
3. XVII—XX асрнинг бошлари ёзма ёдгорликлари.

Минг йилга яқин даврда ижод қилинган ёзма манбалардаги соф кўмакчиларнинг фонормфологик, семантик хусусиятлари тарихий-қиёсий планда ёритилди ҳамда улар ҳозирги туркман, ўзбек, чуваш ва козоқ тиллари материаллари билан қиёсланди. Булардан ташқари, айрим кўмакчиларнинг маъносини аниқлаш ва материаллардаги фактлар кўрсатмасига кўра этимологик изоҳлар беришда бошқа туркий тиллар ҳам чоғиштириш учун асосга олинди.

Ўзбек тилининг эски ёзма манбаларида қўлланган соф кўмакчилар ҳозирги ўзбек ёзма манбаларидаги соф кўмакчиларнинг маъно ва структурал вариантлари билан қиёсланганда, асосан, А. Н. Қононовнинг грамматикаси ҳамда ҳозирги ўзбек тили грамматикаларидаги, яна авторнинг монографиясидаги материаллар манба сифатида олинди¹. Булардан ташқари, ёзма манбалардан

¹ Қононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960; Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент: Фан, 1975; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. Тошкент, 1981; Рустамов Т. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўмакчилар. Тошкент: Фан. 1965.

олинган соф кўмакчилар — материаллар киёсланганда айрим туркий тиллардаги илмий адабиётлар манба қилиб олинди². Одатда, тил категориялари диахроник планда ўрганилганда ҳозирги адабий тилнинг диалектлари материаллари билан киёсланганидек, биз ҳам бу ишимизда ўзбек адабий тилининг диалектларидаги ҳозирда истеъмолда бўлган кўмакчилар ҳақидаги фикрларни диалектологик илмий манбалардан олдик³.

Теманинг бир бутун ҳолда шаклланиб, ундаги масалаларнинг янада пишиқроқ ишланишида, муҳокамасида ўз фикрлари билан ёрдамлашган Тилшунослик институтининг «Ўзбек тили тарихи, диалектология ва тилларни киёсий ўрганиш» бўлими ходимларига ва Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти профессори, филология фалари доктори Низом Маҳмудовга автор ўз миннатдорчилигини билдиради.

Типография талабига асосан мисоллар транскрипциясиз берилди.

² Исанғалиева В. А. Служебные имена и послелогии в Казахском языке. Алма-Ата, 1957; Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962; Грамматика туркменского языка. Часть 1. Фонетика и морфология. Ашхабад, 1970; Левинская Л. С. Историческая морфология чувашского языка. М., 1976.

³ Решетов В., Шобдурохмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент, 1962; Ўзбек халқ шевалари луғати. Тошкент, 1971; Ўзбек халқ шевалари морфологияси. Тошкент, 1984; Ўзбек шевалари лексикаси. Тошкент, 1966.

КИРИШ

Ҳар қандай тил ўзининг ички қонунияти асосида ривожланади. Жумладан, тилдаги лексик қатламлар асосида неологизм вужудга келганидек, архаик сўзлар истеъмолдан чиқа бошлайди. Шунингдек, тилда янги кўмакчиларнинг пайдо бўлиши у тилнинг лексик бойлигининг ривожланишида, грамматик структурасининг такомиллашишида катта аҳамиятга эга бўлади. Шундай экан, кўмакчилар нутқимизда грамматик категория сифатида алоҳида ўрин тутади. «Кўмакчиларнинг келиб чиқишини ўрганишнинг муҳим назарий аҳамияти бор. У лексикология ва семасиологиянинг қатор масалаларини ҳал этишда муҳимдир. Ҳар қайси сўз туркумидаги сўзларнинг ривожланиши ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, шу билан бирга сўздаги лексик-грамматик маъноларнинг ўзаро боғлиқ эканини ҳам исботлаб беради». (162.4). Шунинг учун ҳам олимларимиз «Кўмакчи» темасини ўрганишга алоҳида аҳамият бериб келмоқдалар.

Туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида, бу тема монография, брошюраларда (62., 63., 72., 125., 160., 168.) ҳамда диссертацияларда (14., 20., 46., 78., 81., 92., 113.), қатор илмий мақолаларда (6., 11., 18., 19., 21., 22., 23., 53., 64., 66., 68., 71., 126., 127., 128., 129., 130., 131., 146., 170., 171., 193.) ёритилган.

Умуман грамматик категориялар, жумладан кўмакчилар ҳам, қиёсий ёки тарихий-қиёсий аспектда ўрганилгандагина самарали натижалар бериши мумкин. Шунинг учун ҳам туркий тиллардаги кўмакчилар икки йўналишда қиёсан ўрганилган: 1. Айрим туркий тиллардаги кўмакчилар рус тилидаги предлогларга қиёсланган (49., 51., 133.). 2. Туркий тиллардаги кўмакчилар ўзаро қиёсланган (62., 80., 86.). Лекин уларнинг пайдо бўлиш жараёни етарли ёритилмаган.

Туркий тиллардаги кўмакчиларнинг, жумладан ўзбек тилидаги кўмакчиларнинг, тарихига оид фикрлар луғатларда, дарсликларда, диссертацияларда қисман айtilган (7., 8., 41., 44., 55., 56., 67., 74., 82., 90., 102., 103., 104., 118., 119., 155., 157., 161., 176., 177., 184., 197.). Бундан ташқари, ҳозир мавжуд бўлган туркий тилларнинг ҳамма дарсликларида «Кўмакчилар» темаси ёритилган. Лекин тур-

кий тиллардаги кўмакчиларнинг, жумладан ўзбек тилидаги кўмакчиларнинг тарихий тараққиёти алоҳида текшириш объекти бўлмаган, ваҳолонки, «Уларнинг (тилларнинг — Т. Р.) ҳар бири ўз тарихига эга бўлиб, бугунги шаклга киргунга қадар кўпгина босқични босиб ўтган, талай ўзгаришларга дуч келган (2.17.IV.1985). Шунинг учун ҳам кўмакчиларнинг тарихий тараққиётини ўрганиш ўша кўмакчи тааллуқли бўлган тилнинг тарихий тараққиётини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. «Ҳамма кўмакчилар (от кўмакчилар ҳам, кўмакчи юкламалар ҳам) ўзларининг келиб чиқишларига кўра ё отларга, ё феълларга узлуксиз равишда боғлиқдирлар» (68.4; 180.3). Шундай экан, туркий тиллардаги кўмакчилар, жумладан ўзбек тилидаги кўмакчилар ҳам, мустақил маъноли сўздан келиб чиққанлар.

Тилда янги сўзнинг пайдо бўлиши ўша тилнинг ички ривожланиш қонуниятига боғлиқдир. Аффиксация йўли билан янги сўз ясалганда тилнинг луғат бойлиги ортади. Шунингдек, мустақил маъноли сўзларнинг ёрдамчи сўз туркумига ўтиши ҳам ўша тилнинг ички ривожланиш қонуниятини асосида бўлади. Шундай қилиб, тилнинг ривожланишидаги биринчи ва асосий омил унинг ички қонуниятини бўлса, иккинчи омил ташқи муҳитнинг таъсиридир. Ҳар қандай тил бошқа бир тилнинг таъсирида маълум бир ўзгаришга, ривожланишга эга бўлганида иккита алоҳида-алоҳида тилда гаплашадиган халқларнинг ўзаро ижтимоий муносабати катта аҳамиятга эга бўлади. Шунинг учун ҳам форс-тожик ва араб ҳам бошқа тилларнинг таъсири натижасида ўзбек тилида форс-тожик, араб ва бошқа тиллардан келиб кирган кўмакчиларни учратамиз: *биноан, равишда, янглиғ* ва б. Бундай ҳолатлар ҳам шу монографияда алоҳида масала сифатида эътиборга олинади.

Мустақил сўзларнинг кўмакчи сўзлар туркумига ўтиши ундаги лексик ва грамматик хусусиятларнинг ўзгаришига олиб келади. Кўмакчилар грамматик категория бўлгани учун ҳам ўзбек тилида кўмакчиларнинг пайдо бўлиши ўзбек тили грамматикасининг бир элементи ҳисобланади.

Туркий тиллардаги кўмакчиларнинг ҳаммаси ягона битта туркий тилгагина тааллуқли бўлмаганидек, айрим кўмакчилар кўпчилик туркий тилларга хос бўлса, баъзи кўмакчилар алоҳида туркий тиллардагина учрайди. Сабаби, туркий тиллар агглютинатив тиллар группасига киргани ва туркий халқлар қадимдан ўзаро муносабатда бўлганидан туркий тиллар кўмакчиларида муштараклик ҳосил бўлади. Аммо ҳар қайси туркий тил ўзининг ички қонуниятига кўра ривожлангани учун ҳар қайси туркий тилга хос кўмакчилар яратилади. Масалан, *учун* ўзбек тилида, унинг фонетик варианты *ушун* козоқ тилида фақат кўмакчи функциясида қўлланади. Лекин у чуваш тилида аффикс-кўмакчи тарикасида ишлатилиб, *-ӗн// -ӗн* шаклига эга (80. 25). Шунингдек, ўзбек тилида ҳам унинг *-чун* шакли учрайди. Лекин у ҳозирги ўзбек тилида фақат поэзиядагина ишлатилади.

Озарбайжон тилидаги *учун* эса тарихан кўмакчи ва мустақил

сўз сифатида қўлланиб, сабаб маъносини англаган (90. 28). Хозирги озарбайжан тилида эса у, асосан, кўмакчи сифатида учрайди. Кўмакчилардан *салым, жавық* фақат козоқ тилига хосдир (78. 5).

Умуман, кўмакчилар туркумига тааллуқли қатор назарий масалалар борки, уларни аниқ тасаввур қилиш учун кўмакчиларнинг хозирги нутқимиздаги хусусиятига қарабгина эмас, балки унинг тарихий тараққиётига кўра аниқлаш лозим бўлади. Масалан, кўмакчиларнинг қайси мустақил сўзлардан кўмакчига ўтиши тарихий жараёнда ҳар хил бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳар қайси кўмакчининг тарихий тараққиёти ўрганилгандагина мустақил сўз туркумидаги сўзларнинг ёрдамчи сўзга, кўмакчига ўтишидаги қонуният ҳақида аниқроқ тасаввурга эга бўлиш мумкин. Шунингдек, хозирги ўзбек тилида *-ла, -лан* аффиксларининг отлардан феъл ясаши олимларимиз томонидан қайд этилади. Бу мутлақо тўғри фикр. Лекин *бирлан* кўмакчисининг этимологияси ҳақида фикр юритилганда *бир* сон сўзига *-лан* аффикси қўшилганидан *бирлан* кўмакчиси пайдо бўлгани айтилади. *Бирлан* кўмакчисининг қаратқич келишидаги олмошга бирикиши унинг феъл туркумига эмас, от туркумига яқин эканидан далолат беради. Бундай масалаларга шу монографияни ёритишда алоҳида эътибор берилади.

Ҳар қандай тилдаги сўзлар аввало иккита гурппага бўлинади: 1. Мустақил маъноли сўзлар; 2. Ёрдамчи сўзлар. Ҳар икки гурппадаги сўзлар ўз ичида яна қисмларга ажратилади.

Кўмакчиларнинг мустақил сўзларга муносабати, уларнинг бир-биридан фарқи муҳим масалалардандир. Бир гуруҳ олимлар кўмакчиларнинг сўз эканини тан олмайдилар. Натижада куйидаги хатога йўл қўйдилар:

1. «Ёрдамчи сўзлар» терминини ишлатадилар-да, уларнинг сўз эканини тан олмайдилар. Бунда мантиқсизлик пайдо бўлади.

2. Ёрдамчи сўзлар, жумладан кўмакчилар ҳам мустақил сўз туркумларидан келиб кирганини айтадилар-у, уларнинг сўз эканини тан олмайдилар.

3. Кўмакчиларни тасниф қилганларида кўмакчи юкламалар, ёрдамчи отлар, сифат-кўмакчилар, равиш-кўмакчилар, феъл-кўмакчилар деб атайдилар ва улар қандай аталмасин, кўмакчилик хусусияти мавжуд эканини тан оладилар. Лекин кўмакчиларнинг сўз эканига шубҳа қиладилар. Ваҳоланки, от-кўмакчилар, сифат-кўмакчилар, равиш-кўмакчилар, феъл-кўмакчилар дейилган термин ҳар қандай кўмакчини қайси сўз туркумларига тааллуқли эканини қайд этишдир. Шунинг учун ҳам кўмакчилар кейинги пайтларда, асосан, иккита катта гурппага — соф кўмакчилар ва функционал кўмакчиларга бўлинади.

Соф кўмакчилар қандай сўз туркумидан ўтиб келишидан қатъи назар, релятив муносабатни ҳосил қилиб, ундаги лексик маъно ҳам маълум даражада ўзгаради. Яъни у кўчма маъно ифодалайди ёки ўша кўмакчи бажараётган релятив муносабатнинг яратилишида хизмат қилади. Соф кўмакчилар таркибидаги морфологик

кўшимчалар ўзларининг грамматик хусусиятини батамом ёки қисман йўқотиб, ўзи бирикиб келган сўзнинг кўмакчи функциясини бажариши учун хизмат қилади.

Ҳозирги нутқимизда ҳам кўмакчи, ҳам мустақил сўз сифатида қўлланаётган кўмакчилар функционал кўмакчилар термини билан аталади. Функционал кўмакчилар от-кўмакчилар, сифат-кўмакчилар, равиш-кўмакчилар ва феъл-кўмакчиларга бўлинадилар.

4. Кўмакчиларнинг социал қийматга эга бўлган товушлар йиғиндисидан иборат эканини тан олиш уларнинг сўз эканини тан олиш демакдир.

5. Кўмакчиларнинг ўз урғусига эга бўлиши уларнинг сўз эканидан далолат беради.

6. Кўмакчилар мустақил маъноли сўзларга бемалол бириккаверади. Шундай экан, кўмакчили сўз бирикмаси яратилади. Кўмакчининг бу хусусияти ҳам унинг сўз эканидан дарак беради.

Маълумки, ҳозирги тилимизда мавжуд бўлган кўмакчиларни сўз дейиш керакми ёки йўқми эканини аниқ тасаввур қилиш учун ўша кўмакчиларнинг этимологияси ва тарихий тараққиётини ўрганишимиз лозим бўлади. Бундан ташқари, мустақил сўзлар ва кўмакчиларнинг грамматикада, лексикада ўз ўринлари борки, бу масала уларнинг ўзаро тафовутини аниқлашда катта аҳамиятга эга.

Бир гуруҳ олимлар кўмакчиларда лексик маъно йўқолиб, фақат грамматик маъно қолади, дейдилар (75. 412; 45. 85, 86; 163. 227, 432; 115. 37, 67, 83; 100. 296; 139. 296, 244; 167. 504). Иккинчи гуруҳ олимлар эса кўмакчиларнинг грамматик маънога эга бўлишини тан олиб, биринчи гуруҳ олимларга қўшилади. Лекин кўмакчиларда тўлиқ бўлмаганда ҳам маълум микдорда лексик маъно сақланиб қолишини қайд этиб, биринчи гуруҳ олимлардан фарқланади. Шунинг учун ҳам иккинчи гуруҳ олимлар кўмакчиларни «неполнозначные слова» термини билан аташни маъқул кўрадилар. (166. 267; 15. 611; 112. 260; 17. 119; 59. 4; 198. 440; 180. 8). Масалан, иккинчи гуруҳ олимлардан бири В. В. Виноградов: «Рус тилидаги кўмакчилар ўзларининг лексик мустақиллигини маълум даражада сақлаб қоладилар», — дейди (48. 677).

Кўмакчиларнинг лексик, грамматик маънолари масаласи назарий масала бўлиб, кўмакчиларнинг мустақил маъноли сўзлардан келиб чиқишини аниқлашда ёрдам беради.

Маълумки, сўзнинг мазмун томони ундаги лексик ва грамматик маъноларнинг бирлигидан ташкил топади. Шундай экан, мустақил маъноли сўзларда ҳам, ёрдамчи сўзларда ҳам лексик ва грамматик маъно мавжуд. Лекин бундан улар мустақил маъноли сўзлардаги лексик ва грамматик маънога тенг хусусиятга эга деган фикр келиб чиқмайди. Аввало, грамматик маъно, категориял маъно, лексик маъно дейилган терминларни аниқлайлик, кейин шу терминларни ёрдамчи сўзларга, жумладан кўмакчиларга қўллаганда нималарга эътибор бериш лозимлиги ҳақида фикр юритамиз.

Грамматик маъно бир морфологик группани ташкил этувчи

хамма сўзларга хос хусусиятдир. Грамматик маъно сўзларга қўшимча воситалар қўшилиши орқали ифодаланади (сўз ўзгариши, сўз бирикмасининг ташкил қилиниши ва бошқалар).

Грамматик маънога категория маъноси ҳам киради. Категория маъноси жуда кенг лексик маъно бўлиб, предметлик, белги, ҳаракат кабиларни ўз ичига олади. Ҳар қайси грамматик категориянинг ташқи ифода воситаси бўлади. Отнинг категориал маъноси предметни билдириб, сон, келишиқ қўшимчаларини олиб, субстантивлик бирикмани яратилишида сезилади. «Грамматик маънолар предмет билан объектив олам ҳодисалари орасидаги муносабат ва алоқани акс эттиради» (140. 163).

Ҳар қайси сўзнинг лексик маъноси бўлиб, у лексик маъно битта сўз туркумига тааллуқли бўлган сўзларнинг бир-биридан фарқини таъминлайди. Масалан, от: *қалам, дафтар*; сифат: *оқ, қора* ва б.

Кўмакчиларда ҳам категориал маъно ва ўзига хос хусусиятга эга бўлган лексик маъно мавжуддир. Кўмакчиларнинг категориал маъноси уларнинг бошқа бир мустақил сўзга бириқиб келишидир. Кўмакчилар икки томонлама синтактик муносабатни яратадилар. яъни тобе бўлакка бириқиб, ўша тобе бўлакнинг ҳоким бўлакка тобеланиш муносабатини таъминлайди. Кўмакчилар шу хусусияти билан мустақил маъноли сўзлардан фарқланади.

Кўмакчилар аслида мустақил маъноли сўзлардан келиб чиқиши юқорида қайд этилган эди. Лекин «Кўмакчилар мустақил маъноли сўзлардан фарқли равишда икки томонлама синтактик муносабатни яратишда қўлланади. У синтактик муносабат тобе бўлакнинг ҳоким бўлакка бўлган муносабатининг яратилишида намоён бўлади» (170. 66, 79).

Кўмакчиларнинг лексик маъноси ўзи бириқиб келаётган мустақил маъноли сўзнинг лексик маъносига боғлиқдир. Кўмакчиларнинг лексик маъноси умумий ёки хусусий бўлади. «Кўмакчиларнинг лексик маънолари жуда хилма-хил бўлиб, кўмакчи бириқаётган мустақил маъноли сўзга боғлиқ бўлади. У маънолар ниҳоятда умумий ёки ниҳоятда хусусий характерга эга бўлиши мумкин» (154. 11). Масалан, *сари, томон, қараб* кўмакчиларнинг умумий лексик маъноси отларга бириккандан кейин ҳаракатнинг бирор нуқтага йўналишини ифодалашидир. *Учун* кўмакчисининг аталганлик маъносини ифодалаши унинг хусусий лексик маъноси ҳисобланади. Чунки *учун* кўмакчисидан бошқа кўмакчи аталганлик маъносини билдирмайди.

Кўмакчиларнинг умумий маъноси уларнинг синонимлик хусусияти бўлиб, албатта, ҳар қайси кўмакчининг ўзига хос стилистик аҳамияти ҳам сезилиб туради. Масалан, *сари* кўмакчиси ўзбек адабий тилига хос бўлиб, *Коммунизм сари, олға* каби конструкциялардагина ишлатилиб, *сари* кўмакчиси ўрнида бошқа бир кўмакчи ёки грамматик воситани қўллаш мумкин эмас. Чунки бундай конструкция шиорлар яратилишида тузилиб, ундаги компонентлар турғун бирикма шаклига яқинлашади. Кўмакчиларнинг бундай

хусусиятларига ҳам ишнинг ёритилиши процессида алоҳида эътибор берилади.

Кўмакчиларнинг мустақил маъноли сўзлардан фарқи кўмакчиларда мустақил лексик маъно йўқ эканлигидагина эмас, балки кўмакчилардаги лексик маъно қандайдир ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, улар мустақил маъноли сўзларга бириккандagina пайдо бўлишидадир. Масалан, *мақсад*, *сабаб* отлари *мақсадида*, *сабабли* морфологик шаклларида кўмакчи категориясига ўтиб, соф кўмакчилардек грамматик хусусиятга эга бўлиб, мақсад, сабаб маъноларини ифодалайдилар: *Бу шаҳарга ўқиш мақсадида келган эдим. Таниганим ва билганим сабабли унга алоҳида ҳурмат билдирдим.* Айрим кўмакчилар ҳам мустақил маъноли сўзларга бирикиб, сабаб, мақсад маъноларини билдирадидлар. Бундай сабаб, мақсад маъноси ўша кўмакчининг лексик маъноси ҳисобланади: *У кўп ўқигани учун кўп билади (сабаб). Сиз билан суҳбатлашиш учун келдим (мақсад).* ва б.

Кўмакчиларнинг грамматик маъноси сўзларнинг ўзаро синтактик муносабатини ҳосил қилиб тобе бўлакнинг ҳоким бўлакка тобеланиш муносабатини таъминлашдир.

Кўмакчиларнинг лексик маъноси ҳоким бўлак билан тобе бўлакнинг маъновий муносабатининг характерини аниқлайди. Масалан, *масофа*, *пайт* ва б.

Мустақил маъноли сўзлар билан кўмакчиларнинг ўзаро фарқларидан яна биттаси уларнинг лексик ва грамматик маъно ифодалашида билинади. Мустақил маъноли сўзларнинг асосий белгисини, яъни уларнинг лексик маъносини предмет, ҳаракат, белги, миқдор ва шу кабиларни билдириши, бирорта сўроққа жавоб бериши ва алоҳида гап бўлаги бўлиши ташкил этади.

Кўмакчиларга хос асосий белги уларнинг грамматик маъноси, яъни битта мустақил сўзнинг иккинчи мустақил сўзга тобеланиши муносабатини яратишидир. Кўмакчиларнинг грамматик маъноси ниҳоятда устун бўлиб, унинг лексик маъносини аниқлаш, сезиш қийин бўлгани учун айрим олимларда кўмакчиларда лексик маъно бўлмайди, деган фикр ҳукмрон бўлган (75, 192; 45, 45; 114, 123; 115, 37; 100, 296; 47, 85,86). Бундай назарий камчиликларга эга бўлган фикрнинг пайдо бўлишига асосий сабаб кўмакчиларнинг худди келишиқ қўшимчаларидек хусусиятларга эга бўлиши, яъни тобе бўлакнинг ҳоким бўлакка бўлган грамматик муносабатининг яратилишида қўлланишидир. Лекин шунга эътибор бериш керакки, келишиқ қўшимчалари билан кўмакчилар мантиқан мутлақо битта тушунча деб бўлмайди. Аниқроғи, кўмакчи деганда келишиқ қўшимчаси, келишиқ қўшимчаси дейилганда кўмакчи тушунилади деб бўлмайди. Чунки келишиқ қўшимчаси отга қўшилиб, унинг морфологик бир қисми бўлади ва релятив муносабатни яратади.

Кўмакчи эса от билан бирикма шаклида бўлиб, релятив муносабатни яратади. Келишиқ қўшимчалари морфема. Кўмакчилар эса маълум даражада лексик маънога эга бўлган сўзлардир

(Кўмакчиларнинг лексик маъноси ҳақида юқорида айтилган). Шунингдек, кўмакчилар келишиқ кўшимчаларидан фарқли равишда ўзларининг сўз урғусига эга бўладилар. Кўмакчилар формал жиҳатдан мустақил маъноли сўзларга ўхшайдилар, яъни кўмакчиларнинг морфологик таркибида эгалиқ ва келишиқ кўшимчаларини ва сўз ясовчи кўшимчаларни учратиш мумкин (*сабабли, ҳақда, мақсадида, янглиғ* ва б.).

Кўмакчилар мустақил гап бўлаги бўлолмайди. Шунга асосланибгина кўмакчилар лексик маънога эга эмас дейиш назарий унча тўғри бўлмаса керак. Чунки бундай фикр олга сурилганда иккита ҳар хил тушунчани (лексик ва грамматик тушунчани) аралаштириб юборамиз. Мустақил маъноли сўзлар кўмакчига ўтганида унинг лексик маъноси ҳам катта аҳамиятга эга бўлади. Масалан, мақсад, сабаб отлари *мақсадида, сабабли* шаклларида кўмакчи функциясида ишлатилганларида бири мақсад, бири сабаб маъноларини англа-таверади. Шунингдек, мустақил маъноли сўз кўмакчига ўтганида ўзи мансуб бўлган грамматик категорияга хос хусусиятни йўқотиб, сўз ясовчи, сўз ўзгартувчи кўшимчаларга бепарқ бўлганидек, тобе бўлакнинг ҳоким бўлакка бўлган грамматик муносабатини (релятив муносабатни) ифодалаб, тобеланиш алоқани таъмин-лайдиган грамматик воситага айланади. Лекин уларнинг мустақил маъноли сўзлардан, бошқа сўз туркумидан ёрдамчи сўзларга, кўмакчилар туркумига ўтганини унутмаслик керак.

Ўзбек тилидаги кўмакчиларнинг тарихий тараққиётини ўрганиш кўмакчиларнинг яратилишидаги назарияни тўлатади ва унинг туркий тилларга хос хусусиятини янада мукамалроқ ёритилишига асос бўлади. Шунинг учун ҳам ўзбек тилидаги кўмакчиларнинг тарихий тараққиётини ёритиш ўринлидир.

Айрим кўмакчилар шакл жиҳатидан от кўмакчиларга ўхшасалар-да, аслида уларда соф кўмакчиларга хос хусусият бор. Масалан, *қошида* оти мустақил маъноли сўз бўлганида унда предметлиқни ифодалаш мавжуд бўлади. Масалан, қуйидаги мисолимизда *қошида* оти англаётган предмет кимгадир қарашли бўлган нарса эканини билдиради: *Боланинг қошида гард бор эди*. Лекин *қошида* кўмакчи функциясида қўлланганда кўчма маъно касб этиб, ўзи бириқиб келаётган отнинг бошқа бир отга бўлган грамматик муносабатини билдириб, мустақил лексик маъно ифодалаш, яъни предметни билдириш хусусиятини йўқотади: *Ресторан қошида ошхона бор*. Бундай конструкцияда *ресторан қошида* — тобе бўлак, *ошхона* — ҳоким бўлак бўлиб, тобе бўлак ҳоким бўлакнинг белгисини, хусусиятини, яъни ресторан ихтиёрида бўлган ошхона эканини *қошида* кўмакчиси билдирмоқда. Шунинг учун ҳам бундай конструкцияда кўмакчи *қошидаги* шаклида ишлатилиши ҳам мумкин. Масалан, *ресторан қошидаги ошхона ишлаяпти* гапида ҳам *қошидаги* сифати кўмакчи функциясини бажарётган ёрдамчи сўз бўлиб, *ресторан* отининг ошхона отига бўлган грамматик муносабатини таъминламоқда. *Қошидаги* сифатнинг бундай грамматик хусусиятга эга бўлишида асосий сабаб унинг предметни

ифодалаш хусусияти йўқолиб, кўчма маъно англата бошлаганидир.

Ҳақда, ҳақида, тўғрида, тўғрисида каби қатор отлар ҳам худди қошида, қошидаги кўмакчиларидек грамматик хусусиятга эга бўладиларки, биз уларни соф кўмакчилар тарикасида ёритишни лозим топамиз. Лекин В. А. Эсанғалиева қозоқ тилидаги бундай кўмакчиларни «оралиқ кўмакчилар» термини билан атайди. Бундай кўмакчиларда соф кўмакчи ва от кўмакчиларга хос хусусият бўлгани учун ҳам ўшандай термин билан аталган ва улар алоҳида бобда ёритилган (63).

Биз бундай конструкциядаги кўмакчиларни соф кўмакчилар бўлимида ёритишни шунинг учун ҳам лозим топамизки, қошида, қошидаги ва бошқа шунга ўхшаш қатор кўмакчиларнинг морфологик шакли от ва сифат туркумларига тааллуқли бўлса-да, уларнинг нутқимиздаги ўрни ва фаолияти фақат кўмакчидир.

Ҳозирги ўзбек тилидаги кўмакчиларнинг тарихий тараққиёти ўрганилгандагина унинг туб моҳияти очилади. Масалан, ўзбек тилининг тарихида қўлланган кўмакчилар билан ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган кўмакчилар тенг ва бир хил деб бўлмайди. Шунинг учун ҳам ўзбек тилидаги кўмакчиларнинг тарихий тараққиётини ўрганганда ўша ҳар қайси кўмакчининг тарихан фонетик, грамматик, семантик ўзгариши, бундай ўзгаришларнинг асосий принциплари алоҳида диққат-эътиборда бўлиши керак.

Ўзбек тили тарихида қўлланган кўмакчиларнинг даврлар бўйича миқдорини аниқ белгилаш қийин. Чунки мустақил маъноли сўз кўмакчи функциясида ишлатилиб, яна мустақил маънода қўлланган бўлиши мумкин. Ҳатто ниҳоятда кўп ва қайта-қайта ишланишига қарамасдан, ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган кўмакчилар бирорта асарда тўлиғича ёритиб берилмаган. Масалан, 1975 йилда нашр қилинган «Ўзбек тили грамматикаси» асарида *довур*, *нисбатан*, *соясиди*, *ҳузуриди* ва бошқа кўмакчилар кўрилмаган. Шунингдек, А. Н. Кононовнинг 1960 йилда нашр қилинган «Ҳозирги замон ўзбек адабий тили грамматикаси» («Грамматика современного узбекского литературного языка») асарида ва муаллифнинг 1965 йилда нашр қилинган «Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўмакчилар» монографиясида қатор кўмакчилар ёритилмаган: *оша*, *асосан*, *мисол* ва б.

Ўзбек тили луғатларида ҳам ўзбек тилида ишлатилаётган ҳамма кўмакчилар ўз аксини топмаган. Натижада, ўзбек тили луғатларида кўмакчиларнинг берилиши ҳар хил бўлган. Масалан, 1981 йилда Москвада нашр қилинган «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да *боиси*, *боисидан*, *сифатида*, *ҳузуриди* каби сўзларнинг кўмакчи вазифасида келиши қайд этилмаган. Лекин *мобайнида*, *асносиди*, *асно*, *қаршиисига*, *қаршиисиди*, *қаршиисидан*, *яқинига*, *яқинидан*, *яқинида*, *узасида*, *тепасига*, *тепасиди*, *тепасидан*, *орқасиди*, *орқасига*, *орқасидан*, *мақсадида* каби қатор сўзларнинг кўмакчи функциясида келишини ёритиши тўғри бўлган. 1959 йилда Москвада нашр қилинган «Ўзбекча-русча луғат»да *деб*, *оша* ва бошқа сўзларнинг кўмакчи функциясида келиши қайд этилмаган. Бундай

камчиликлар ўрганилаётган теманинг характериға боғлиқ бўлиб, ҳозирги ўзбек тилидаги кўмакчиларнинг миқдорига чегара қўйиб бўлмайди. Масалан, Ғ. Ғуломнинг асарида *узасида* (184, 26, 43); Ҳабибийнинг асарида *уза* (184. 264₂); Ойбек, Шўҳрат, Р. Чинмирзаевнинг асарларида *мисол*, *мисоли* (184. 467₃) кўмакчилари учрайди.

Узасида, *уза* кўмакчилари ўзбек тили тарихига тааллуқли бўлиб, ҳозирги ўзбек тили нормасига қирмайди. Шунингдек, *мисол*, *мисоли* кўмакчиси ҳам ҳозирги ўзбек поэзиясида баъзан учраб, ўзбек тилининг актив лексик қатламида кўмакчи сифатида катта роль ўйнамайди.

Маълумки, вақтнинг ўтиши билан янги кўмакчилар пайдо бўлиб, баъзи кўмакчилар истеъмолдан чиқиб кетиши мумкин. Шунинг учун ҳам кўмакчиларни тарихий тараққиёт аспектида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Тарихан қўлланган соф кўмакчилар ҳозирги туркий тилларга киёслангандагина унинг ривожланиш даражаси янада аниқ бўлади. Шунга кўра ўзбек тилида ишлатилган ва ишлатилаётган соф кўмакчиларни ҳозирги чуваш, туркман, қозоқ тилларида ишлатилаётган соф кўмакчиларга ўрни-ўрни билан киёслаб борамиз. «Она тилининг вужудга келиши ва аста-секин ривожланиши кузатиб борилган тақдирдагина «она тилининг материяси ва формаси» тушунарли бўлади, бу эса, биринчидан, унинг ўлик бўлиб қолган формаларига ва иккинчидан, қардош жонли ва ўлик тилларга эътибор қилмасдан туриб, мумкин бўлмайди» (1. 412).

ТАРИХАН ВА ҲОЗИР ҚЎЛЛАНИШДА БЎЛГАН СОФ КЎМАКЧИЛАР

Бу бобда ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган соф кўмакчиларнинг тарихий тараққиёти фактик материаллар асосида ёритилади. Бундай кўмакчилар эликдан ортик бўлиб, уларнинг фонетик вариантлари, қўлланиш даври ва морфологик, семантик ривожланиши асос-эътиборга олинади. Бундан ташқари, уларнинг этимологиясини ёритишга ҳаракат қилинади.

Б и р л а-б и р л а н кўмакчиси ва уларнинг фонетик вариантлари. Бу кўмакчининг этимологияси ҳақида фикр юритган кўпчилик олимлар *бир* сон сўзига *-ла*, *-лан*, феъл ясовчи қўшимчаларнинг бирикишидан пайдо бўлганини қайд этадилар: *бир-ла*; *бир-лан* (70. 294; 170, 72 ва б.).

Ҳақиқатдан ҳам бу кўмакчининг XIII—XIV асрлардаги ва ундан кейинги даврлардаги ёзма манбаларда қўлланишига кўра пайдо бўлишини юқоридагича тушунилиши тўғри эканини тасдиқлайди. Чунки XIII—XIV асрларда *бирласун*, *бирлаганлар*, *бирласа*, *бирланг*, *бирламишдин* каби шарт, буйруқ майли, сифатдош каби феъл формалари қўлланган: *бирлэгэнлэр* (ҚР, 96^а, 27); *бирласун* (ҚР, 38^а, 11); *бирлан* (НФ, 17); *бирласа* (НФ, 228₅); *бирламишдин сўнг* (НФ, 26). Худди шунингдек, XIII—XIV асрларда бу кўмакчининг *бирла*, *била* шакли равиш функциясида ҳам қўлланган: *Дарвишлар бирла бил а келур эди* (ТФ, 100^а, 18). *Ул тақи бирла кирди* (ТФ, 9^а, 32).

XIII—XIV асрларда равиш функциясида қўлланган *бирла*, *била* ҳозирги ўзбек тилида *бирга* шаклида равиш бўлади. Уларнинг фарқи шундаки, XIII—XIV асрларда қўлланган *бирла*, *била* равиш ва кўмакчи функциясида қўлланган бўлса, ҳозирги ўзбек тилидаги *бирга* фақат равиш бўлади. Шунингдек, XIII—XIV асрларда ишлатилган *бирла* феълнинг ҳар хил грамматик формалари кейинги даврларда учрамайди. Балки ҳозирги ўзбек тилида *бирлашмоқ* феълнинг ҳар хил грамматик шакллари қўлланади, холос: *Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!* Лекин бу кўмакчининг XIII—XIV асрларда ишлатилган айрим хусусиятларига ва VIII, XI асрларда қўллаишидаги фактларга эътибор берсак, унинг этимологиясини бошқача тушунмоқ кераклиги маълум

бўлади. Масалан, *бирла, бирлан, била, ила* кўмакчилари XIII—XIV асрлар ва ундан кейинги даврларда қаратқич келишигидаги олмошларга бирикиб келган. Шундай экан, бу кўмакчи этимологияга кўра феъл сўз туркумига эмас, балки от сўз туркумига тааллуқли дейишга тўғри келади. Қуйидаги фактларга эътибор берайлик: *оларның бирлә* (ҚР, 37^б); *сениң бирла* (ҚР, 37^б, 47^б; НФ 46; ХШ 82^б); *меним бирла* (ТФ, 28^б; ҚР, 30^б); *бизинг бирла* (ҚР, 7^а); *сизинг бирла* (ТФ, 82^а); *сенинг бирла* (Муқимий I, 196. 211); *мениң бирла, бизинг била* (БН, 8, 13, 66); *анынг илә* (ШН, 3^а); *анынг бирлан* (Сайфи Саройи, 102^б); *бизниңг бирлан* (Ш. тар., 55).

Бирла-била XI аср ёзма ёдгорликлари (57. 102; 3. 39) тилида ҳам равиш функциясида қўлланган: *Икки азғыр бирла иршишти* (ДЛТ II, 237); *Ул икки бирла татлашди* (ДЛТ II, 249); *Эсизка қатылма юригыл кўни кўни эгри бирла кўни тўр кўни* (КБ, 5393); *Асал қайда бўлса бирла ариси* (А. Юг, С УШ. 220). Лекин унинг *бирла* шакли VI—VIII асрларга онд ёзма ёдгорликларда биргалик-курол келишигини ифодалаган (102. 43; 12. 155, 245). Шундай экан, *бирла* кўмакчисидаги *-ла* аффикси феъл ясовчи аффикс эмас, балки от туркумига тааллуқли аффикс деб тушуниш керакка ўхшайди. Лекин худди шу даврда *бирла* феъл, равиш, кўмакчи функцияларида ишлатилганки, бундай факт *-ла* аффикси туркий тилларнинг энг қадимги даврларида алоҳида хусусиятга эга бўлиб, у хусусиятлар бизгача фактик материаллар асосида етиб келмаган. Чунки туркий тилларнинг энг қадимги пратуркий тиллар ривожланиши жараёнларига тааллуқли ёзма ёдгорликларга эга эмасмиз. Лекин *бирла* у даврларда феъл, равиш, кўмакчи функцияларида қўлланган. Шунинг учун ҳам туркий тилларнинг ривожланиши жараёнининг V—VII асрлардаги ҳолатида равиш ва кўмакчи тўлиқ дифференциация қилинмагани олимлар томонидан қайд этилган (102. 41; 103. 90).

Юқоридаги фикр ва фактлардан маълумки, *бирла, бирлан* кўмакчисининг этимологиясини аниқроқ тасаввур қилиш учун *бир* сон сўзига бириккан *-ла, -лан* аффиксига алоҳида эътибор берилиши керак.

Ҳозирги ўзбек тилидаги *-ла, -лан* аффикси отлардан феъл ясовчи аффикс экани қайд этилади (199. 21). Лекин *-ла* аффикси тарихан беш хил маъно ифодалагани назарий адабиётларда кўрсатилган (56. 436; 55. 332). Шу-*ла* аффикси ҳозирги ёкут тилида отларга қўшилиб, ҳаракатнинг шу предмет томонга йўналишини ифодалайди (142. 65; 159. 98). Шундай қилиб *-ла, -лан* аффиксининг туркий тиллар тарихий тараққиётидаги функцияси ва маъно ифодалашлари кўп хил экани аниқ бўлиб қолади.

Қадимги туркий тилларда биргаликни ифодалайдиган аффикс *-ли, -ла* шаклларида бўлган. Кейин эса *-луғ* шаклига эга бўлган. Бундай кометатив маъно ифодалайдиган аффиксларнинг яратилишида, асосан, иккита грамматик элемент иштирок этган.

Энг муҳим элемент қадимги жўналиш келишигининг қўшимчаси *-а, -е* ҳисобланади. Улар детерминатив элемент билан биргаликда комитатив маъно ифодалаган: *-қа, -ла, -ли* ва бошқалар (143. 279).

Детерминатив «л» умумолтой тилида биргалик маъносини англатган. (142. 282). Бу суффикс қадимги монгол тилидаги *-лу -ға* биргалик келишигининг суффиксига тааллуқли бўлган бир элемент сифатида *-лу* шаклида ҳам ишлатилади. Ҳозирги монгол тилида эса биргалик келишиги қўшимчаси *-ла* шаклида ифодаланади.

Детерминатив *-л* баъзан *-и* суффикси билан бирга келади. У *-и* аслида *-а, -е* келишик қўшимчасининг варианты бўлса керак дейилган тахмин бор. Детерминатив *-л* қадимги туркий тилларда жўналиш келишигининг қўшимчаси *-а* билан ҳам бирикиб келгани қайд этилган: *-бир-ла* «вместе» (143. 28). Ҳозирги ёқут тилида биргалик келишигининг қўшимчаси *-лун* ёки *-лан* шаклларида бўлади, ундаги «н» индуктив суффиксдир.

Қадимги қурол келишиги қўшимчаси *-ин, -ла* бўлиб, *-ин* ҳолат оттенкасига эга бўлса, *-ла* биргалик оттенкасига эга бўлган. Булар ҳозир қўлланмаслиги, баъзи диалектларда учраши мумкин экани, ўзбек тилида *учала* каби шакли борлиги айтилади (143. 283). Маълумки, *-ла, -лан* аффиксининг тарихий ҳар хил хусусиятларидан бири биргалик маъносини ифодалаш бўлиб, ҳатто ҳозирги ёқут тилида биргалик келишигининг қўшимчаси сифатида ишлатилар экан. Шундай экан, *бирла, бирлан* кўмакчилари таркибидаги *-ла, -лан* аффикси туркий тилларнинг энг қадимги тараққиёти даврларида биргалик келишигининг қўшимчаси бўлгани ва даврларнинг ўтиши билан уларнинг *бир* сон сўзига бириккан ҳолати *бирла, бирлан* кўмакчиларининг яратилишида катта роль ўйнаганига шубҳа йўқ. Шунинг учун ҳам *бирла, бирлан* кўмакчисининг асосий лексик маъноси биргаликни англатиш бўлганидек, уларнинг қараткич келишигидаги олмошларга бирикиши ҳам уларнинг от туркумидаги сўзларга хос грамматик хусусиятга эга бўлганидан далолат беради. Маълумки, *-ла, -лан* аффикслари ҳозирги ўзбек тилида отлардан феъл ясаш хусусиятига эга бўлишидан қатъи назар, *бирла, бирлан* кўмакчиларининг яратилишида хизмат қилган *-ла, -лан* аффикси туркий тилларнинг энг қадимги тараққиёти давридаги келишик қўшимчаларига ҳам тааллуқли экан.

Бирла, бирлан кўмакчилари ўзларининг тарихий тараққиёти даврларида қандай фонетик ўзгаришларга учраган бўлмасин, ўзининг асосий хусусияти комитатив маъно англатишни сақлаган.

Бирла, бирлан кўмакчилари ўзларининг тарихий тараққиёти даврида қуйидагича фонетик ўзгаришларга эга бўлган: *бирла* > *била* > *ила* > *ла*. *Бирлан* > *билан* > *илан* > *лан*.

Бирла кўмакчиси VIII аср ёзма ёдгорликларига тааллуқли бўлиб, (102. 43; 12. 155, 156, 245) ундаги «р» товушининг туширилишидан (94. 118; 8. 39, 40, 41). *била* кўмакчиси пайдо бўлган ва XI асрдан бошлаб *бирла била* кўмакчилари параллель ишлатилган.

Била кўмакчисидан б ундош товушининг туширилиши *ила* кўмакчисини яратган: *била* > *ила*. *Ила* кўмакчиси XV—XVI асрлардан бошлаб актив қўлланган. «Хибатул ҳақойиқ» асарининг «А» нусхасида *ила* кўмакчисининг қўлланиши (55. 207) унинг анча аввалроқ ишлатилганидан далолат беради.

Ила кўмакчиси *ил* ўзагидан яратилган мустақил кўмакчи (170. 75) дейилган фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки *бир* ўзагидан яратилган кўмакчи ўз функциясини бажариб турганда бошқа ўзакдан яна шундай кўмакчининг яратилишига зарурат бўлмайди.

Ила кўмакчисининг фонетик варианты сифатида *-ла* кўмакчиси пайдо бўлган: *Ила* > *ла*. *Ила* кўмакчисидан «и» товушининг туширилиши *-ла* кўмакчисининг яратилишига асос бўлган (141. 81).

Бирла кўмакчиси қандай фонетик ўзгаришларга эга бўлган бўлса-да, ундаги *-ла* шакли сақланиб қолганидек, *бирлан* кўмакчиси қандай фонетик ўзгаришларга эга бўлган бўлса-да, ундаги *-лан* сақланиб қолгани биргалик маъносини ифодалашда, асосан, *-ла*, *-лан* аффикслари хизмат қилишидан далолат беради. Лекин бу кўмакчининг ўзбек тили диалектларидаги морфологик шакллари бошқачароқ кўринишга ҳам эга: *мънэм* // *мънэн*, *пинэн*, *ман* (185. 4; 122. 354₁, 355₂, 358₁, 357₂).

Билан кўмакчиси ўзбек тили шеваларида *мънэн*, *мънэн* (н), *минэн*, *мнэм*, *бълэн бълэй* (Фарғона) *-мэн*, *-мэм*, *-лэй*, *мэтэн* (барча шеваларда), *вийлан*, *вилэн* (Хоразм), *мънэн* (Хазорасп), *вулэн* (Жанубий Қорақалпоғистон), *былан* (Манкент) формаларида учраши айтилган (188. 222—223).

Шуни эътироф этишимиз керакки, *-лан* аффикс бўлиб, *билан* кўмакчисининг айрим семантикасига яқинроқ маъно англатади, холос. Бу кўмакчининг *бирла* шакли энг қадимгиси бўлиб, VIII аср ёзма ёдгорликларида ишлатилган. *Била*, *бирлан*, *билан* эса X—XI аср ёзма ёдгорликларидан бошлаб қўлланади. *-Ла* шакли XIII асрда учраса ҳам XV—XVI асрларда учрамайди. *Ила*, *илан* эса XV асрдан бошлаб қузатилади.

Ушбу кўмакчининг фонетик шакллари ҳар хил бўлишига қарамасдан, морфологик хусусиятлари бир-бирига ўхшашдир. Лекин ҳар қайсининг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд: *ила*, *илан* поэзияда актив ишлатилганидек, *-ла*, асосан, поэзияга хос бўлиб, XIII—XIV аср прозасида ҳам ишлатилган. Бу кўмакчининг қолган фонетик вариантлари эса ҳам прозада, ҳам поэзияда қўлланаверади.

Билан кўмакчининг ҳамма фонетик вариантлари бош келишикдаги отга бирикади:

Бирла: *зенжир бирла* (ТФ, 45^а), *сув бирла* (ҚР, 418^б), *йига бирла* (УН, 3^б). (ТФ, 10^б., ҚР, 114^б; НФ, 65; МН, 294^а; ХШ, 61^б; Сайфи Саройи, 150^б). *бўғачи бирла* (Яқиний, 317^а), *рақиб бирла* (Отойи, 90), *Умар Шайх Мирзэ бирла* (БН, 75), (Аҳмадий, 330^б, ЛН, 213; ДН, 230^б; Навоий ФШ, 186; ШН, 130^б, 20^б). *Куюмурат бирла* (Ш. тар., 141). *захри ҳажрини*

бирла; *ўз-ўзим бирла* (Мунис, 47, 101). *Хат бирла* (Муқимий II, 147), *ғамза бирла*; *ўзим бирла* (Фуркат I, 55; II, 55). *Била*: *ёт эр била* (ҚР, 113^а), *тил била*. (МН, 222^а), *бугдай била* (XIII, 102^а), *ориф била* (Сайфи Саройи, 120^а). *завқу томошо била* (Амирий, 330^а), *парда билла* (Навий МК, 87). *Завқ била* (ШН, 14^а). (Отойи, 12,4; Яқиний, 315^а; БН, 18). *Жоми била* (Мунис, 251). *ҳасрат била* (Фуркат I, 40). *Жон била* (Муқимий I, 247). **Бирлан**: *ёрлығы бирлан*; *эли бирлан* (ҚР, 3^а, 60^а). *Бу фан бирлан* (ДН, 254^а). *Саксон киши бирлан* (Ш. тар, 10). *Русия халқи бирлан* (Фуркат II, 149), *тумшуғи бирлан* (Муқимий II, 64). **Билан**: *чароғ билан* (Сайфи Саройи, 75^б); *ўз бошын билан* (Амирий, 335^б). *таъна билан* (Аҳмадий, 327^б). *куч билан* (ДН, 239^б). *қироат билан* (Навий МН, 69). *занжир билан* (БН, 154). *Қўл билан* (Муқимий II, 47). *вақти билан* (Фуркат I, 23). *севинч-қувонч билан* (Кўк, 5). *Кувват билан* (КМТ, 14). *оиласи билан* (А. Қод., 9). **Ила**: *дард ила* (Лутфий, 64^б) *манозил ила* (Навий СС, 150). *фақир ила* (Аҳмадий, 326^а). *ўғлум ила* (ШН, 226). *Ила XV* асрда қаратқич келишиқдаги кўрсатиш олмошига ҳам бириккан: *Кўнгулни аныне ила хуш қилди* (ШН, 3^а).

Бу кўмакчи XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида поэзияда ва Муқимий, А. Қодирийнинг прозасида учрайди: *қон ёш ила* (Мунис, 165). *бир жом ила* (Муқимий I, 156). *ағёр ила* (Фуркат I, 87). *лутф-у марҳамат ила* (Муқимий II, 141). *зар-у зевар ила* (М. ча., 75). *касиб ва тўни эскилар ила* (А. Қод., 75). *Ғози эшоннинг «пастиги» ила* (А. Қод., 134). *-Ла*: *тунла*, *кун-ла* (ТФ, 39^а), *тун-ла* (ҚР, 39^б). *тун-ла* (НФ, 313). *ғайри-ла* (Муқимий I, 150) *тадбир-ла* (Фуркат I, 24). **Илан**: *навбат илан* (Аҳмадий, 326^б), *лутф илан* (БН, 240^а). *ўтқаришма илан* (Ш. тар., 80). *Рамз илан* (Муқимий II, 296). *соз илан* (Фуркат II, 69). *овоз илан* (Фуркат II, 69).

Бу кўмакчининг *бирла*, *била*, *бирлан*, *билан* фонетик вариантлари тарихан ниҳоятда актив қўлланган. Уларнинг грамматик хусусиятида бир хиллик бўлиши билан бирга ўзаро фарқлар ҳам сезилиб туради. Масалан, *бирла*, *бирлан*, *бирлан*, *билан* бош келишиқдаги ўзлик олмошига бириккан. Бош келишиқдаги *-лик* (*-лық*, *-луқ*) аффиксли мавҳум отга *бирла*, *била*, *бирлан*, *билан* бириккан.

Қаратқич келишиқдаги кўрсатиш олмошига XIII—XIV, XV—XVI асрларда *бирла*, *билан*; XV—XVI, XVII—XIX асрларда *била*; XVII—XIX асрларда эса *бирлан* бириккан. Шунингдек, XIII—XIV асрлардаги *била* бириктирувчи боғловчи сифатида ишлатилган бўлса, *бирлан* кўмакчиси XIII—XIV асрларда эргаштирувчи боғловчи, XV—XVI асрларда бириктирувчи боғловчи бўлган ва бошқалар.

Бирла, *била*, *бирлан*, *билан* қуйидагича грамматик хусусиятга эга бўлган:

Олмошларга бириқиб келиши: а) **ўзлик олмоши**: *ўзи бирла* (ТФ, 10^б). *ўзин бирла* (ҚР, 114^б). *ўзим бирла* (ШН, 20^б).

ўзим бирлан (ДН, 236^б) ўзи билан, ўзингиз билан (А. Қод., 64,207) ўзлари билан (КМТ, 15). б) **кишилик олмоши:** анлар бирла (ТФ, 9^а, НФ, 308); уларның бирла (ҚР, 37^б); сенинг бирла (ҚР, 47^б; НФ, 46; ХШ, 32^а); меним бирла (ТФ, 28^б) ҚР, 30^б); бизинг бирла (ҚР, 7^а); сизиңг бирла (ТФ, 82^а, НФ, 115); аниңг бирла (ТФ, 117^а, ҚР, 10^а, НФ, 310; Ш. тар, 15; Фуркат II, 49); аниңг бирла (УН, 10^б, ХШ, 59^б); мениңг бирла (Якиний, 318^б; БН, 10); аныңг бирла (Ш. тар., 15; Навой ЛТ, 10); сен била (Муқимий I, 252); мен била, сен била (Фуркат I, 197. 62); сен бирла, сениңг бирла (Муқимий I, 196, 211); бизинг била (ҚР, 113^б, 148^а); бизим била (Сайфи Саройи, 124^а); мениңг била, бизинг била (БН, 8,13,66); аниңг била (Мунис, 204); аниңг бирлан (Сайфи Саройи, 102^б); анлар бирлан (Ш. тар., 59); бизниңг бирлан (Ш. тар., 5); сениңг бирлан (Ш. тар., 47); сиз бирлан (Муқимий II, 123); бизиңг билан (Сайфи Саройи, 59^б); Меңим билан (Сайфи Саройи, 65^б); мениңг билан (Амирий, 336^б, 331^б; БН, 65, 129); Мен билан, сен билан, сиз билан (Муқимий I, 182, 65, 47); мен билан, сизлар билан (А. Қод., 203, 168). У билан, унинг билан (А. Қод., 186, 141). в) **кўрсатиш олмоши:** буларның бирла (ТФ, 51^б), муниңг бирла (ҚР, 12^б), аниңг бирла (ХШ, 67^а), аныңг бирла (Навой ЛТ, 10), муниңг бирла (Мунис, 36); аниңг бирла (Фуркат II, 9, 138); мунлар била (Сайфи Саройи, 169); аныңг била (Навой МК., 46; Мунис, 236); Мунуңг бирлан (Ш. тар., 55); булар билан муниңг билан, аныңг билан (Сайфи Саройи, 51^б, 120^б, 39^б). г) **сўроқ олмоши:** не била (ҚР, 131^а), ким бирлан (Муқимий I, 40); Не билан (Сайфи Саройи, 48^б); кимлар билан (Муқимий I, 228); нима билан (А. Қод., 120). д) **гумон олмоши:** бир ким эрсэ билэн (Сайфи Саройи, 124^б). е) **бўлишсизлик олмоши:** ҳеч ким билан (А. Қод., 64).

-лик (-лық, -луқ, лығ) **аффиксли мавҳум отга бирикиши:** дўстлық бирла, ўқымақлық бирла (ТФ, 83^б, 14^а) адиллик бирла (ҚР, 45^а). (НФ, 115; ХШ, 65^а, Сайфи Саройи, 31); нотавонлық бирла (Лутфий, 4^а); ўахшылық бирла (Навой МН, 176^б) атлуғ била (ХШ, 42^б), ситамкашлик била (Отыйи, 9,6); қатығлық бирлан (ҚР, 4^б). ширин комлиқ билан (Амирий, 335^б); ошнолығ билан (БН, 120).

Ҳаракат номларига бирикиб келиши: йемәк-ичмәк бирла (ҚР, 43^б), ўлтурмақ бирла (НФ, 115). бир урмоқ бирла (ХШ, 65^а), кўтурмақ бирла (Сайфи Саройи, 31); кўп демәк бирла (Навой МК, 142); урушмоқ била (Ахмадий, 324^а), кўрмақ била (Навой ФШ, 114); унутмоқ била (Мунис. 336); йумоқ билан (Сайфи Саройи. 15^а); бир боқиш билан (Муқимий I, 89), кўриниши билан (А. Қод., 150, КМТ, 18); чиқиши билан (А. Қод., 120).

Отлашган сифат, сон, ундовга бирикиши: а) сифатга бирикиши: қайн бирла (ТФ, 9^б); сасиғи бирла (НФ, 25); ўзга

бирла (XIII, 102^а); *ёмон бирла* (Сайфи Саройи, 13^а); *эдулар била* (XIII, 14^а); *Эйгу бирлан* (Сайфи Саройи, 134^а); *Яхшилар бирлан* (Муқимий I, 116); *ёмонлар билан* (Сайфи Саройи, 174^а); б) **сонга бирикиши**; *бир-бири била* (Фуркат I, 142); *бири бирлан* (Амирий, 32^а); *бир-бири бирлан* (Ш. тар., 61); *бири билан* (Сайфи Саройи, 22^а); *бири билан, бир-бирлари билан* (А. Қод., 87, 106). в) **ундовга бирикиши**; *Оҳ бирла куйдурумиз* (Фуркат II, 97); *бир ҳой бирлан* (ДН, 254^а).

Пайт равиши ва сифатдошга бирикиши: а) **пайт равишига бирикиши**: *Эрта бирла* (ТФ, 100^б); *тоғ боши бирла* (ШН, 13^б); *Эрта бирлан* (Муқимий II, 58; Фуркат II, 144); *Эрта билан* (А. Қод., 218). б) **сифатдошга бирикиши**: *сочылган бирла* (Навойи ФШ). 3); *чиққан билан* (БН, 260); *биткан билан* (Муқимий I, 230); *тебратган билан* (А. Қод., 197); *кўрган бирла* (Фуркат II, 18); *дона сочқан бирла* (Муқимий I, 212).

Йўқ инкор сўзига бирикиши: *йўқ била* (XIII, 78^а).

Боғловчи функциясида ишлатилиши:

1) **Эргаштирувчи боғловчи**: *Кунаш анча буюккуги бирлан, бир айача булут кўрунмас этар* (Сайфи Саройи, 174^б). 2) **бириктирувчи боғловчи**: *Туркистон тарафидан бир-икки букилган қари бирлан бир сарв бўйлуғ йигит йетиштилари* (Яқиний, 315^а). *Мени тариз бирлан ташни қилур — сен* (Амирий, 335^б). *Туркистон бирлан Андижанни олиб* (Ш. тар, 21). *Юқоридаги тушук бирлан қуйиғы тушукны забт қила билмаслар* (Ш. тар., 7). *Қорахон бирлан Уғузхон уруштилари* (Ш. тар., 17). *Не бор йўқлуқ билан борлуқ арёси/кўруб кўзлуғ кишининг-тег тўраси* (XIII, 105^б). *Мағшуқа қатинда чун туброқ била олтун бир* (Сайфи Саройи, 113^б).

Айрим грамматик турғун бирикмаларнинг яратилишида ишлатилади.

Кўмакчили турғун бирикмаларнинг ҳар қайси ўзига хос кўчма маъноларни ифодалайди: *Суруд айтиб, бўлиб тупроқ била паст*. *Бари бўлди қаро тупроқ била паст* (Лутфий ГН, 364, 405). *Гаҳ ман бир кўзи учи бирлан имоға мубтало*. *Гоҳе-гоҳе кўз учи бирлан назар сол, айланай* (Муқимий I, 173, 276). *Кўзига душманим ер бирла яксон айладинг кетдинг* (Муқимий I, 72). *Сарвларни боғ аро ер бирла яксон айлаган* (Фуркат I, 149). *Жон-у дил бирла камина Фурқатий бўлди ғулум*. *Қош учи бирла кулуб боқса нигорим ҳар тараф*. *Кунжи лаб билан табассум айладинг бир йўл боқиб* (Фуркат I, 130, 35, 34).

Бирла/бирлан кўмакчиси ва унинг фонетик вариантлари грамматик маъно англатишида ҳам ўзаро ўхшаш хусусиятларга ва алоҳидаликка эга. Масалан, бу кўмакчининг ҳамма фонетик вариантлари восита, биргалик, сабаб, ҳолат, пайт, объект, ўрин маъноларини англатади. Лекин мақсад маъноси XIII—XIV асрлардаги *бирлан* кўмакчиси ва XV—XVI, XVII—XIX асрлардаги *бирла* кўмакчисида учрайди. Шунингдек, XVII—XIX асрлардаги эваз, зидлик маъноси *бирла* кўмакчисига хос бўлиб, бошқаларида учрамайди.

XIII—XIV асрдаги буюм материали маъносини англатиш ҳам бирлан кўмакчисигагина хосдир.

Билан кўмакчиси пайт ифодалаганда икки хил маъно оттенкасига эга бўлади: а) умуман иш-ҳаракатнинг ижро этилган пайти; б) бир иш ҳаракатдан кейин тезлик билан иккинчи иш-ҳаракатнинг ижро этилишига кўра пайт ва б.

Бу кўмакчи куйидаги маъноларни англаган:

Восыга, б и р л а: *бичиқу бирла бичди* (ТФ, 129^а). *Ул мол бирла сизлар севунур — сиз* (ҚР, 117^а). (НФ, 12; МН, 304^а; Сайфи Саройи, 49^а). *Неча юракни жафо тиғи бирла пора қылу*р (Отойи, 50). *Кўб демак бирла бўлмағил нодон* (Навоий МК, 142). (Лутфий, 1^а; Лутфий ГН, 371; Аҳмадий, 327; Навоий ЛТ, 23; Навоий МН, 213; Навоий ФШ, 134; БН, 123; ШН, 16), *Не бўлу*р *Мунисга васлинг бирла берсанг тоза руҳ* (Мунис, 158). *Коматимни ғам юки бирла дуто ҳам қилмасун* (Муқимий I, 161). *Ани зебо иборатлар бирла турк забониға таъбир бердим* (Фуркат II, 139). **Б и л а:** *Қилич — тек тил била туттум жаҳонни* (МН, 311^б). *Ажунқа берди ой юзи била нур* (ХШ, 18^а). *Уз өғги била гўр өғзина келди душман* (Сайфи Саройи, 149^б). *Кўнгулни асрағил тил била боре* (ДН, 244^б). *Уйнатар-мен мен сени бармоқ била* (Аҳмадий, 324^а). (Отойи, 12; Лутфий, 7^а; Лутфий ГН, 427; Навоий МЛ, 193; Навоий МК, 122; Навоий МА, 583^а; Навоий МН, 78; Навоий ФШ, 114; Навоий СС, 37; БН, 203; ШН, 2^б). *Бер жило май била соқийки, хумор* (Мунис, 27). *Грибон ўлди кўз ёшим била нам* (Фуркат II, 33). **И л а:** *Жон ҳасрат ила куйди дилдор топилмас* (Лутфий, 32^а). *Мени бир жом ила беҳушироқ қил* (Навоий ФШ, 114). (Отойи, 43; Навоий ЛТ, 56; Навоий СС, 149; ШН, 3^а). *Ҳажр саҳросини гулгун айладим қон ёш ила* (Мунис, 165). *Хуррам этсанг не бўлу*р *ким, соқиё, бир жом ила* (Муқимий I, 156). *Дильбаро, бар жом ила таъбимни чоғ этсанг нетар* (Фуркат I, 197). *Атрофи зар-у зевор ила тўлғай...* (М. ча., 175). -л э: *Кўзингким манъ идоб тиғи ғазаб-ла, ваҳ, на қотилиду*р (Мунис, 320). *Ёр-у аҳбобим дуоси-ла, Муқимий, зиндаман* (Муқимий II, 107). *Май олингда акси руҳсоринг-ла юз гул мавж ура* (Фуркат I, 128). (Муқимий II, 5; Фуркат I, 24). **Б и р л а н:** *юруб қаршу эли бирлан тутар итти қилични ул* (Сайфи Саройи, 9^а, 122^б). *Агар мен анда келтурдум сўзумни/бу фан бирлан сифиндурдум ўзумни* (ДН, 232^а, 254^а, 232^б). *Бичиқ бирлан санчитим* (III тар., 76). *Темир машина бирлан тўғриланаду*р (Фуркат II, 143). (Ш. тар., 27^б; Муқимий II, 123). **Б и л а н:** *Ажам тили билан сўзлар* (Сайфи Саройи, 132^а). *Узумнинг ҳурмати менин биландур* (Амирий, 330^б). *Раҳимсиз сурадда қамчилар билан жазо-лашлар ҳукм сура*р эди (КУК, 7). (Аҳмадий, 327^б; Муқимий I, 343; Фуркат II, 152; А. Қод., 120; КМТ, 14). **И л а н:** *Ғазабни лутф илан қилди маркаб* (ДН, 240^а). *Юз қизартиб бодадин ақлимни олдинг ноз илан* (Фуркат II, 69). (Фуркат II, 123).

Биргалик: *Бирла: Ўғуз тақи чериг бирла туруб турди*

(ЎН, 18). *Сенинг бирла дўст бўлдум* (НФ, 223). *Хусрав Румға боруб Қайсардин чериге олуб Баҳром чубин бирла урушқони* (ХШ, 45^а). (ТФ, 38^а; КР, 24^а; Сайфи Саройи, 68^а). *Андин ўзга сўзга майлим оз эди/қуш тили бирла кўңул ҳамроз эди* (Навойи ЛТ, 207). *Менинг бирла бир туққан эди* (БН, 70). *Оз киши бирла қолиб жангға кириб* (ШН, 12^а). (Отойи, 8; Лутфий ГН, 356; Навойи ФШ, 156; Навойи СС, 142). *Аҳли дониш бирла ҳар дам айлангиз базми китоб* (Мунис, 143). *Ўзни ўлтурсам агар ман бирла ўлтурсам даме* (Муқимий, I, 284). *Ўзга бирла май ичар...* (Фурқат I, 32). *Била: Ул муминлар билла урушмоққа борғайлар* (КР, 139). *Жаҳонда салтанат қуллар билла хуш* (МН, 303^а). (ХШ, 42^а; Сайфи Саройи, 67^а). *Ул санам ким су ёқосинда пари-тек ўлтурур//ғоят нозуклукидин су билла ютса бўлур* (Отойи, 12). *Жонвафобий билла қўлдаш йўлда* (ШН, 45). (Лутфий, 5^б; Лутфий ГН, 376; Аҳмадий, 326^а; Амирий, 334^а; Ҳайдар, 460^а^б; Навойи МН, 119; Навойи СС, 114; БН, 120). *Жами нодонлар билла изҳори улфат қилмангиз* (Мунис, 143). *Тоғларга чиқиб бўлсун ёри билла пайваста Фурқат II, 93*). *Илла: Недин тўлун ой юзунг илла ҳусн талашур* (Отойи, II). *Инсон илла чун мудом эрур ром* (Лутфий, 50^а). *Барча жон ўғли кеткайлар, кетиб Аҳмадбек илла йеткайлар* (ШН, 223). *Хилвати бўлмас муяссар ёр илла агёрсиз* (Мунис, 135). *Юқориди Сафар бўзчи билан воқе бўлганидек, Маҳдум ариза ва кенгашига келувчи косиб ва тўни эскилар илла чиқиша олмас...* (А. Қод., 85). (Муқимий I, 67; Фурқат I, 87). - *лла: Тоғуқ ўзга тоғуқ-лла бирикиб Илйас тўнын олдылар* (КР, 35^б). *Бирлан: Элинг юв мунофиқ дўстдын ким, юрур душманларынг бирлан фароғат* (Сайфи Саройи, 165^а) *Мақоми этиб ўзим бирлан ҳикоят* (ДН, 236^б). (ДН, 854; Амирий, 330^а). *Кўб мал бирлан ийбариб* (Ш. тар., 41) *Ушал сиз бирлан кўрганымча қайтиб дубори. Кўрганымда йўк* (Муқимий II, 123). (Фурқат II, 256; Муқимий I, 116). *Билан: Ул паҳлавон йигит билан ўйнай-кула келур эдук* (Сайфи Саройи, 149^а). *Ҳар қимнинг паймонаси тўлыбтур менинг билан ўжашур* (Амирий, 351^б). *Кичик хон дадам билан бирга келдим* (БН, 127). *Ерли халқ билан бўлган урушда Магиллан ўлдирилди* (Кўк, 10). (Аҳмадий, 324^а; БН, 129; Фурқат II, 149; Муқимий I, 182; КМТ, 24). *Илла н: Тўлғаниб чиқдинг кеча гажжак тақиб пардоз илла н* (Фурқат II, 69).

ОБЪЕКТ: *Бирла: Сизнинг бирла этсам не-тек қилайин* (КР, 45^а). *Яна ул ой кун бирла ёношиб, йазуқа сурдилар мундоғ кенгашиб* (ХШ, 36^а). *Барқ анинг бирла қила олмас стиз* (Навойи ЛТ, 10). *Ҳақиқий маъноси бирла ишинг йўқ* (Фурқат I, 124) (Отойи, 18; Яқиний, 319^а; Навойи ФШ, 186; БН, 175; ШН, 20). *Билла: Хўблар билла ошно қилур-сен* (Лутфий, 62^б). *Бу мазмун билла хатлар келди* (БН, 66) (Отойи, 26; Лутфий ГН, 350; Ҳайдар, 479^а; Навойи МК, 74). *Билла н: эй малик, севмак шарти улдурур ким, бу икки тоифа билан эҳсони қилғай-сен* (Сайфи Саройи, 71^а). *Муносиб сиз билан хуршеди пуранвар, айлансун* (Муқимий I, 47). *Ўқувчи*

болалар билан муомиласи жуда яхши эди (А. Қод., 13) Ёшлар манфаати билан боғланиши бўлган идораларга аралашадилар. (КМТ, 8). Ила: Буны Исо ила тенг бўлур-му (Навойи МК, 124). Қўнгул айлаб сен ул шолығ билан кенг //менинг олимда ул туфроғ ила тенг // (Навойи ФШ, 142). Қим менинг ўғлму ила бўлган улус, // Тошкент эшигида тўлган улус (ШН, 226).

САБАБ: Бирла: Қимни каромат қылсам тоати бирла қылғам ёқи қимни хор қылсам, ёзиқи бирла қылғам (ТФ, 138⁰). Мени қайу ёзуқ бирла ўлтурур-сиз (ҚР, 46^а). (НФ, 113; XIII, 48^а; Сайфи Саройи, 31). Лаълинг ғами бирла барадур мулки адамға (Отыйи, 158). Мени бу нотавонлық бирла зулфунг жаҳонда кездуруб (Лутфий, 40^а). (Навойи ФШ, 110; Навойи ЛТ, 3). Навойи бенаволиғ бирла доим май ичар ҳар тун (Муқимий I, 251). Била: Бу мақомға не билатекдинг (Қр, 131^а). Оз хато билатиллайда номажуд (Навойи МК, 13). (Лутфий ГН, 424; Навойи МН, 5; Навойи МЛ, 33; БН, 8). Шод бўлдуңг қора қайғу билатим чекса фиғон (Мунис, 34). Ила: Нега қим нолиши қилур-мен дард ила (Лутфий, 64⁰); Деди меним фақир ила олижаноб (Аҳмадий, 326^а). (Навойи ЛТ, 44; Отыйи, 6). Сенинг қудуминг ила шодмон зурур олам (Мунис, 183). Лутф-у марҳамат ила сизатга мубаддал топиб хат қилалдук (Муқимий II, 141). Масжиддин кеча қайтиши билан бузилган авзо, Ғози эшоннинг «настлиги» ила жуда ҳам авжга чиққан эди (А. Қод., 134). -ла: Суҳбатинг-ла шод бўлиши бу ғамлик хотирим. (Муқимий II, 112). Новаки ҳажринг-ла а дилафғар бўлдим айрили (Муқимий I, 61). Бирлан: Аззаважжала ёрлығы бирлан қузуруқы тушды (ҚР, 8^а) (ҚР, 28^а). Аның маслаҳати бирлан элнинг яхшылықларини чорлаб (Ш. тар., 5). Билан: Ул меҳнат билан ҳалок бўлды (Сайфи Саройи, 90^а). Комсомол ёшлар уюшмаси бўлиши сифати билан ер юзининг ҳар бир бурчагида бордир (КМТ, 4). (Муқимий II, 129, 17; Фурқат I, 148; А. Қод., 10, 43).

ЎРИН. Бирла: Мадина йўли бирла келдим (НФ, 181). Ёнмоқ ўлды ўзи қундуз бирла (ШН, 157^а). Била: Юрусун баҳринг қирағи билатим (Навойи СС, 151). Бу вилайатинг ичи билатим ўтуб ғарб сари оқар (БН, 2). Йиғилиб келди бери жар билатим (ШН, 179). Билан: хотин ички эшик ёнида тўхтаб, йўлак билан сўзлашиди (А. Қод., 214). Гулзор ичи билан айланиб кирди (А. Қод., 180). Магиллан очқан йўл билан савдо кемаларини юрита бошлаган эдилар (Қук, 10). (А. Қод., 26). Ила: Бошлабан ул черикни соҳил билатим су ёқоси манозил ила (Навойи СС, 150). Бирлан: Бир нечаси йўл билан Харазмға келдилар (Ш. тар., 5) (Ш. тар., 22).

ПАЙТ. Бирла: Эртэ бирла келдилар (ТФ, 1006). Иброҳим тонг бирла қўпты (ҚР, 326). (XIII, 406; Сайфи Саройи, 163а). Сочылган бирла туфроғ ичра салма (Навойи ФШ, 3). Тонг бошы бирла йетарбиз жавға (ШН, 1306). Била: Тунла ёттылар тонг билатим қўптылар (ҚР, 896). Сен алардын олмасанг ибрат букун, тонг билатим сендин булар олур (Сайфи Саройи, 1766).

Мушкин нафаси субҳ б и л а замзамайи уд (Отойи, 44). Ушал босқан б и л а Шайбони хон барыб Бухороны олады (БН, 23). Кеча б и л а ғор ошиқон тарафға келинг (БН, 50). -Л а: Сандуқға кириб бир тун-ла а кун-ла а юқлады (ТФ, 39а). Тун-ла ёттылар тонг била кўптылар (ҚР, 896). Тун-ла кўбуб тоат қылған (НФ, 313). Бир-лан: Эрта б и р л а н бор жанозамға хабар даркор эмас (Муқимий I, 58). Учинчи соатда эрта б и р л а н ҳамма тўралар андин ёниб, ўз уйларига бориб уйқуға борур эканлар (Фуркат II, 144). Б и л а н: Бу уқубат меним уза бир нафас б и л а н кэчар дағы қиёматқа тегру сениңг бўйныңда қолур (Сайфи Саройи, 416). (Сайфи Саройи, 135а). Овозы чыққан б и л а н бары қочарға юз қуйдылар (БН, 128). (БН, 250). И л а н: Навбат и л а н хушлар урарлар сени (Ахмадий, 326).

ХОЛАТ: Б и л а: Бугун минг жон б и л а ким ке кўнгулни, сенга бермас танымда жон иўқ эй жон (МН, 2186). Узун рағбат б и л а ул тошқа суртар (ХШ, 14 б). Жавр қылса неча ким аблаҳ анга, кўнгул алу аның бу лутф била (Сайфи Саройи, 108а). Парда б и л а сўзлал (Ахмадий, 323а). Югуруб чықты изтироб б и л а (Навоий СС, 141). (Отойи, 26; Лутфий, 42а; Амирий, 330а; Яқиний, 3156; Хайдар, 347а; Навоий МЛ, 9; Навоий ЛТ, 191; Навоий ФШ, 78; Навоий МН, 152; Навоий МК, 49; БН, 250; ШН, 156). Бордим лаби хандон б и л а тавфи ҳараминга//ғамгин кўнгул-у дийда//гирён б и л а боқиб табассум айласанг (Фуркат II, 130). Эй кўзгу кўнгул жон б и л а муштоқ юзингга (Муқимий I, 247). И л а: юз уза солсанг тараб мушкин сочынгни ноз и л а (Отойи, 15). Барча шарманда бўлу қошыда//сидқ и л а банда бўлу қатыда (ШН, 14а). (Навоий МН, 219; Навоий СС, 89; Навоий ЛТ, 43). Жон берадур шавқ и л а Мунис сенга (Мунис, 149). Шоҳига бажон-у дил и л а хизмат қилса (А. Қод., 75). (Муқимий II, 15; Фуркат I, 199). -лэ: Расад-ла тўп отиб кунни қиёми (Фуркат II, 19). Б и р л а н: Бадбахт ким эрсэнинг жони қатиглиғ б и р л а н чықар (ҚР, 46). (Сайфи Саройи, 806, 816). Кечиб судин юруб кўз ёшы б и р л а н (ДН, 2326). Дуои хайр б и р л а н ёд қылғай (Яқиний, 3216). Б и л а н: Неча ким мискинлик этиб, лутф б и л а н сўзлади, //фойда қылмады (Сайфи Саройи, 100а). Ёзыларда ўз бошынг б и л а н ўлгай-сен сен (Амирий, 3356). (ДН, 3326; БН, 333). Етти кеча муваффақият б и л а н ўтди (Кук, 8). (Муқимий I, 105; А.Қод., 90; КМТ, 25). И л а н: Кўб вақт эҳтиётлар б и р л а н ўтқаршма и л а н тўғры кўчурдум (Ш. тар., 80). Разм илан турдинг рақиблар то туриб эргаштилар (Муқимий I, 296).

МАҚСАД: Бу маънони англатишда бирла, била, бирлан, билан кўмакчилари катнашган: Лозим бўлды ул тўртни қабул қылмақлык б и р л а андын сўнг кўтурмадилар (ТФ, 886). Иброҳим, мен ул шарт бирла мусулмон бўлу мен ким мени олсанг (ҚР, 286) (ХШ, 846, Мунис, 173, 64). Уйдан ол шарт б и л а н чықтылар ким не ерда фақир тоифасин топсалар туккайлар (Сайфи Саройи, 766). Сайр расми б и л а Хуросонға келди (Навоий МН, 192). Халқ раҳмати умиди била тун-кун маст (Навоий МК, 62). Шайбақхон Самар-

қанддин Хуросон дайяси бил а черик отланды (БН, 259). Кимиким кўрсанг ичар ишрат аёғи бил а нўш (Мунис, 34). Саъдийнинг жадали бир муддаи бирлан бойлық дағы фақырлық бойони ичинда (Сайфи Саройи, 1506).

Буюм материали: Бу маънони ифодалашда бирлэн кўмакчиси қатнашган: *Пайғамбар кечмишта кезин Йаҳуда архам ташы бил рлан табут қилдуртды* (КР, 74а).

Ўхшатиш, эваз, зидлик: Бу маъноларнинг яратилишида бирла, билан кўмакчилари ишлатилган: а) **ўхшатиш:** *Йурур йар қадғуси бирла болиб шод//хароб ер ғанж бирла болмуш тек обод* (XIII, 61б). *Ариф эрга бил жаҳаннамнинг озоби бирла тенг кирмази қонши айағы бил рла жаннат бағина* (Сайфи Саройи, 82б). б) **Эваз:** *Бир минг китоб минг сўм бирла тайёр бўлди* (Фурқат II, 142). в) **Зидлик:** *Хат чиқарган бирла ҳуснингга на нуқсон-у халол* (Муқимий I, 175). *Зерикмас кимса кўрган бирла асло* (Фурқат II, 18а). *Бу қадар туз алмақ бил а н не ҳалал келгай* (Сайфи Саройи, 31а). *Бўлма овра, билолмайсан суриштирган бил а н* (Муқимий I, 57). *Тебратган бил а н бола тийила бермагач* (А. Қод., 19) (Муқимий II, 67; Муқимий I, 230).

Билан пайт ифодалаганда ўзига хос маъно оттенкасига эга бўлиб, а) умуман иш-ҳаракатнинг ижро этилаётган пайтини; б) бир иш-ҳаракатдан кейин тезлик билан иккинчи иш-ҳаракат бошланганини; в) икки иш-ҳаракат параллель ривожланишини билдиради:

а) **умуман иш-ҳаракатнинг ижро этилган пайти:** *Бўлур вақти бил а н ҳар навъ хор оҳиста-оҳиста* (Фурқат I, 23). *Туни бил а н шуни ўйлаб чиққан Рағно, эрталабдан бери Анварни хафа қилади...* (А. Қод., 234). б) **бир иш-ҳаракатдан кейин тезлик билан иккинчи иш-ҳаракатнинг бўлиши:** *Бир каниз Гулшанни кўриши бил а н қўлидаги сувлик қатқулни ерга қўйиб, югурди* (А. Қод., 200). в) **икки иш-ҳаракатнинг параллель ривожланиши:** *Ташвиқи иши билан бил р г а ишчи ёшлар орасида иқтисоди ва тарбиявий ишлар ҳам ишлади* (КМТ, 35).

Маълумки, *бирлан//бирла* кўмакчисининг фонетик вариантлари ўзбек тили тарихига оид ёзма ёдгорликларда ўзига хос хусусиятларга эга.

1. **Бирла** кўмакчиси ўзбек тили тарихининг ҳамма даврларида бош келишикдаги от, ўзлик олмошига бириккан. XIII—XIV асрларда бош келишикдаги мавҳум от, ҳаракат, номларига бирикиб келган. У XIII—XIX асрда бош ва қаратқич келишикдаги кишилиқ олмошига, XIII—XX асрда қаратқич келишикдаги кўрсатиш олмошига бириккан. У отлашган сифат, сон, ундов, пайт равиши ва сифатдошнинг бош келишикдаги шакли билан келади.

Бирла кўмакчиси ўзбек тили тарихининг ҳамма даврларида восита, биргалик, объектив, сабаб маъносини англатган. Лекин унинг ўхшатиш маъноси XIII—XIV асрга, ўрин, пайт маъноси XIII—XVI асрга; эваз, зидлик маъноси XVII—XIX асрларга оид-дир. Бу кўмакчининг фразеологик бирикмаларда қўлланиши ҳам XVII—XIX асрларгагина хосдир.

Бирла кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида ниҳоятда кам ишлатилиб, баъзан поэзияда учрайди, холос (118. 36, 59).

2. *Била* кўмакчиси ўзининг тарихий тараққиётида бош келишикдаги от, ҳаракат номи, қаратқич келишикдаги кишилик олмошларига бириккан. У XVII—XIX асрларда кишилик олмошининг бош келишикдаги шаклига ҳам бирикади. XV—XIX асрларда қаратқич келишикдаги кўрсатиш олмошларига, XIII—XIV асрларда эса бош келишикдаги кўрсатиш олмошига бирикади. Унинг бош келишикдаги сўрок олмошига бирикиши ва отлашган сифат, *йўқ* инкор сўзига бирикиши ҳам XIII—XIV асрга оид.

Била кўмакчиси ўзининг тарихий тараққиётидаги ҳамма даврларда биргалик, восита, сабаб, ҳолат маъноларини англатган. Бундан ташқари, XIII—XVI асрларда пайт, XV—XIX асрларда мақсад; XV—XVI асрларда объект, ўрин маъноларини ифодалаган.

3. *Ила* кўмакчиси бош келишикдаги от, қаратқич келишикдаги кўрсатиш олмошларига бирикиб, поэзияда ишлатилган. У XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида, асосан, поэзияда, қисман, прозада ҳам қўлланган.

Ила кўмакчиси биргалик, восита, сабаб, ҳолат, ўрин, объект маъноларини англатган. Ўрин, объект маънолари фақат XV—XVI асрларгагина хос.

4. *Ла* кўмакчиси XIII—XIV асрда ишлатилиб, XV—XVI асрларда учрамайди. Лекин XIX асрдан бошлаб Мунис, Фуркат, Муқимий асарларида пайдо бўлади. Унга хос хусусиятлардан бири шуки, ҳамма вақт бош келишикдаги отга бирикади. У XIII—XIV асрда пайт, биргалик маъносини англатса, XIX асрнинг II ярмидан бошлаб биргалик, восита, ҳолат, сабаб маъноларини ифодалаган.

5. *Бирлан* кўмакчиси ўзбек тили тарихида ниҳоятда кенг қўлланади. У XIII—XIV, XVII—XIX асрларда бош келишикдаги отлашган сифатга бирикади. Унинг бу грамматик хусусиятини XV—XVI асрлардаги ёзма ёдгорликларда учратмадик. У XIII—XIX асрларда қаратқич келишикдаги кишилик олмошларига бириккан. Унинг бундай хусусияти ҳам бошқа даврларда кузатилмайди. Шунингдек, ҳам эргаштирувчи, ҳам бириктирувчи боғловчи бўлиш, грамматик юмук группани яратиш ҳам *бирлан* кўмакчисининг грамматик хусусиятига хосдир.

У ўзбек тили тарихининг ҳамма даврларида биргалик, восита маъносини англатган. Лекин ҳолат (XIII—XIV, XV—XVI аср), сабаб (XIII—XIV, XVII—XIX аср), буюм материали, мақсад (XIII—XIV аср), ўрин ва пайт англатиши XVII—XIX асрларгагина хосдир. Бу кўмакчининг грамматик хусусияти XIII—XIV асрларга нисбатан XVII—XIX асрларда ниҳоятда ривожланиб кетган. Маъно англатишига кўра эса XIII—XIV асрларда кенгрок, XV—XVI асрларда торроқ бўлган. У XIII—XIV асрларда олти хил грамматик маъно англатган бўлса, XV—XVI асрларда уч хил маъно англатган, холос. Лекин *бирлан* кўмакчисининг маъно англатиши ҳам XVII—XIX асрларда анча кенгайган бўлиб, саккиз хил грам-

матик маъно ифодалаган. Унинг буюм материали, мақсад маъноларининг ифодалаши XIV, XVII асрга хос. Лекин ҳаракатнинг йўналтирилган ўрни, пайтини ифодалаши фақат XVII—XIX асрлардагина учрайди. Маълумки, *бирлан* кўмакчисининг қўлланиш доираси торайганидек, унинг грамматик маъно англантиши ҳам XV—XVI асрларда ниҳоятда торайган. *Бирлан* кўмакчиси XVII—XIX асрларда кенг истеъмолда бўлган.

Бирлан кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида айрим ёзувчиларнинг стилига хос равишда қўлланади: *Ул одам бола-чақаси бирлан аллақандай таомни еб ўтирибдур* (А. Қаххор, «Миллатчилар») (184. 119₃—120).

6. *Билан* кўмакчиси ўзбек тили тарихида ниҳоятда актив ишлатилган. У, асосан, бош келишиқдаги от ва олмошларга бириккан. Унинг семантикаси ҳам хилма-хил бўлиб, биргалик восита, ҳолат, сабаб, пайт, объект, зиддиятлик, мақсад каби маъноларни англаган. У пайт ифодалаганда маълум оттенкаларнинг яратилишида хизмат қиладики, бу кўмакчининг бошқа фонетик вариантларида бундай семантика ифодаланмайди.

7. *Илан* кўмакчиси XV—XIX асрларда бош келишиқдаги отга бириккан. Маъно англантиши ҳам ниҳоятда чегараланган бўлиб, XV—XVI асрларда пайт, XV—XIX асрларда восита; XVII—XIX асрларда биргалик, ҳолат маъноларини англаган.

Юқорида қайд этилганлардан маълумки, ўзбек тили тарихига, умуман туркий тиллар тарихига оид ёзма ёдгорликлардаги *бирла*//*бирлан* кўмакчиси ва унинг фонетик вариантлари грамматик, семантик хусусиятлари билан ўзаро ниҳоятда яқин бўлган. Лекин қўлланиш даврига кўра, истеъмол даражасига кўра ва бошқа жиҳатларда фарқли ҳолатлар ҳам учрайди.

VIII аср ёзма ёдгорликларида *бирла*, XI—XIII асрдан бошлаб эса *била*, *бирлан*, *билан* ишлатилган. *Ила*, *илан* XV асрдан бошлаб учрайди. Бу кўмакчининг фонетик жиҳатдан энг қисқарган варианты *-ла* XIII—XIV асрда прозада ишлатилган. XV—XVI асрда учрамасада, ундан кейинги даврларда поэзияда ишлатилади. Шундай экан, бу кўмакчининг фонетик вариантлари жуда қадимдан истеъмолда бўлган. Лекин ўзбек тили тарихининг маълум бир даврида бирорта фонетик варианты актив қўлланган бўлса, айримлари кам истеъмолда бўлган. Худди шунингдек, ҳозирги ўзбек тилида бу кўмакчининг кўпчилик фонетик варианты учраса-да, асосан, *билан* шакли кенг истеъмолдадир.

Бирла//*бирлан* кўмакчининг фонетик вариантлари ўзбек тили тарихининг ҳамма даврларида бош келишиқдаги отларга бирикиб келган. Унинг *илан*, *-ла* шакли фақат бош келишиқдаги отгагина бирикса, *ила*, *бирла*, *била*, *бирлан*, *билан* шакллари қаратқич келишиқдаги олмошларга ҳам бириккан. *Ила* XV—XVI асрда фақат поэзияда ишлатилган. У XIX асрда прозада ҳам қисман қўлланган. *Ила*, *илан*, *-ла* поэзияга тааллуқли бўлса, *бирла*, *била*, *бирлан*, *билан* ҳар иккала жанрда ишлатилган. Шунинг учун ҳам бу кўмакчининг ўша бешта варианты ўзбек тили тарихида жуда кенг

истеъмолда бўлган. Маълумки, бу кўмакчи фонетик вариантларининг яратилишига асос ўзбек тилининг ички қонунияти, алоқа воситаси эканидир. Масалан, *-ла* кўмакчиси XIII—XIV асрларда ТФ, ҚР, НФ асарларида ишлатилган. Лекин XV—XVI асрларга оид ёзма манбаларда бу кўмакчининг қўлланганини учратмадик. *-ла* кўмакчиси XIX асрнинг иккинчи ярмида Мунис, Фуркат, Муқимий поэзиясида қўлланган, *-ла* кўмакчисининг қўлланишидаги бундай фарқнинг яратилиши сабаби шундаки, қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида *бирла* кўмакчиси *-ын*, *-ин* қурол келишиги билан параллель қўлланганидек, *бирла* кўмакчисининг фонетик варианты *-ла* кўмакчиси қурол келишиги воситаси сифатида ишлатилган. Аслида *-ла* кўмакчиси XI—XII асрлардан бошлаб жанубий гурпуга хос туркий тилларда *-ын*, *-ин* қурол келишиги кўшимчаси ўрнида *-ла*, *-лэ* шаклида ишлатилган. Шарқий гурпуга хос туркий тилларда ҳам *-ла*, *-лэ* қурол келишиги ўрнида қўлланган (176.89) Кейинги даврларда қурол келишиги йўқолиб, унинг функциясини *бирла* кўмакчиси ва унинг фонетик вариантлари бажара бошлагач, *-ла* фақат кўмакчи функциясида бўлади. Лекин XIX асрларда у поэзиянинг талабига кўра фақат шеърларда ишлатилган. Бу кўмакчининг *-ила*, *-ла* шакллари умуман тарихий ёзма ёдгорликларда жуда ҳам кам қўлланган.

XV—XVI асрларда қўлланган *ила* кўмакчиси, асосан, поэзияга хос бўлиб, Лутфийнинг биз кўриб чиққан асарида 38 марта; А. Навоий асарида 59 марта учраса, «Бобирнома»да икки мартагина учрайди.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида *ила* кўмакчисининг қўлланиши янада активлашади. У Муқимийнинг икки томлик «Танланган асарлари»да 136 марта, Муниснинг бир томлик шеърлар тўпламида эса 69 марта учрайди. А. Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» асарида 3 мартагина қўлланиши унинг проза асарига эмас, балки поэтик асарларгагина хос эканини билдиради.

-Ла кўмакчиси XIII—XIV асрларга хос ёзма ёдгорликлардан ТФда 2 марта; ҚР, НФда 3 марта; ХШ да 6 марта учрайди. Лекин XV—XVI ва XVII—XVIII асрларга хос биз кўриб чиққан ёзма ёдгорликларда уни учратмадик, XIX ва XX асрларда поэтикада қўлланган. Масалан, Муқимийнинг икки томлик асарида 136 марта, Фуркатнинг икки томлик асарида эса 8 марта учрайди.

XVI асрдаги айрим асарларда *била* кўмакчиси қўлланса (197. 18; 155. 17; 120. 21), айримларида *била*, *бирла* шакллари ишлатилган (61. 20).

Била кўмакчиси ҳозирги ўзбек тили диалектларига хос бўлиб, *бирга* ҳозирги ўзбек тилида равиш функциясини бажаради.

Бирла, *била* кўмакчиси ўзбек тили тарихида параллель ишлатилган бўлишига қарамасдан, XV—XVI асрларда *била* кўмакчиси кўпроқ қўлланган бўлса, кейинги даврда *бирла* кўмакчиси кўпроқ ишлатилган. Масалан, Алишер Навоий асарларидан («Саббаи Сайёр», «Мажолисун нафоис», «Лисонут тайр», «Фарҳод ва Ширин»,

«Махбубул қулуб», «Муҳокаматул луғатайн) олинган мисолларнинг 260 таси *бирла*, 537 таси *била* кўмакчисига хосдир.

XVII—XIX асрларда ҳам *бирла*, *била* кўмакчиси параллель ишлатилган. Лекин *бирла* кўмакчиси кўпроқ ишлатилгани сезилиб туради. Масалан, Муқимийнинг икки томлик асарида 86 та *бирла*; 16 та *била* кўмакчиси ишлатилган. Фурқатнинг икки томлик асарида *бирла* 196 марта; *била* 38 марта қўлланган. Муниснинг бир томлик «Танланган асари»да 77 марта *бирла*, 74 марта *била* кўмакчиси ишлатилган.

Билан кўмакчиси оғуз группа тиллари диалектларида *вълэн* шаклида ҳам ишлатилади (3.62). Лекин ҳозирги туркман тилида *билен*, *биле* шаклида қўлланади. Туркман тили тарихига оид адабий асарларда *бирлен*, *бирле*, *иле* шакллари ҳам ишлатилган (50. 402, 405).

Қадимги турк тилида ишлатилган *бирла* ҳар хил туркий тиллар ва уларнинг диалектларида қуйидагича шаклларга эга бўлган: *биле* (тув), *пиле* (салар.) *иле* > *ле*; *била* (Қараым, бараб, алт.; диал.) *бла* (Кбал., хак., диал.) *ба* (Қарайм, шор, чув.) (80. 113).

Чуваш тилидаги *perle* — (вместе) равиш функциясида қўлланади. *Perle* кўмакчи функциясида ишлатилганда қаратқич ва жўналиш келишигини бошқаради (223. 128).

Ҳозирги ўзбек тилида *билан*, *бирлан*, *бирла*, *била*, *ила*, *-ла* шаклларида учраса, оғзаки нутқ ва ўзбек тили диалектларида: *минан*, *манан*, *ман* шаклларида учрайди.

Билан кўмакчиси келиб чиқишига кўра *бирлан* кўмакчисига тааллуқлидир (70. 297).

Билан кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида биргалик, қурол-восита, пайт, масофа маъноларини ифодалайди. (70. 300).

Билан кўмакчиси ҳозирги ўзбек адабий тилида ўн хил семантик хусусиятга эга: биргалик, қурол, восита, бир ҳаракатдан кейин иккинчи ҳаракатнинг бўлиши, пайт, объект, ҳолат, мақсад, жараён ёки иш-ҳаракатнинг усули, тарзи иккита иш-ҳаракат бир пайтда содир бўлгани, умумлаштириш, хулосалаш.

Билан кўмакчисининг фонетик варианты ҳисобланган *бирлан*, *бирла*, *ила*, *-ла* ҳозирги ўзбек тилида учраса ҳам, унинг учун норма ҳисобланмайди (183, 54, 544).

Бу кўмакчининг фонетик вариантлари грамматик маъно англатишига кўра ҳам параллель ишлатилган. Улар восита, биргалик, сабаб, объект, ўрин, ҳолат, мақсад каби маъноларни англатаверган. Лекин ҳар қайси фонетик вариантнинг грамматик маъно англатишида ўзига хос ҳолатлари ҳам бор. Масалан, эваз, зидлик маъноларини англатиши XVII—XIX асрда ишлатилган *бирла* кўмакчисига хос. Буюм материални ифодалаш XIII—XIV асрдаги *бирлан* кўмакчисига хос бўлса, пайт ифодалашда алоҳида маъно оттенкаларини яратиш XVII—XIX асрлардаги *билан* кўмакчисига хосдир.

Бирла // *бирлан* кўмакчиси ва унинг фонетик вариантлари ўзбек тили тарихида ниҳоятда кенг қўлланган кўмакчилардан биридир.

Учун кўмакчиси. *Учун кўмакчиси* морфологик таркибига кўра икки қисмга бўлинади: *уч-от*; *ун-восита* келишигининг қўшимчиси. *Уч* эса икки хил маъно англатган: 1) предметнинг энг юқори қисми-учи; 2) сабаб (72.15; 69. 83; 176. 190).

Учун озарбайжон фольклор материалларида мустақил сўз сифатида қўлланган ва лексик маъносидан сабаб англашилган: *Сенинг учундан ишэ гетэ билмэдим; бағбан ағалар бар учундан* ва б. (125. 59). Юқорида келтирилган мисолдан маълумки, *учун* ўзига *-дан* чиқиш келишиги кўшимчасини қабул қилиб, *учундан* шаклида сабаб маъносини англатади. *Учундан* ўзи бирикиб келаётган кишилик олмошининг қаратқич келишигида келишини талаб қилиши унинг от туркумига хос эканидан далолат берса, ўзи бирикиб келаётган отнинг бош келишикдаги шакли билан грамматик муносабатга кириши мустақил лексик маънога эга бўлиб, сабаб англатишидан далолат беради. Шунингдек, козоқ тилидаги *ушiн* кўмакчисини от туркумига тааллуқли экани сабаб маъносини англатиши қайд этилгани (78. 45) бизнинг фикримизни янада тасдиқлайди.

Учун қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида (102. 42; 67. 49), қадимги уйғур тили ёзма ёдгорликларида кўмакчи функциясида қўлланган (103. 92; 157. 135). Бу кўмакчи XI асрга оид ёзма ёдгорликларда ҳам *учун* шаклида қўлланган (8. 45).

Бу кўмакчи XIII—XIV, XV—XVI ва XVII—XIX асрларда ҳам *учун*, *-чун* шаклларида ишлатилган: *иншоалло-чун* (ТФ, 115^а). *не-чун* (ҚР, 9^б). *анунг-чун* (XIII, 24^б) *не-чун*, *хурмати-чун* (Сайфи Саройи, 67^б, 80^б). *рухсори-чун* (ЛТ, 8). *бўлур-чун* (БН, 61): *газак-чун* (Мунис, 77) *маним-чун* (Муқимий I, 121). *ғалла-чун* (Кмт, 34). *Учун* кўмакчиси ўзбек тили тарихининг ҳамма даврларида бош келишикдаги отга, ҳаракат номига, сифатдошга бириккан: *оқибат-чун* (ТФ, 135^б). *Юсуф-чун* (ҚР, 67^а). *раҳмат-чун* (НФ, 7^б) *мол-чун* (МН, 311^б). *Ширин-чун* (XIII, 53^б) *хаста-чун* (Сайфи Саройи, 137). *қиёмати-чун* (Навий СС, 50). *пайваста-чун* (Яқиний, 319^а) *шакаристанинг-чун* (Лутфий, 55^б). *дини-чун* (Ш. тар., 2^б). *мақтаб-чун* (Муқимий II, 256). *илм-чун* (Фуркат I, 129). *мактуб-чун* (М.ча., 11). *омон-бўлмоқ-чун* (ТФ, 90^а) *мирос-олмоқ-чун* (ҚР, 14^б). *билдурмак-чун* (НФ, 211). *кўрмак-үчүн* (МН, 303^а). *билмак-үчүн* (XIII, 3^б). *Хосил-этмак-үчүн* (Сайфи Саройи, 96^а). *ўпмак-үчүн* (Амирий, 331^а). *Кўра-турмоқ-үчүн* (Саккокий, 63) *ёры-бермак-үчүн* (НН, 112). *Билмак-үчүн* (Ш. тар., 57). *қилмоқ-чун* (Муқимий I, 337). *туриб-қолиш-чун* (Фуркат II, 143). *Ўз-қўлига-олиш-чун* (М.ча., 14). *эшит-мазлик-үчүн* (ТФ, 30^б). *ўгут-берган-үчүн* (ҚР, 8^б). *Билмиш-үчүн* (XIII, 72^б). *билур-үчүн*, *севар-үчүн* (ҚР, 103^б, 87^б). *сўрар-үчүн* (БН, 61). *бўлур-үчүн* (БН, 61). *ўғирлиқ-қилгон-чун* (Отыйи, 136). *кўрган-үчүн* (Лутфий, 22^а). *қилур-үчүн* (Навий МК, 54). *бўлгон-чун* (Фуркат II, 27). *тарк-этмагани-чун* (М.ча., 12) XIII—XIV ва XV—XVI асрларда бош кели-

шикдаги ўзлик олмошига бириккан: *ўзи үчүн, ўзларнигиз үчүн* (ТФ, 119^а, 115^б) *ўзи үчүн* (БН, 119). *ўзлари үчүн* (Навойи МК, 98). XIII—XIV ва XVII—XIX асрларда бош келишидаги сўрок олмошларига бириккан: *не учун* (Ф, 73^а). *не учун* (ҚР, 7^б). *не чун* (Сайфи Сарой, 23) *не учун* (Ш.тар., 48) *не учун* (Муқимий I, 328). *нима учун* (М.ча., 131). *нә-чун, ким учун* (Муқимий I, 207, 338). Шунингдек, XIII—XIV асрларда *-лык, -лик* аффиксли бош келишидаги мавҳум отларга бирикиши ҳам учрайди: *кўнгул хушлуқы үчүн, душманлиқ үчүн* (ТФ, 144. 45^о). *севиклуки үчүн, кечалиқ үчүн, ўғирлиқи үчүн, беклик үчүн* (ҚР, 35^а, 68^б, 70^а, 76^б).

Учун кўмакчиси XIII—XIV асрларда бош келишидаги равишга, *-ғу (-ғу), -син* аффиксли феъл формаларига бирикиб келганки, унинг бу хусусиятлари кейинги даврларда учрамайди: *кўреутғу үчүн, ўтғу үчүн* (ТФ, 28^а, 30^б), *кўб үчүн, бўлғу үчүн, алсунлар үчүн* (ҚР, 90^а, 6^б, 25^а).

Бош келишидаги инкор олмошига бирикиб келиши XV—XVI асрларга хосдир: *ҳеч қайсы үчүн* (Навойи МЛ, 8).

Бош келишидаги белгилаш олмошига бирикиб келиши XVII—XIX асрларда кузатилади: *ҳар ким учун* (М.ча., 111), XIII—XIV ва XVII—XIX, XX аср бошларида эса қаратқич келишигидаги кўрсатиш олмошларига бириккан: *анынг үчүн, бунунг үчүн* (ТФ, 73^б, 138^б) *анынг үчүн, буны үчүн, буларнинг үчүн* (ҚР, 40^б, 31^а, 83^а). *анунг үчүн* (Сайфи Саройи, 163^б). *бунинг учун шунинг учун* (М.ча., 214, 118). *Шунинг учун* (Кук, 8) *бунинг учун* (Кмт, 29).

Чиқиш келишигидаги отларга бирикиши XIII—XIV ва XV—XVI асрларга хос ёзма ёдгорликлардагина учрайди: *уларнинг уруғиндын үчүн* (ҚР, 21^а). *кишидин үчүн* (БН, 61).

Учун, -чун кўмакчиси тарихий тараққиёти даврида кишилик олмошларининг бош ва қаратқич келишигидаги шаклларига бирикса, айрим кишилик олмошларининг ё бош келишик ёки қаратқич келишигидаги шаклларига бирикиб келаверган. Масалан, XIII—XIV асрларда учинчи шахс кишилик-кўрсатиш олмоши *ан//о(-у)* шаклида бўлиб, унинг кўплик кўшимчасини олган шаклига бош келишик формасидан кейин бириккан: *анлар үчүн* (ТФ, 78^а). *улар үчүн* (ҚР, 92^а). Бу олмошнинг бирликдаги шакли *ан* бўлиб, *учун* кўмакчиси унга қаратқич келишиги шаклидан кейин бириккан: *анынг үчүн* (ХШ, 12^б).

XV—XVI асрларга келиб, бу кўрсатиш-кишилик олмошининг кўпликдаги шакли XIII—XIV асрлардаги каби *анлар, олар* бўлмаган, балки *алар* бўлган. *Учун* кўмакчиси бу даврда *алар* кишилик-кўрсатиш олмошининг бош келишидаги шаклига бирикиб келган: *алар үчүн* (Навойи МН, 44). *алар-чун* (Навойи ФШ, 128). Учинчи шахс бирликни кўрсатадиган кишилик олмошининг шакли *ан* бўлиб, ўзбек тили тарихининг ҳамма даврларида *учун* кўмакчиси унинг қаратқич келишидаги шаклига бирикиб келган: *анынг үчүн* (XIII, 12^б) *анынг-чүн* (Навойи ФШ, 37). *анынг үчүн*

(ШН, 40^а). *анинг учун* (Муқимий II, 133). *анинг учун* (Фуркат I, 140).

XX асрнинг бошидан бошлаб *ан* кўрсатиш-кишилик олмоши истеъмолдан чиқиб, унинг ўрнида фақат *у* учинчи шахс бирликни ифодаловчи кишилик-кўрсатиш олмоши ишлатила бошлайди. *У* кўрсатиш олмоши тарихан нихоятда кам ишлатилиб, асосан, *ан* кишилик-кўрсатиш олмоши қўлланган эди. *Учун* кўмакчиси XX асрнинг бошидан бошлаб кенг истеъмол қилинадиган *у* кишилик-кўрсатиш олмошининг қараткич келишигидаги шаклига бирика бошлайди: *унинг учун* (М.ча., 156).

Учун кўмакчиси XIII—XIV асрларда *мен, сен, биз, сиз* кишилик олмошларига қараткич келишиги қўшимчасидан кейин бирикиб келган. XV—XVI асрларда эса *сен, биз, сиз* кишилик олмошларининг қараткич келишикдаги шаклига бириккан. XVII—XIX асрларга келиб, *биз* кишилик олмошининг қараткич келишигидаги шаклига бириккан бўлса, *сен* кишилик олмошининг бош ва қараткич келишигидаги шаклига бирикаверган. Лекин *бизлар* кишилик олмошининг бош келишикдаги шаклига бириккан: XIII—XIV асрлар: *меним учун, бизинг учун, сизинг учун* (ТФ, 44^б, 88^а, 90^б). *сенинг учун, меним учун* (КР, 8^б, 67^б). *меним учун, сенинг учун* (НФ, 202^а, 203^а). *сенинг учун* (ХШ, 34^б). *сенинг учун, сизинг учун* (Сайфи Саройи, 110^б, 68^б). XV—XVI асрлар: *сенинг учун* (Навойи МК, 168). *сенинг учун* (Амирий, 335^б) *бизнинг учун* (БН, 79). *сизнинг учун* (ШН, 300). *сенинг учун* (ШН, 273). XVII—XIX асрлар: *сенинг учун* (Ш.тар., 72). *бизлар учун, сан учун* (Муқимий II, 100; Муқимий I, 170). *сен учун* (Фуркат I, 203). *бизнинг учун* (М.ча., 156).

Тарихан ишлатилган *учун, -чун* кўмакчиси беш хил семантикани англатган: сабаб, мақсад, аталганлик, эваз, объект. Лекин биз материал тўплаган XVII—XIX асрлардаги манбаларда мақсад маъносини ифодалайдиган мисолларни учратмадик.

1. **Сабаб:** XIII—XIV асрлар: *Ёзуқи учун қийнамаз. айулар ким одоб учун ёрлиқады* (ТФ, 56^б, 29^а) *Йиғламоқ не учун теши. Олты қушны ўлтурманг тебти бири кўк қарға қулауз учун* (КР, 67^б, 8^б). *Ануң учун анга сақлаб от қўйды* (ЎН, 23, 11). *Ҳалоклик бўлсун сенга бу сўз учун* (НФ, 9^б). *Кулар ушбу жаҳон ул одамийдин/ким ул дунё учун ичғынса диниң* (ХШ, 50^{а,б}). *Ўзини олтун учун ўтқа ёқмас* (Сайфи Саройи, 72^{а,б}). XV—XVI асрлар: *Аның учун-му қиладурсыз фиғон* (Аҳмадий, 323^{а,б}). *Менинг учун чиндан қонлар оқибтур* (Амирий, 331). *Ошиқлар маъшуқ қашина пайваста учун ўқурлар* (Яқиний, 319^а). *Ўлгали етти Отойи ул қад-у қомат учун. Ўғирлиқ қилғон учун рангли лабингдин арғувон* (Отойи, 177, 136). *Солди йўқ қайғуға мени шакарстонинг учун* (Лутфий, 55^б). *Менинг учун муниңдек зор бўлган* (Лутфий ГН, 369). *Бай(аз)ға бармаған учун шаҳрат тутмади* (Навойи МН, 73). *Менинг таъбим турк алфозиға мулоийм тушган учун таърифиди муболаға изҳор қылуур-мен* (Навойи МЛ, 24). *Бас, сенга маълум учун бўлды яқин фош қылма розни эй хўрда бин*

(Навойи ЛТ, 63). *Бир ботмон буғдой у ч у н бир хирмонни совурмоқдин алами йўқ* (Навойи МК, 23). *Бу мақсади у ч у н сочиб дирамлар* (Навойи ФШ, 32). *Шо ке бир сўз у ч у н тўкар қониқ* (Навойи, СС, 101). *Сени севган у ч у н жонни севарман* (ЛН, 126). *Қалин кишинин қирған у ч у н алача дедилар* (БН, 14). *Барчасин туздунг аниң ишқи у ч у н, элга кўргуздунг аниңг ишқи у ч у н* (ШН, 25). XVII—XIX асрлар: *Халқ сенинг ү ч ү н қырылады* (Ш. тар., 72). *Қон ютарман рашкдин ёнингдаги агёр у ч у н* (Муқимий I, 171) *Ғараз дунё-у ч у н Искандар-у Дороға бормасмиз* (Фуркат, I, 82). *Анварга бунчалик марҳамати у ч у н бироз шашиб қолса ҳам* (М.ча., 47). *Шунинг у ч у н кемалар жуда кўп ҳалокатга учрар эдилар* (Кук, 8).

Мақсад: XIII—XIV асрлар: *Ўз ёлғончиликни билкурмак у ч у н ўкиди* (ТФ, 146^а). *Ул бўри менинг Юсуфимни кўнглаки у ч у н ўлтурмиш* (ҚР, 47^б). *Ул Шомқа бориб турур эди тижорат у ч у н* (НФ, 30^б). *Юрур-мен йерда изни кўрмак у ч у н* (Навойи МН, 303^а). *Сен ўз фойданг у ч у н бир пандим ол ёр* (ХШ, 75). *Ризқ у ч у н жаҳд кил* (Сайфи Саройи, 172^б). XV—XVI асрлар: *Халқ жаҳон маскан у ч у н хок эрур* (Ахмадий, 325^б). *Турубтурлар өёқим ўпмак у ч у н* (Амирий 331). *Ҳимоят у ч у н ўзин чиришка боғлады* (Яқиний, 320^б). *Ёримни кўра турмоқ у ч у н умр тилармен* (Саккокий, 63). *Мен хастанни бир олқши у ч у н сўрғонингиздин сизга не зиён бўлғай...* (Отыйи, 44). *Тўҳмат маъшуқлуқни ўзгага ёбмоқ у ч у н юз сори пар тўса олыб аъшиқни мойил қилди* (Лутфий, 14^б). *Гулни кўчирмак у ч у н хоқон элчилари келгани* (Лутфий ГН, 37). *Шаҳарга таҳсил у ч у н келибдур* (Навойи СС, 196). *Демак ҳар иш қилмоқ у ч у н пир керәк* (Ҳайдар, 486^а). *Бир-бириндин ўтмаганидин сўнгра бу фақир аллиға муҳокама у ч у н келтуруб турурлар* (Навойи МЛ, 30). *Ҳар киши лағби ясаб кулмак у ч у н/ишрат артыб хазон оксулмак у ч у н* (Навойи ЛТ, 54). *Қызыл йузлук қылуру у ч у н бўйниға тиг суарлар* (Навойи МК, 54). *Алар кўнгли у ч у н ўзин қилуру банд* (Навойи ФШ, 167). *Қосимбек сиёсат у ч у н ики-учини пора-пора қилдурдилар* (БН, 49). *Барчасин туздунг аниңг ишқи учун, элга кўргуздунг аниң ишқи у ч у н* (ШН, 5^б). *Подшо ҳунар адоларни бир-бир от бирла Батуға ёри бермак у ч у н таъмин қилиб эдилар* (НН, 112).

3. Аталганлик: XIII—XIV асрлар: *Халқлар у ч у н бор анда мевалар* (ТФ, 64^б). *Кечалик у ч у н тақы қирқ минг олтун харж болур эрди* (ҚР, 68^б). *Бу молни мен муҳтожлар у ч у н тутар-мен* (НФ, 63^б). *Ширин у ч у н қарши қўбартиб* (ХШ, 25^б). *Вокиф муҳтожлар у ч у н турур* (Сайфи Саройи, 56^а). XV—XVI асрлар: *Ой юзунгдур эҳсон ул таквим у ч у н равшан далил* (Лутфий, 42^а). *Бориб меҳмон у ч у н суфра кетурди* (Лутфий ГН, 397). *Босқон изинг тузини Отыйи кўзи у ч у н истар, йўлингда шом-у саҳар интизори бор* (Отыйи, 88). *Азиз жонинг у ч у н жоно, даранг бирла этиб басни* (Саккокий, 53). *Бу қитъани алар у ч у н этти* (Навойи МН, 44). *Анча эрди ахи у ч у н бад ҳал* (Навойи СС, 91). *Ҳар нима ким тан тилаки юрт у ч у н* (Ҳайдар, 326^а). *Мулк хайли йеса ашким у ч у н рашк/тўқибон ул пари ҳар дев у ч у н ашк* (Навойи

ФШ, 19). *Сенинг учун сотқун олали* (Навойи МК, 168). *Масалани ғолибо Ахси Учун айтибтурлар* (БН, 6). *Сол учун бор қамиш ҳам бисёр* (ШН, 27^а). XVII—XIX асрлар: *Ул мадраса учун махсус табиб бор экан* (Фурқат II, 13^б). *Ҳар илм учун асбоб ва суратлар мавжуд экан* (Фурқат II, 129). *Маним-чун не бўлир бир нолаи имдод еткурсанг* (Муқимий I, 121). *Хусни хат машқи учун алоҳида хона айиради* (М.ча., 11). *Комсомол ўспирин ишчи ёшлар учун мактаб-қулуб тузиши ишига киришди* (Кмт, 5).

4. **Эваз:** XIII—XIV асрлар: *Неча ҳашаматли султон бўлса бўлсун, этмам мол учун мадҳ-у сано мен* (МН, 311^б). *Алимга кирса ул ганжи равоним, севинч учун берга-мен бу хон-у моним* (XIII, 21^а). *Икки дирам учун қўлун кескайлар* (Сайфи Саройи, 95^б). XV—XVI асрлар: *Тенгри учун бизнинг арамизда ҳакам бўлуб* (Яқиний, 320^б). *Жонимни васл учун десам ол, эй қаро кўзум* (Отойи, 97). *Қоши учун жон берурам дўстлар* (Лутфий, 12^а). *Инжуни олсалар муфаррах учун* (Навойи МЛ, 2). *Жон бериб ёр муддаоси учун балки юз жон анинг ризоси учун* (Навойи СС, 60). *Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи асраган валенеъматзодасини кўр қилди* (БН, 36). *Бир киши жони учун юз минг жон* (ШН, 130). XVII—XIX асрлар: *Танга учун сенга Асфихоннинг даруғалиқин бердим* (Ш. тар., 25). *Кичкина сурат учун олти ва ё тўрт сўм олинадур* (Фурқат II, 144). *Айбонам учун мирзо Анварга мен бошқа бир қиз топиб берай* (М.ча., 186).

5. **Объект:** XIII—XIV асрлар: *Мумин жони учун айтур ким жони чиқдуқ вақтда нишон қилур* (ТФ, 123^б). *Киши учун киши ҳеч ўлмиш йўқ* (XIII, 113^а). *Сен сақынма ким егай-мен қайғу ул дам жон учун* (Сайфи Саройи, 56^а). XV—XVI асрлар: *Сенинг учун айтибтурлар* (Амирий, 335^б). *Мен бир гадо-у мубтало бўлғум рақиб жаври била танғри учун додимни бер, эй ҳусн элининг довари* (Саккокий, 57). *Кечмайин Юсуф учун номус-у нанг-у оридин* (Отойи, 139). *Тош бағирлиқ ёр учун фарсуда булғон хок* (Лутфий, 30^а). *Куюб Булбул ичи Наврўз учун хор* (Лутфий ГН, 336). *Эъзоз-у икром қилғандин сўнгра йилда беш минг олтун ярмақ маош учун муқаррар қилдилар* (Навойи МН, 150). *Ҳеч қайси учун сарт тилида лафз ясалмайдулар* (Навойи МЛ, 8). *Ўзлари учун бир тилак тилар* (Навойи МК, 98). *Алар-чун шобҳасиға топмайин дафэ* (Навойи ФШ, 128). *Ким не қилғай бу иш учун чора* (Навойи СС, 88). *Бўлмады шату-йу тура ҳожат чекмадилар анинг учун заҳмат* (ШН, 40^а). XVII—XIX асрлар: *Жон қасди учун турфа бало бўлди манга кўз* (Мунис, 137). *Қайрилиб бир боқмаса мен хастаи афкор учун* (Фурқат I, 151). *Гаплашиб инсоф қилди сан шакар гуфтор учун* (Муқимий I, 171). *Яна ўйлашмоқ учун олқишлар олишга ўй очилди* (Кук, 9). *Октябрь воқеалари комсомол учун бир тажриба бўлди* (Кмт, 58). *Учун, -чун кўмакчиси бошқа даврларга нисбатан XIII—XIV асрларда ниҳоятда кенг қўлланган. У бош келишидаги равиш, инкор олмоши, III шахс кишилиқ олмошлари, -ғу(ғу), -син аффиксли феъл*

формаларига бирикиб келган. Унинг бундай хусусиятлари бошқа даврларда учрамайди.

Бу кўмакчи ўзбек тили тарихининг ҳамма даврларида бош келишикдаги от, ҳаракат номи, сифатдошга бирикиб келган. Унинг бош келишикдаги ўзлик олмоши, сўроқ олмоши ва чиқиш келишигидаги отга бирикиб келиши XIII—XIV ва XV—XVI асрларга хос. Бош келишикдаги мавҳум отларга бирикиши эса XIII—XIV ва XVII—XIX асрларга хос хусусиятидир. Бош келишикдаги белгилаш олмошига бирикиши ҳам XVII—XIX асрларга хосдир. Шунингдек, *бу*, *шу* кўрсатиш олмошининг қаратқич келишигидаги шаклига бирикиши ҳам XVII—XIX асрлардаги грамматик хусусиятидир.

Учун -чун кўмакчиси XIII—XIX асрларда кишилик, кўрсатиш олмошининг қаратқич келишикдаги шаклига бирикаверган. Лекин XV—XVI асрларда эса III шахс кўпликни ифодаловчи *алар* кишилик олмошининг бош келишикдаги шаклига бирикади. Лекин XV—XVI асрларда *ан* кишилик олмошининг қаратқич келишиги шаклига бирикади.

XVII-XIX асрларда эса *бизлар* кишилик олмошининг бош келишикдаги шаклига, қолган кишилик олмошларининг қаратқич келишикдаги шаклига бирикади. Унинг грамматик маъно англатиши ҳамма даврларда бир хил бўлган. Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам *учун* -чун шаклида ишлатилади. Унинг -чун шакли поэзияга хос. Бош келишикдаги от, -ган аффиксли сифатдош, *ш(-иш)*, -моқ аффиксли ҳаракат номи ҳамма белгилаш олмошига, *ким*, *нима*, *не* сўроқ олмошига бирикиб келади. Бош келишикдаги ўзлик олмошига бирикиб келганда у олмош, албатта, эгалик қўшимчасини олади. *Мен*, *сен*, *биз* кишилик олмошларининг бош ёки қаратқич келишигидаги шаклига бирикиб келади. *Бизнинг учун*, *не учун* каби ҳолатни поэзияда учратамиз, холос. *Бу*, *у*, *шу* кўрсатиш олмошларининг бош ёки қаратқич келишигидаги шаклига бирикаверади. Аслида бу олмошларнинг, асосан, қаратқич келишигидаги шаклига бирикади. Лекин кўplik сондаги кўрсатиш олмошларининг бош келишикдаги шаклига бирикади: *булар учун*, *улар учун*, *шулар учун*.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам-син феъл формасидан кейин келади. Ҳозирги ўзбек тилида тўрт хил грамматик маъно англатади: сабаб, мақсад, аталганлик, эваз (126. 59, 67; 189. 545; 70. 303, 304). Бу кўмакчи ўзбек тили диалектларида *учун*, -чун, *чън*, *ичин* шаклларида қўлланиб, мақсад, аталганлик, сабаб маъноларини англатгани таъкидланади. (185. 225; 165. 173; 144. 159; 85. 226; 16. 130; 13. 119; 95. 224; 169. 375; 147. 196).

Ўзбек тилининг Жанубий Фарғона диалектида *учун*, *ъчун*, *йчун* шаклида қўлланиши қайд этилган (152. 173).

Учун кўмакчиси -га жўналиш келишиги аффиксига синоним бўлиши айтилади (60. 183). Бу фикрга қисман қўшилиш мумкин. Чунки -га жўналиш келишиги кўшимчасининг ҳамма грамматик хусусиятини *учун* кўмакчиси бажаравермайди.

Ўзбек тилининг баъзи шеваларида *учун* кўмакчисидан кейин *деб* равишдоши келиб, ўша *учун* кўмакчиси ифодалаган грамматик маънони кучайтиради (111. с. 260).

Ҳозирги козок тилида *ушин* шаклида қўлланиб, тушум келишиги қўшимчасидан кейин келиб, рус тилидаги *для, ради, за, из-за*, на предлогларига синоним бўлади, сабаб маъносини англатади (63. 86).

Туркий тилларнинг кўпчилигида бу кўмакчи, асосан, икки хил шаклда учрайди: *учун* шакли ўзбек, қумик, қирғиз, туркман, уйғур, хакас, шор, қараим каби тилларда учраса, *ушін* шакли козок, қорақалпоқ, ногай тилларида учрайди. Бундан ташқари, *ичин, ичун, ушун, учан* шакллари ҳам қўлланади. *Ичин* гагауз, турк тилида, *ижин* қараим, гал тилида, *ичун* ктат., *ушун* башқирт, *учан* татар тилларида учрайди (80. 26). Шундан маълумки, ўзбек тили диалектларида учрайдиган *ичин, ичун* каби шакллари айрим туркий тилларда ҳозир ҳам мавжуд экан.

Ўзбек тилидаги *учун* кўмакчисининг *-чун* шакли ҳозирги чуваш тилида сабаб-мақсад келишигининг қўшимчаси *шан// -шан* аффиксига тенг келади. *-шан// -шан// -шан* аффикси эса қаратқич келишигидаги кишилиқ олмошларига бирикади (80. 25, 26). Ҳатто *-жан, -жен* (для) кўмакчиси аффиксдек қўшилиб ёзилади (132. 890). Чуваш тилидаги *-шан(шен)* кўмакчи-аффиксга ўтгани учун ҳам сингармонизмга, урғуга бўйсунди (133, 127).

Ҳозирги туркман тилида *учун* шаклида қўлланиб, сабаб, мақсад, қарашлилик, аталганлик маъноларини англатади (60. 407). Унинг *-чун* шакли кейин пайдо бўлган.

У озарбайжон тилида мустақил сўз ва кўмакчи бўлган. Лекин ўзбек тилида ҳамма вақт кўмакчи бўлган. У, асосан, бош келишикдаги отга бириккан. Лекин чиқиш келишигидаги отга бириқиш хусусияти ҳам учрайди. Шунингдек, ҳозирги козок тилида тушум келишигидан кейин келолади.

Кишилиқ, кўрсатиш олмошларининг қаратқич келишигидаги шаклига қўшилиши тарихан актив бўлган. Ҳозирги ўзбек тилида кишилиқ-кўрсатиш олмошларининг бош келишикдаги шаклига бириқиши активлашган. Натижада, унинг грамматик қўлланиши такомиллашган. Тарихан англатган маъноси билан ҳозирги ўзбек тилидаги маъносида тафовут деярли йўқ.

Ўзбек тили шеваларида ҳам, асосан, *учун, -чун* шаклида бўлган. Лекин қатор туркий тилларда ҳар хил шаклга эга бўлиб, ҳатто аффикс даражасига ўтган.

К а б и кўмакчиси. Бу кўмакчи ўзбек тили тарихида *каби, киби, кибин, кибиқ, биқин* (129.) шаклларида қўлланган. Кўмакчи таркибидаги **а** унлисининг **и** унлисига ўтиши энг қадимги туркий тилларга хос бўлган диалектларнинг бирортасида бўлганлиги тахмин қилинади ва бундай фонетик ходисанинг тува, ёқут тилларида ҳозир ҳам учраб туриши қайд этилади (179. 145). «Хусрав ва Ширин», «Муҳаббатнома» асарларида *каби, кабин* формалари параллель қўлланган (156. 573).

Хозирги ўзбек тилида *каби* шаклида қўлланган бу кўмакчи XVII—XIX асрларда туркман тилида *кими//киби* формаларида ишлатилган (50. 406).

Турк тилида *гиби* (41. 22). Караим, татар тилларида *кибик, кебек* (93. 319; 51. 59; 138. 316), кумик тилида *йимик* шаклида қўлланади. Кумик тилидаги *йимик* кўмакчиси туркий тиллардаги *кимик//кибик* формаларида келиб чиққани фараз қилинади (512. 319).

Ўзбек тили шеваларида *каби* кўмакчиси ишлатилмайди. Балки у *дастури, сьнгэ:рѣ, сьнэ:рѣн, қатарѣ, тенгѣ* шаклларида Тошкент, Наманган, Фарғона шеваларида учрайди. Шунингдек, ўзбек адабий тилидаги *каби* кўмакчиси ўрнида ўзбек тили шеваларида *-доғ//-дэ, дэй// дэж,-дай-таг, глай, -лай//-тай* аффикслари ишлатилади. Хоразм тип шеваларда *дъйы//дъйн, дайън* аффикслари қўлланади.

Ўзбек тили шеваларида солиштириш, ўхшатиш ва тўдадан бўлаки ажратиш учун *-дэж* аффиксига *-чикин* формаси бирикиб *дэжчикин дэчикин* мураккаб аффикслари яратилади (185, 225, 226).

Каби кўмакчиси этимологиясига кўра отларга мансуб бўлиб, (177. 190, 193) морфологик таркибига кўра: *каб, кеб, киб* форма, модель маъносидан: *и* учинчи шахс эгалик қўшимчасидан (72. 18;69. 319) иборатдир. Маълумки, *каби* аслида мустақил сўз бўлиб, кейин кўмакчига ўтган.

Каби тарихан мустақил сўз сифатида икки хил маъно англатган: 1) форма, шакл; 2) ўхшаш. Унинг *форма, шакл* маъноси XI—XIV асрлардаги ёзма манбаларда учрайди: *Керпич кеби* (асбоб). (М. Кошғарий). *Кўнгулсиз кишилар қуруғ кеп бўлур* (Қутадғу билиг) (55. 299).

Каби тарихан мустақил сўз сифатида ўхшаш деган маънони ифодалаганини олимларимиз эътироф этишган. Масалан, М. Кошғарий *кеби* ўғузча бўлиб, ўхшаш деган маънони англатганини айтган: *Бу эр анинг киб* (87. 111-131). Шунингдек, А.Қ. Боровков ҳам *кеби* тарихан қандай, *ўхшаш* деган маъноларда қўлланганини таъкидлайди (41. 168). Ҳақиқатдан ҳам *каби* XIII—XIV асрларда ўхшаш деган маънони ифодалайди: *Неча сенинг кибилар бу дард била мубтало бўлуб турурлар* (Сайфи Саройи, 14^а). Бу мисолда *кабилар кўмакчисидаги-лар* сон категориясининг аффикси бўлиб, бу кўмакчи этимологиясига кўра от туркумига хослигини билдиради. *Сенинг кибилар* кўмакчили конструкция аслида *сенинг каби кишилар* шаклида бўлиши керак эди. Лекин *сенинг* олмошидан *киши, шахс* лексик маънолар англашилиб туриши сабабли бу конструкцияда *киши* сўзи ортиқча бўлган. Натижада унга бирикиб келган *-лар* аффикси *каби* кўмакчисига бирикиб, *киши* сўзи тушиб қолган.

Каби ҳозирги чуваш тилида мустақил сўз ва кўмакчи сифатида ишлатилади. У мустақил сўз бўлганида *кепе* шаклида *кўйнак* деган лексик маънони билдиради. Лекин фақат *кепе* шаклида ишлатила бермайди. Ойрот, шор тилларида *кеп* хакас тилида *кип*, тува тилида *хеп* шаклларида қўлланиб, уст-бош, кийим, ички, ташқи кўйнақлар деган маънода мустақил сўз сифатида ишлатилади. Лекин чуваш тилидаги *кепе* ифода қилинганда *кебе* бўлади (58. 7,14).

Кебе кўмакчиси чуваш тилида *рек (нек)* шаклида бўлиб, «как. по-

добно», деган маъноларни англатади. Чуваш тили диалектларида эса *кер, кап, рак, кар* шаклларида «образ», «выкройка» маъноларини ифодалайди. Ўзбек тилида *кави* (каби), туркман тилида *киви, кимин (киби, кимин)*; карайм, к. бал. тилида *кивик*, ктат тилида *киви (киби)*, татар тилида *кавак (кабак)*, қумик тилида *йимик* (емик), башқирт тилида *кавак* (кавак), гагауз тилида *гиби* (гиби), озарбайжон тилида *кими* (кими) шаклида ишлатилади (80.117).

Маълумки, бу кўмакчининг чуваш тилида *пек* шаклида келиши ўзбек тили тарихининг XV-XVI асрларда ишлатилган *бикин* кўмакчининг яратилишида *бик* (*пек*) асос бўлганини исботлайди. У *бик* (*пек*) ўзагига-ин қадимги қурол-восита келишиги қўшимчасининг бириктиридан яратилган: *бик-ин-бикин: уд бикин* (Аҳмадий, 323б).

XV-XVI асрларда бу кўмакчига синоним сифатида-дек аффикси ишлатилган. Озарбайжон тилининг тарихига оид асарларда *кими* шакли учрайди (57, 116). Ўзбек тилининг тарихига оид айрим ёзма ёдгорликлардагина *кибик* шакли ишлатилган (61. 20; 20. 21).

Бу кўмакчининг *каби* шакли ўзбек тилининг ҳамма даврларида қўлланган. XIII-XIV асрлар: *ўқ каби* (XIII 42а); XV-XVI асрлар: *булбул каби* (Навойи МА, 31), *мен каби* (Аҳмадий, 323б); XVII-XIX асрлар: *юлдуз каби* (Муқимий I, 89). *Бумбай каби* (Фурқат, II, 116).

Кабин, кибин шакли XIII-XIV асрлардаги ёзма ёдгорликларда учрайди: *ул кабин* (XIII, 91а). *Мунунг кибин* (Сайфи Саройи, 45а).

Бикин шакли XV-XVI асрларда қўлланган: *уд бикин* (Аҳмадий, 323б).

Кибин шакли эса XV—XVI ва XVII—XIX асрларда ишлатилган: XV—XVI асрлар: *сен к и б и* (Мухтасар, 61б). XVII—XIX асрларда қўлланган *к и б и* кўмакчиси фақат Муниснинг асарларида учрайди: *мен к и б и* (Мунис, 285). Бу кўмакчи XV—XVI асрларда -дек ўшатиш аффиксига синоним сифатида қўлланган: *Гоҳи гулдек юзини ул шакар сўзлукни исласам // гоҳи шакар к и б и ул юзи гулининг лаълидин тотсам* (Бобир, 296). *Қани сен к и б и саркаш қани менингдек уфтода* (Мухтасар, 61б). Бу кўмакчи ўзбек тилининг ҳамма тарихий даврларида бош келишидаги отга бирикади. XIII—XIX асрлар: *юнг к а б и, қуланлар к а б и* (ТФ, 141б, 118б). *Ўқ к а б и* (XIII, 42а). *фил к а б и* (Сайфи Саройи, 39а). XV—XVI асрлар: *Юсуф к и б и* (Отойи, 31). *булбул к а б и* (Навойи МА, 31). *кўнғлум к и б и* (Бобир, 26). *Жаннат к и б и* (Мухтасар, 39б). *кийик к и б и* (БН, 248). XVII—XIX асрлар: *қозон к а б и* (Ш. тар., 66), *юлдуз к а б и* (Муқимий I, 89), *қумри к а б и* (Фурқат I, 184), *Бўмабай к а б и* (Фурқат II, 116), *тил к и б и* (Мунис, 179).

XIII—XIV асрларда кўплик сондаги *анлар* кишилик-кўрсатиш олмошининг бош келишидаги шаклига бириккан бўлса, XV—XVI асрларда *мен* кишилик олмошининг бош келишидаги шаклига бириккан. XVII—XIX асрларда эса *мен, сен* кишилик олмошининг бош келишидаги шаклига бириккан: *анлар к а б и* (ТФ, 82б, 83а). *Мен к и б и* (Навойи, МА, 32). *Мен к и б и* (Бобир, 6а), *мен к и б и* (Мухтасар, 32). *Ман к а б и* (Муқимий I, 173). *Мен к а б и* (Фурқат II, 69). *Мен к и б и* (Мунис, 285). *Сан к а б и* (Муқимий I,

266). *Сан киби* (Муқимий I, 305). *Сен каби* (Фуркат I, 81). *Сен киби* (Мунис, 145). XV—XVI асрларда *сен* кишилик олмошининг бош ва қараткич келишигидаги шаклига бирикаверган: *сен киби*, *сенинг киби* (Мухтасар, 616, 53а).

XIII—XIV ва XVII—XIX асрларда бош келишикдаги сифатдошларга бириккан: *айтқанинг каби* (Сайфи Саройи, 276). *Тушган каби* (Муқимий I, 194), *чиққон каби* (Фуркат I, 168), *боққан киби* (Мунис, 305). *Очилғон киби* (Мунис, 289). Бу кўмакчи XIII—XIV асрларда кенг қўлланиб, бош келишикдаги кўрсатиш олмоши, *-дук* аффиксли ҳаракат номи, *ўзга* сифатига бирикиб келган: *бу каби* (ҚР, 1176), *ул кабин* (XIII, 91а), *кулдуки каби* (ТФ, 128а, 127), *ўзгалар каби* (Сайфи Саройи, 736).

XIII—XIV асрларда *сиз*, *мен* ва III шахс бирликини кўрсатувчи кишилик-кўрсатиш олмошининг *ан* шакллариға қараткич келишиги қўшимчасидан кейин бирикади: *сизинг каби* (ТФ, 70а), *меним каби* (Сайфи Саройи, 916), *аниңг каби* (ТФ 676), *анинг каби* (Сайфи Саройи, 68а).

Каби кўмакчиси ва унинг ҳамма фонетик вариантлари ўзининг бутун тараккиёти даврида чоғиштириш маъносини англаган. Чоғиштириш маъноси эса қиёслаш, ўхшатиш оттенкаларига эга бўлган.

а) Ўхшатиш маъносини ифодалаганда чоғиштирилаётган предмет, шахс, ҳолат, ҳаракат бошқа бир предмет, шахс, ҳаракат, ҳолатга тенглаштирилади: XIII—XIV асрлар: Эшитурлар анинг унини эшак уни каби (ТФ, 97а). *Чиз көрөр хатун киши кибин* (ҚР, 1376). *Сычқан кэби тишлэри бар* (ҚР, 1376). *Чатыб йа-тэк қалын оқ кэби сөзлэб* (XIII, 42а). *Ўғлон эсрук фил каби майдона кириб* (Сайфи Саройи, 39а). XV—XVI асрлар: *Булбул каби ҳажрида ишим нола-у фарёд* (Навоий МА, 31). *Тоққа чиқтуқ хазарани қувлаб, қийр-у кўлда кийик киби овлаб* (БН, 248). *Бобир ул гул кўйида булбул киби тобтиңг мақом* (Бобир, 5а). *Умиди висолингдин гар бўлмаса эй ой, ҳажринг алами ичра юз мен киби ўлгай*. (Мухтасар, 406). *Хордин гул киби терди барини* (ШН, 406). XVII—XIX асрлар: *Қозон каби кўк осмондин эниб келди* (Ш. тар, 66). *Нола айларман кўнгиллар най каби афгор учун* (Муқимий I, 171). *Қилса саҳрони ватан Мажнун каби Фурқат негонг* (Фуркат I, 88). *Эй сарв киби қадди камолинг на бало хуб* (Мунис, 322).

б) Бу кўмакчи қиёслаш маъносини билдирганда чоғиштирилаётган предметларнинг бирортасида белгининг ортиклиги ифодаланнади: *Дунёда аниңг азоби каби азоб йўнмағай* (ТФ, 65а). *Менда изгалар каби фозил ва одоб йўқтурур* (Сайфи Саройи, 73). XV—XVI асрлар: *Ишқ ичра қани мен киби зир-у забар ўлған* (Навоий МА, 32). *Қилмади Фарҳод-у Мажнун сени расво мен киби* (Бобир, 66). *Сен киби жафакар қилмади киши зар* (Мухтасар, 406). *Жаҳонда сениңг киби бор башар аро* (Мухтасар, 53а). *Ўзга хонлар киби мажлис қурмас* (ШН, 126). XVII—XIX асрлар: *Боғ аро ҳам сен каби сарви хиромон бормукин*

(Муқимий I, 157). *Мен к а б и шўридага қаҳру итоб* (Фуркат I, 50). *Эмас хўб зулфинг киби сунбули* (Мунис, 87).

Бу кўмакчи кейинги даврларга нисбатан XIII-XIV асрларда кенг-роқ қўлланган. Масалан, бош келишикдаги от, ҳаракат номи, сифатдош, *анлар* кишилик олмошига бириккан. Лекин қаратқич келишигидаги *мен, сен, ан* кишилик олмошларига бирикиши кейинги даврларда учрамайди. XV-XVI асрларда эса *сен* кишилик олмошининг бош ва қаратқич келишигидаги шаклига бирикаверган.

XVII—XIX асрларда эса от, сифатдош, *мен, сен* кишилик олмошларининг бош келишикдаги шаклларига бирикаверган. XIII—XIV ва XV-XVI асрларда айрим қаратқич келишигидаги отларга бирикиши унинг аслида от туркумидан келиб чиққанини билдирувчи грамматик хусусияти бўлиб, XVII-XIX асрларда фақат бош келишикдаги отларга бирикиши унинг батамом ёрдамчи сўзлар группасига ўтганининг белгисидир.

Ҳозирги ўзбек тилида эса у фақат соф кўмакчи сифатидагина қўлланади. Шунингдек, фақат бош келишикдаги отларга бирикади. Баъзан *шу* кўрсатиш олмошининг қаратқич келишигидаги шаклига бирикади. Бу кўмакчи ўзининг тараққиёти даврида биргина маънони (чоғиштириш маъносини) ифодалаган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам худди шу маънони англатиш хусусиятини сақлаб қолган (125, 67, 71) *у-ган* аффиксли сифатдош билан келганда ҳолат маъносини ҳам англатади (70. 304, 305).

Ҳозирги ўзбек тилида ўхшатиш, солиштириш, қиёслаш маъноларини англатди. Унга *мисол, мисоли* сўзлари синоним бўлиши мумкин. Сифатдош ва модал сўзлар билан келганда ишонмаслик, гумон маъноларини ҳам ифодалайди. Вакт билдирувчи сўзлар билан келганда доимий ўхшашлик, мунтазамлик маъносини билдиради (189. 545, 546).

Бу кўмакчи *кимин, киби* шаклларида қўллангани ва худди шу грамматик функцияни *дек//дей//тек// дейин* бажариши ҳозирги туркман тили грамматикаларида қайд этилади. Шунингдек, *кимин, дек//дай* ҳозирги туркман тилида баъзан ишлатилиб, *киби, тек, дейин* архаиклашиб, фақат XVII-XIX асрлардаги бадий адабий асарлардагина учрайди.

Бу кўмакчи ўрнида ҳозирги туркман тилида *ялы* кўмакчиси қўлланади.

Туркман тилида қўлланган *кимин//киби, дек//дей/тек, дейин*лар қиёслаш, чоғиштириш маъноларини англатганлар (50. С. 405, 40).

Бу кўмакчи қозоқ тилида учрамайди. Бунинг функциясини *сыяқты, секилди, таризиди* кўмакчилари бажаради (63. С. 87).

Ара кўмакчиси ва унинг фонетик вариантлари.

Бу кўмакчилар этимологиясига кўра *ара* сўзига тааллуқлидир. *Ара* иккита лексик маъно англатади: 1. *Ара* феъл туркумига мансуб бўлиб, *ар* феълнинг равишдош формасидир (70. С. 318). 2. *Ара* от туркумига хос бўлиб, қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида равишга яқинлашаётган от бўлган (102. С. 41:67. С. 50).

Қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида *ара* оти ўрин анг-

латган ва соф кўмакчи сифатида ишлатилган (55. С. 501₂).

Бу ҳар икки манбада *ара* кўмакчисининг қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларидаги хусусияти ҳақида фикр юритилиб, *ара* от туркумига хос экани тасдиқланади. *Ара* отининг соф кўмакчи функциясида ишлатилиши унинг от туркумидан узоқлашиб, равишга яқинлашишдан далолат беради.

Қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида *арала*, *арасы*, *арада* шаклларида кўмакчилар бўлган.

Арасы кўмакчиси *ара* отига III шахс бирликни ифодалайдиган эгалик қўшимчасининг бирикишидан пайдо бўлган.

Арада кўмакчиси эса *ара* отига-да ўрин-пайт келишиги қўшимчасининг бирикишидан ҳосил бўлган.

Арала кўмакчисининг яратилиши ҳақида шуни айтиш керакки, у даврда-ла аффикси ҳар хил грамматик вазифани бажарган. Шунинг учун ҳам *ара* отига-ла қўшилиб, *арала* феълини ясаган ва қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида *арала* феъли ишлатилган. Шунингдек, ўша даврда ўрин келишикни ифодалайдиган қўшимчалардан бири-ла бўлган. Бундай ҳолатда *арала* кўмакчи функциясида бўлиб, *арада* кўмакчиси XIII-XIV асрлардан бошлаб ишлатилган. Шундан ҳам маълумки, *арала* кўмакчиси от сўз туркумига мансубдир.

Арасынта, *араларынта*, *арасынға*, *арасындын* от кўмакчилари ҳам этимологиясига кўра *ара* отига тааллуқлидир (булар кейинги ишларимизда алоҳида ёритилади).

Арала қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида ва XI асрларгача бўлган даврларда кўмакчи функциясида қўлланган. Лекин кейинги даврларда учрамайди. *Арала* қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида ҳар хил лексик маъно ифодалаган: 1. Ўринни билдирадиган от бўлган. 2. Предметлар орасидан ўтмоқни билдириб, феъл бўлган. 3. Икки киши орасига тушмоқ, уларни келиштириб, яраштириб қўймоқ каби маъноларни ифодалаган (55. 502).

Худди шу кейинги хусусияти Урганч, Хива, Ҳазорасп шеваларида *араламоқ*-яраштирмоқ, орага тушмоқ, восита бўлмоқ маъносида ҳозир ҳам ишлатилади (185. 19).

Арала ўрин ифодалашига кўра қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида *ара* кўмакчиси билан параллель қўлланган (55. 50).

Ара, *арала* XI аср ёзма ёдгорликларида *отра* кўмакчисига синоним бўлган (8. 42. 43).

Арада кўмакчиси ўзбек тили тарихида ниҳоятда кам ишлатилган. У XIII-XIV асрлардан бошлаб қўлланади. *Арада* кўмакчиси этимологиясига кўра такрорланиб келувчи *арата-арата* мустақил сўзига тааллуқлидир. *Арата-арата* эса вақти-вақти билан деган маънода пайт ифодалаган (55. 50).

XIII—XIV асрларда ишлатилган *арада* кўмакчиси НФ да учрайди. У бош келишикдаги *бу* кўрсатиш олмошига бирикиб, пайт ифодалайди: *Бу арада бир тиши увуқ келди* (НФ, 148а). *Бу арада мэн сокол болдум* (НФ, 208б).

XV—XVI асрларда қўлланган *арада* кўмакчиси бош келишикдаги

ол кўрсатиш олмошига бирикиб, пайт ифодалайди; *Чун бу сўз ул арада табты қарор* (ШН, 1006).

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида бош келишикдаги кўрсатиш олмошларига, бирикади ва ўрин, пайт маъноларини ифодалайди: 1. **Ўрин:** Анингдек пахлавон йўқ бу арода (Фурқат II, 36). 2. **Пайт:** *Шул арода бетоброғ бўлиб, хатга фурсат бўлмай, сизнинг хатингизни жавобига жавоб қайтара олмай хижолатда ва шармисор эдим* (Муқимий II, 141). *Бу арода неча марта ул устодимга озодлиғ келтурдим* (Фурқат II, 133). *Бу арода ўзимга лойиқ ишларга машғул бўлдим* (Фурқат II, 126).

Арада кўмакчисининг қўлланишида ўзгариш бўлмаса ҳам, унинг маъно англатиши кейинги даврда кенгайган.

Ҳозирги ўзбек тилида *шу орада, тез орада, орада* шаклларида қўлланиб, равиш бўлади.

Тарихан қўлланган *арада* кўмакчиси ўрнида *орасида, орасидан, орасига* от кўмакчилари қўлланади (125. 116,117).

Араси кўмакчиси XIII—XIV асрларда ишлатилиб, XIII да учрайди. У бош келишикдаги отга бирикиб, ўрин англатади: *Не бор йўқлиқ била борлиқ араси* (XIII, 1056).

XV—XVI асрларда қўлланган *арасы* кўмакчиси Отойи асарида, БН, ШНда ишлатилган. У бош келишикдаги отга бирикиб, ўрин, пайт маъноларини ифодалаган: 1. **Ўрин:** *Кечва била Чандари араси чангаллиқ ер воқе бўлубтур* (БН, 43). 2. **Пайт:** *Кўз ёшида ғарқ айлар ҳар дам араси бизни* (Отойи, 167).

XX аср бошларида *ораси//ораси* шаклларида қўлланиб, бош келишикдаги отга бирикади ва ўрин, пайт маъноларини ифодалайди: 1. **Ўрин:** *Манглайини қошир экан, бармоқ ораси Султанали мирзонинг юзидан бир нарса ўқишга тиришар эди* (М. ча., 171). 2. **Пайт маъносини ифодалаши:** *Анвар кулги ораси ташқарига чиқди...* (М. ча., 175).

Ораси кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида ўзи бирикиб келаётган от билан турғун бирикмани яратади. У *сўз ораси* каби бирикманинг равишга ўтишига сабаб бўлади (125. 116).

XIII—XIV асрларда қўлланган *ара* кўмакчиси бош келишикдаги отга, отлашган сонга, бош ва қаратқич келишигидаги кишилик олмошига бириккан: *Ўғлонлари аро, жуфт аро, икки аро* (ТФ, 88а, 24б, 36). *Хотунлар аро, халойиқ аро* (НФ, 97а, 90а). *Хулд аро, чаман аро* (МН, 301а, 298б). *Эзгу аро, тоғлар аро* (XIII, 87б, 26б). *Жаҳиллар аро, халқ аро* (Сайфи Саройи, 170а, 176а, Бизинг аро, анлар аро (ТФ, 84а, 5б). *Сизинг аро, анлар аро* (ҚР, 30б, 101а). *Анлар аро* (XIII, 25а, 75а).

Бу кўмакчи XIII—XIV асрларда қуйидаги грамматик маъноларни ифодалаган: 1. **Ўрин:** *Оқитимиз анлар икки аро ариқлар* (ТФ, 36). *Эв барқ жуфт аро мувофиқлик пайдо бўлғай* (ТФ, 88а). *Фиръаун халқ аро ўфтанди не қилғусин билмади* (ҚР, 88б). *Халқ аро ортуқ бағирсақ эрди* (ҚР, 31а). *Бу хотунлар аро адл қилу билса* (НФ, 90а). *Нечук ким кезди йолғуз тоғлар аро, йама чимган чечаклар, боғлар*

аро (ХШ, 128а), *Не эзгу не ёмон ким халқ аро бор* (ХШ, 46). Эшитиб тутмаса ҳар ким насиҳат бўлур ул халқ аро доим фазиҳат (Сайфи Саройи, 1756). *Бас урғайлар мунлар аро ҳисор* (ТФ, 74а). 2. **Кўмакчили бирикма предметнинг белгисини ифодалайди.** Ани кўруб йигитли қизли аро тафовут бекинди (ҚР, 1326).

XV—XVI асрларга келиб аро кўмакчисининг қўлланиши такомиллашган. Натижада, фақат бош келишиқдаги отларгагина бирика бошлаган. Лекин маъно англатиши анча кенгайган, яъни ҳолат, пайт, сабаб, объект, восита каби қатор маъноларни англата бошлаган: 1. **Иш-ҳаракатнинг ижро этилаётган ўрнини билдиради:** *Бўлди халойиқ аро машҳур отим* (Аҳмадий, 323б). *Масалдур эл аро гарди ва марди* (Амирий, 332). *Яна муаллифки, ушшоқ аро муҳаббат ўқина нишона бўлур* (Яқиний, 320а). *Ҳусн ичра қусурун билибон то дами маҳшар. яшунди юзунг хижлагидин жаннат аро ҳур* (Отойи, 11). *Бўйун-тэк бутмади бўстон аро сарви равон, эй жон* (Саккокий, 9). *Эй юзунг олида хижил ҳусн эди Рум-у Чин аро* (Лутфий, 26). *Тез қилични элга ол тутмағил ани қин аро* (Лутфий, 26). *Туфроқ аро хасам баасу хорлиғ* (Навойи МН, 82). *Етти йил бир тоғ аро қилди макон* (Навойи ЛТ, 128). *Яшунди дуд аро олам фазоси* (Навойи ФШ, 69). *Яшил айвон аро мақом этти* (Навойи СС, 109). *Қолди ғариб-ликда бу душмон аро* (Ҳайдар, 54). *Чун боғбон чаман аро ризо-у ихтиёри биладур* (Навойи МК, 89). *Ханжари кўкрак аро киргучидур* (ШН, 40). *Бақа Тархон Яшунуб қалъа аро чиқора олмади бошин асло* (ШН, 74). *Сенинг каби жаҳонда башар аро қачон бор* (Мухтасар, 516). *Даҳр аро чун йўқ киши сендин менга ғамхўрроқ* (Бобир, 86). 2. **Иш-ҳаракатнинг горизонтал йўналишига кўра ўрнини билдиради:** *Эрур дарё аро беш кунчалик йўл* (Навойи ФШ, 94). 3. **Ҳолатни ифодалайди:** *Очти Маъсуд кўз малолат аро* (Навойи СС, 136). *Водий ҳайрат аро саргардон мен* (Мухтасар, 556). *Фироқ аро о мени қўйиди-ю кетар маҳал хабар этмади* (Мухтасар, 68а). 4. **Пайтни билдиради:** *Сена бўлмыш соғар аро манзур* (Навойи СС, 47). *Ҳам такаллум узалди нағма аро//бу янглиғ айлади ҳангома аро* (Навойи ФШ, 58). *Хон бу сўзни дегач ул ҳолат аро, бордилар беклар ўшўл соат аро* (ШН, 281). 5. **Сабабни билдиради:** *Ишқ аро мен зор ўлуб Фарҳоди Мажнун тўхмати* (Навойи МН, 247). *Ишқ аро ҳеч ким мениңдек зору шайдо бўлмасун* (Навойи МН, 288). *Ажаб беҳуш ўлуб мен ишқ аро бил* (Навойи ФШ, 114). *Тўйдилар ул фироқ аро жондин* (Навойи СС, 85). *Ишқ аро Бобир каби расво-ю олам бўлмасун* (Бобир, 26а). *Тарк номус айлабон бадном бўлғил ишқ аро* (Бобир, 26а). *Тарк номус айлабон бадном бўлғил ишқ аро* (Бобир, 5а). *Шоҳ ўлуб ҳамдам-у ҳамроз анга барча иш куч аро ҳамсоз анга* (ШН, 166). 6. **Объектни ифодалайди:** *Ишқ аро дард-у балодин ўзга йўқ, зулм-у жафодин ўзга йўқ* (Навойи ЛТ, 93). *неча ул ҳол аро қилди тафқир* (Навойи СС, 115). *Барча фазл-у ҳунар аро моҳир* (Навойи

СС, 110). *Ҳам лагофат аро масал қилди* (Навойи СС, 11).
7. **Восита:** *Қайсини ҳусн ила Фарҳод эттинг қайсини ишқ аро шайдо қилдинг* (ШН, 26).

XVII—XVIII асрларда яратилган манбаларда *ара* кўмакчисига мисоллар кам учрайди. Бу даврга оид асарлардан, асосан, «Ш. тар.»да *арасинда* шаклида учрайди. У қаратқич келишигидаги отга бириқиб, иш-ҳаракатнинг ижро этилиш ўрнини билдиради: *Ул икки сувнинг арасинда неча кун туруб...* (Ш. тар., 18). *Итил бирлан Тин сувининг арасинда...* (Ш. тар., 20). *Бу икки элнинг арасинда душманлык бор* (Ш. тар., 41). (*Арасинда* кўмакчиси «Функционал кўмакчилар» бўлимида алоҳида ёритилди).

XIX асрнинг бошларида қўлланган *аро* кўмакчиси бош келишикдаги отга бириккан. Лекин унинг грамматик маъно англатиши тақомиллашиб, комитатив маъно ҳам англата бошлаган.

Бу даврда *аро* кўмакчисининг англатган маънолари қуйидагича бўлган: 1. **Ўрин:** *Тоғ-у биёбан аро чаман ошкор* (Мунис, 30). *Боғ аро, жоно, ўшал ким жилва бунёд айладинг* (Муқимий I, 69). *Укомиз Эрмуҳаммад Сим ара тилмоч ўлуб эрмиш* (Фуркат II, 119). *Ногохон бир боғ аро тушти гузорим бир кун* (Фуркат II, 116).

2. **Сабаб:** *Телбараб, кўюнг аро ҳар ён югурсам тонг эмас* (Мунис, 209). *Нолаларким мен чекармен дам-бадам қўйинг аро* (Мунис, 55). *Васл аро масти нигоҳ эрди* (Муқимий I, 77). *Дилбаро, тоқайғача, ҳажринг аро расво бўлай* (Фуркат I, 112).

3. **Ҳолат:** *Ҳужум айлади андуҳу ғам ара* (Муқимий I, 256). *Кўзларим ҳайрат аро йинавор андин бери* (Фуркат I, 102). 4. **Пайт:** *Базм аро, жоно, висолинг бода ўрнига ўтар* (Муқимий I, 65). *Соқиб, май тутки бу даврон аро* (Фуркат I, 50). *Эй мени гурбат аро маҳзун дилимни овлаган* (Фуркат II, 117).

5. **Восита:** *Жонимни рашк ўти аро ўртар исирғаси* (Мунис, 92). *Уртаниб куймасун ашуфта кўнгул ғайрат аро* (Мунис, 78). *Васли аро гар ўлдурур, жонимға юз мининг шукр эрур* (Муқимий I, 286). *Эл ичида ҳусн аро султонливин машҳур этиб* (Фуркат, II, 66).

6. **Объект:** *Нега ҳусн аро Юсуф ўхшасин сенга, жоно* (Фуркат I, 68). *Ўхшамасан ҳусн аро инсона, айлансун қулинг* (Фуркат I, 78). *Менинг мактаб аро булдурур муродим, хатимдек чиқса имлау саводим* (Фуркат II, 135). 7. **Комитатив:** *Шунинг устида катта бойликлар олиб чиқиш манбаи бўлган денгиз орасидаги мамлакатлар учун ўзаро урушқон Испания ва португалияликлар тапқан ерларини бир-бирларидан яширар эдилар* (Кук, 10).

Аро кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида бош келишикдаги отларга бирикади. Лекин ниҳоятда кам қўлланади. Шунинг учун унинг маъно англатиши ҳам чегараланган бўлиб, ўрин, пайт, объект, сабаб-восита маъноларини ифодалайди: 1. **Ўрин:** *Яна шеърый сатрлар аро, эзилман, тонггача бедор* (ШТ). 2. **Пайт:** *Талпинаман бу айём аро, бундай дамда маҳлиё кўзим* (ББ). 3. **Объект:** *Аттестациядан ўтказиш соҳалар аро умумдават характерини касб этади* («Сов. Ўзб.»). 4. **Сабаб-восита:** *Бир куй келди кўнглим*

а ро, тўлиб тошган куйлар а ро, кўкни тутган бўйлар а ро, қизиб кетган тўйлар а ро, таассуфга тоқатсизман (ТИ).

Ҳозирги ўзбек тилидаги *аро* кўмакчиси, асосан, поэзияда сақланиб қолган. Прозада кўпинча *ўзаро, халқаро* каби бирикмали ҳолатда учрайди.

Ҳозирги ўзбек тилида унинг *орасига, орқасида, орада, орасидан* шакллари от кўмакчи сифатида ишлатилади (70. 318, 319; 189. 565).

Орасида шакли тахминий пайт ифодалаб, кўмакчи бўлиши баъзан таъкидланади (184. 540). *Узаро, халқаро* бирикмалари эса предметнинг белгисини билдиради (125. 26). *Аро* ўзагидан яратилган кўмакчи ўзбек тили тарихида икки хил йўналишда ривожланган. Баъзилари (*ара, арала, арасы, арада*) соф кўмакчи сифатида қўлланган бўлса, баъзилари (*орасинда, орасинга, орасиндин*) от кўмакчи бўлган.

Ара соф кўмакчиси кенг қўлланиб, *арала, араси, арада* шакллари тарихан кам ишлатилган ва кейинги даврларда истеъмолдан чиқиб кетган. *Ара* кўмакчиси XV—XVI асрлардагина актив ишлатилиб, кейинги даврларда унинг истеъмол доираси қисқарган. Бу кўмакчи ўзбек тили тарихида *ара, арала, араси, арада* шаклларида ишлатилган. *Арала* кўмакчиси XIII асргача қўлланиб, кейинги даврларда учрамайди. *Ара, арада* кўмакчилари ўзбек тилининг ҳамма тарихий тараққиёти босқичларида ишлатилган. *Арада* кўмакчисининг маъно ифодалашы ривожланса ҳам, грамматик хусусияти ҳамма даврларда бир хил бўлган. *Араси* кўмакчисининг грамматик хусусияти, маъно англатиши XIII—XVI асрларда бир хил бўлган. Лекин кейинги даврларда ишлатилмаган.

Ара кўмакчисининг грамматик хусусияти такомиллашиб, бош келишикдаги отларга бириктириш хусусияти сақланиб қолган. XIII—XIV асрлардаги қаратқич келишигидаги олмошга бириктириш йўқолган. Лекин маъно англатиши кенгайиб, еттитагача грамматик маъно англата бошлаган. Ҳозирги ўзбек тилида маъно англатиши тўрттагина бўлиб, тарихий ҳолатига нисбатан торайган. Лекин сўз бирикмаларини ярата бошлаган. Бу кўмакчи ўзбек адабий тилига хос бўлиб, унинг диалектларида учрамайди.

С а р и кўмакчиси ва унинг фонетик вариантлари. *Сару//сари* ўзбек тили тарихида XIII асргача кўмакчи сифатида шаклланган. У *томон, тараф* маъноларини ифодалайди. *Сари XV—XVI* асрларда функционал кўмакчи бўлган. Чунки у мустақил сўз сифатида қўлланган: *Шарқ сариғи афғонлар инад-у саркашлик мақомида эдилар* (БН, 386). *Ғарб с а р и бағ-у иморатиға ким буйурулуб эди* (БН, 439). *Гулёрдин бир карва шимал с а р и бир чарбоғда мен ўтган йил буюруб эдим келиб тушдум* (БН, 440). *Ул с а р и л а р иш озроқ бўлса* (БН, 453).

Сару//сари ҳозирги ўзбек тилининг Манғит, Гурлан, Қашқадарё диалектларида *бет* шаклида қўлланиб, *томон, тараф* маъноларида бўлади (185. 50). Бу кўмакчи ўзбек тили тарихида *сару//сари, сариқа//сариға, саридин* шаклларида учрайди. *Сариқа* XI асрга

оид бўлиб, кейинги даврларда *сариға* шаклига ўтган. *Сару*//*сари* битта сўзнинг фонетик вариантлари бўлиб, бир вақтда яратилган бўлиши мумкин. Лекин уларнинг қўлланишларида фарқи бор. **Сару** XIII—XIV асрларда ТФ, ХШ, да; *сари* XV—XIX асрларда ва ундан кейинги даврларда қўлланган. Бу кўмакчининг *сариқа*//*сариға* шакли ҳозирги ўзбек тили диалектларида *тарана* шаклидаги сўзга тенг келади (122. 356).

XIII—XIV асрларда ишлатилган *сару* кўмакчиси қаратқич келишигидаги кишилик олмошларига бирикади: *сенинг сару* (ТФ, 136). *Сенинг сару* (ХШ, 44а). Худди шунингдек, XV—XVI асрлардаги *сари* ҳам қаратқич келишидаги кишилик олмошларига бириккан: бизнинг *сари* (Навоий МА, 38). *Бизнинг сари* (Мухтасар, 68а). XIII—XIV асрларда *сару* бош келишикдаги отларга бириккан: *шоҳзода сару* (ХШ, 146). XV—XVI асрларда ва кейин қўлланган *сари* кўмакчиси ҳам бош келишикдаги отларга бириккан: *об кавсар сари* (Отойи, 126). *Жон сари* (Навоий ФШ, 107). *Ғарб сари, ул сари* (БН, 2). *Юзунг сари* (Мухтасар, 656). *Қабил сари* (Бобир, 166). *Дашт сари* (ШН, 284). *Ҳар сори, ул сари, ўзга сари* (Мунис, 344, 294, 124, 351). *Ҳар сари, бир сори ошно бўлган сари* (Муқимий I, 193, 266, 198). *социализм сори* (КМТ, 62). *Ҳар кун сори* (Хлар. 1930 XII, 12).

XV—XVI асрларда *сари* кўмакчисининг қўлланиши активлашиб, қаратқич келишигидаги отга бириккан: *Андижан вилайатиниң сары* (БН, 254).

Сариға кўмакчиси XIII—XIX асрлар мобайнида истеъмолда бўлиб, XIII—XIV асрларда кам ишлатилган. Лекин XV—XVI ва XVII—XIX асрларда унинг истеъмол доираси кенгайиб боради. Масалан, у XIII—XIV асрларда фақат бош келишикдаги отга бирикиб, ЎН да учрайди, холос: *тонг сариға, тун сариға*

XV—XVI асрларда бош келишикдаги белгилаш, кўрсатиш олмошларига; XVII—XIX асрларда бош келишикдаги от, кўрсатиш олмошга бириккан: *ҳар сариға* (БН, 296). *Бу сориға* (Мухтасар, 626). *Ҳар сариға* (Бобир, 186). *Ушал сариға* (Фурқат II, 96). *Ярманка сариға* (Муқимий I, 50).

Саридин кўмакчиси XV—XIX асрларда қўлланган. У бош келишикдаги отга белгилаш олмошига бириккан: *Бухоро саридин* (ШН, 206а). *Ҳар саридин* (Навоий МК, 134). *алар саридин* (БН, 81). *Боғ соридин* (Муқимий I, 67). *мағриб соридин* (Фурқат I, 84). *Ҳар соридин* (Фурқат I, 77). *Ҳар соридин* (Мунис, 292). *Саридин XV—XVI асрларда анча кенг истеъмол қилиниб, қаратқич келишигидаги кишилик олмошига бириккан: бизнинг саридин* (БН, 81).

Сару кўмакчиси иш-ҳаракат бирорта нуқтага йўналтирилганини ифодалаган: *Эй Иброҳим, агар йиғламаса-сен сенинг сару қилмағай-мен* (ТФ, 136). *Қўб эл кўнглин сенинг сару эвургай* (ХШ, 44а). *Қайуттулар яна ул шаҳри сару* (ХШ, 416).

XV—XVI асрлардан бошлаб қўлланган *сари* кўмакчиси эса ҳаракатнинг йўналтирилган ўрни ва объект маъносини англатган: 1. **Иш-ҳаракат йўналтирилган ўрин:** *То магар ким салсабил абина жавлони қила келди жаннат равзасиндин аби кавсар с а р и хур* (Отойи, 12). *Эй шоҳ бизинг с а р и бир айла назар* (Навойи МА, 38). *Бу вилоятнинг ичи била ўтуб ғарб с а р и оқар* (БН, 2). *Гузара қилай кўйинг с а р и назара қилай райинг с а р и* (Мухтасар, 69а). *Мен ҳар с а р и ға бўлсам, алар менинг с а р и бўлғайлар* (БН, 382). *Тушти андин гузари Марв с а р и* (ШН, 16а). *Бату алар с а р и равон бўлдилар* (ШН, 113). 2. **Объект ифодалаши:** *Бода ичмак с а р и бўлмас мойил* (ШН, 126).

XVII—XIX асрларда қўлланган *сари* кўмакчиси иш-ҳаракатнинг бирорта нуктага йўналиши, давомлилиги, яъни ривожланиб, кучайиб бориши, маълум масофа-жой бўйлаб ўтишини, пайтини ифодалайди: 1. **Иш-ҳаракатнинг бирорта нуктага йўналишини ифодалаши:** *Ҳар с о р и гар боқса қиё* (Мунис, 344). *Зулфингки эрур мушкин ул с а р и насим эсга* (Мунис, 294). *Сургали ўза с о р и борди саманд* (Мунис, 124). *Гарчи эрмас келмагинг мумкин менинг с о р и ва лек* (Мунис, 181)— *Чун уйдан келгали мен сори жоним чиқар* (Мунис, 244). *Сарви нози бош эгиб, ҳар с о р и бориб ҳам келур* (Муқимий I, 193). *Бир с о р и яхшилигинг ва бир с о р и устолигинг* (Муқимий I, 266). *Карам қил ман с а р и ҳам соқиё бир жом, айласун* (Муқимий I, 168). *Улим с о р и чиқишида ҳам ўшандоғ парвосиз эди* (М. ча., 244). *Социализм с о р и ҳаракатимизни билиб ва сезиб тургандай равишда олиб боришимиз керак* (КМТ, 62).

2. **Иш-ҳаракатнинг давомлилигини, кучайиб, ривожланиб боришини ифодалаши:** *Ошно бўлган с а р и мундоғ қадрдон куйдурур* (Муқимий I, 198).

3. **Иш-ҳаракат бирор масофа, жой бўйлаб ўтишини ифодалайди:** *Қаламингни хат с а р и сур* (Мунис, 351).

4. **Лексик маъносидан пайт англашилган отларга бирикканда иш-ҳаракатнинг пайтини билдиради:** *Ҳар кун с о р и унинг ишга лаёқати ўса боради* (Хлар. 1930 XII, 12).

Сариға кўмакчиси ўзининг тараққиётида ҳамма вақт иш-ҳаракатнинг бирор нуктага йўналишини билдирган. Шунинг учун ҳам *сару//сари, сариға* кўмакчилари иш-ҳаракатнинг бирорта нуктага йўналишини ифодалаганда синоним бўлганлар.

XIII—XIV асрларда қўлланган *сару, сариға* кўмакчилари қўлланаши, грамматик маъно англатиши жиҳатидан бир хил хусусиятга эга. Лекин XV асрдан бошлаб *сариға* кўмакчиси билан параллель қўлланган *сари* кўмакчисининг қўлланиши, грамматик маъно англатиши *сариға* кўмакчисига нисбатан анча кенг бўлган. *Сариға* кўмакчиси ҳамма вақт иш-ҳаракатнинг бир нуктага йўналишини ифодалаган, холос. У морфологик таркибига кўра мустақил отга ўхшаса ҳам, аслида кўмакчи функциясини бажарган. Ундаги *-ға* жўналиш келишигининг қўшимчаси кўмакчи билдирган грамматик маънонинг янада аниқроқ ифодаланишини таъминлайди.

Сариға кўмакчисининг грамматик маъно англатиши тор бўлган. **Иш-ҳаракат бирорла нуктага йўналишини ифодалаши:** *Эй юлдуз, тонг сариға сенлар борунг* (ҲН, 38, II). *Кўк, Тоғ, Теңгиз тун сариға сенлар борунг деб деди* (ҲН, 38, III, IV). *Ҳар сариға тарқаштилар* (БН, 292). *Йелдуруб ҳар сариға менинг отум тез этасан* (Бобир, 54, 186). *Карам айлаб бу сариға гузорэ қил* (Мухтасар, 626). *Айладим ярманка сориға гузар* (Фуркат II, 26). *Энди булбулдек ўшал сариға парвоз айладик* (Фуркат II, 96). *Ул кунимким бир нигоҳ қилдинг Муқимийнинг сариға* (Муқимий I, 50).

Саридин кўмакчиси XV—XVI ва XVII—XIX асрларда қўлланиб, **иш-ҳаракатнинг бошланиши, чиқиб келиш ўрнини билдирган:** *Давлат сарманд ана ҳар саридин йуз қилди* (Навойи МК, 134). *Бизнинг саридин Иброҳим сарунинг иниларидин Ҳамид атлиқ алар саридин Хисор моғулларидин Шосувор отлиқ рўбарў бўлдилар* (БН, 81). *Халқа-халқа дом қурмиш кўнглум ҳар соридин* (Мунис, 292). *Жилваи ноз ила чиққач боғ соридин нигор* (Муқимий I, 67). *Ҳар соридин даста-даста йиғди лашкар коқулинг* (Фуркат I, 77). *Барқуруб мағриб саридин шуълаи рухсорингиз* (Фуркат I, 84).

Бу кўмакчининг *сари* шакли ҳозирги ўзбек адабий тилига етиб келган. У ҳаракат йўналтирилган ўринни билдиради. *Унинг сариға* шакли ўзбек халқ оғзаки ижодида қўлланиб, ҳаракат йўналтирилган ўринни билдиради (125, 26, 27).

Сари кўмакчиси ҳозирги ўзбек тили шеваларида учрайди. У Тошкент, Фарғона шеваларида *саръ* шаклида ишлатилади ва ҳаракатнинг тақоррланиши ёки мунтазам бўлиб туришини билдиради. У *-дан* чиқиш келишиги ўрнида *-нинг* аффиксли қаратқич келишигидаги отни бошқаради. *Сари* кўмакчиси ўзбек тилининг айрим шеваларида маъно англатилишига кўра *сайъ//сайън* кўмакчиларига тенг келади (185. 227, 228).

Бу кўмакчининг айрим туркий тилларда қўлланишига, маъно англатилишига кўра ўзига хос хусусиятлари бор. Чуваш адабий тилида *саран*, *серен*, унинг диалектларида *серен*, *сайран* шаклларида ишлатилиб, ундаги *-рен//ран* чиқиш келишигининг қўшимчасидир (80. 120, 6). Ҳатто у чуваш тилида *-сар* (*сер*) шаклида аффикс-кўмакчи бўлиб ҳам қўлланади (133. 27). Чуваш тилидаги бу кўмакчи татар, бошқирт тилларидаги *ған сайин* кўмакчили конструкцияга тенг келиб, иш-ҳаракатнинг давомлилигини ифодалайди (70. 120). Л. С. Левитская чуваш тилидаги бу кўмакчи шор тилидаги *сайа*; ҳакас тилидаги *сай* кўмакчиларига тенг келишини таъкидлайди (80. 120). А. Дж. Шукюров ҳозирги ҳакас тилида *сар//сер*, *-зар//зер* шаклларида жўналиш келишигининг аффикси сифатида қўлланиб, унинг диалектларида *йару//сари* бўлиб ишлатилишини айтади. (171. с. 46).

Туркман тилида *сари* шаклида адабий тилда, поэзияда учрайди ва иш-ҳаракатнинг бирор томонга йўналганини билдиради. Бу кўмакчи *бака//бакан* кўмакчиларига синоним бўлади (50.с. 411, 415).

Қозок тилида *сари* кўмакчиси ва унинг вариантларини учратмадик. Лекин иш-ҳаракатни маълум нуктага йўналишини билдириш учун *таман, қарай, жуык* кўмакчилари ишлатилади (78. 6;65. 88). А. Дж. Шукюров XIV—XVI асрлардаги озарбайжон тилида *сару// сари* ёрдамчи сўз бўлиб, ўзига эгалик, келишик қўшимчаларини олиб, бош ёки қараткич келишигидаги отлар билан изофа конструкциясини яратиб, кўмакчи группасига батамом ўтган эди (171. 48) —, дейди. Лекин озарбайжон тили ёзма ёдгорликларида бош ёки қараткич келишигидан кейин келиб, ҳаракатнинг йўналтирилишини билдириши (гулшан сари, сенинг сари) тўлиқ маъноли сўзлардан ажралиб чиқаётганининг бошланиши бўлган бўлса керак (171. 49), — дейди. Ҳозирги озарбайжон тилида маним сарудин. Бу сарудан шаклларида бўлиб, унинг диалектида изофани яратади (171. 49,50). Шундан маълумки, ўзбек тили тарихида қўлланган *сарудан* шакли ҳозирги озарбайжон тилида сақланиб қолган.

Ҳозирги ўзбек тилида *сари* кўмакчиси объектни ифодалайди. У *томон* кўмакчисига синоним бўлади. *Сари* кўмакчиси феъл формалари билан келганда иш-ҳаракатнинг бир йўла содир бўлиши ва бу ҳаракатдаги давом, изчиллик маъносини ифодалайди. Бу хусусияти билан *сайин* кўмакчисига синоним бўлади.

Сари ва *сайин* кўмакчисининг параллель ишлатилиши стилистик ранг-баранглик учунгина аҳамиятлидир (189. 548).

Сари кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида ҳаракатнинг йўналишини ифодалайди. -ган аффиксли сифатдошга бирикиб келганда *сайин* кўмакчисига синоним бўлади (70. 306). Бу кўмакчининг тарихан қўлланган *сариға, сариға* шакли ўзбек фольклор материаллари, ўзбек тили диалектларидагина учрайди.

Сару//сари, сариқа//сариға, саридин кўмакчиларининг этимологияси ҳақида айрим олимларнинг фикрлари бор. А. Дж. Шукюров *сару* кўмакчиси ва *сар* оти алоҳида-алоҳида сўзлар бўлиб, этимологиясига кўра уларнинг ўзаро алоқаси йўқ эканини айтади (171. 46). В. В. Радлов эса *сари* кўмакчисининг асосида *сар// сару* ўрин билдирадиган от (*сарунда*) ётишини айтади (117. 47). А. Дж. Шукюров *сарунда* ёрдамчи от, *сару* (*эшикгин сару* «сторони дверей») кўмакчи эканини эътиборга олиб, *сар* ва *сару* алоҳида-алоҳида сўзлар деб билади. У ўз фикрини давом эттириб. *сар* оти эгалик, келишик қўшимчасини олиб, мустақил от сифатида ишлатилган бир пайтда унга параллель равишда *сару* факат кўмакчи бўлиб ишлатилганини қайд этади (171. 46). У *сару// сари* кўмакчисининг этимологиясини қуйидагича тахмин қилади: *дар>дару>сару//сари* (171. 47). А. Дж. Шукюров *йар, йаар, йару* кўмакчилари ҳам ўша *сару//сари* кўмакчисининг фонетик варианты бўлиб, лекин кейинроқ пайдо бўлганини таъкидлайди (171. 47). Бу фикрга асос қилиб, улар бир хил лексик маънони «бок, близость, вокруг» билдиришини олади (171. 48).

Сару//сари кўмакчиси XIV—XVI асрлардаги озарбайжон тилида икки хил шаклда қўлланган: 1. Ўзига эгалик, келишик қў-

шимчаларини олиб, сарида, саридан, сарига шаклида; 2. бош ёки караткич келишигидаги отга бирикиб: *гулшан сари, сенинг сари* каби бўлган (171. 48, 49).

А. Дж. Шукюров бу кўмакчининг этимологиясига тааллуқли икки хил фикрини олға суради: 1. *Сор//сар* ёрдамчи оти (*сарундан*) билан *сару//сари* кўмакчисининг этимологиясига кўра ҳеч қандай алоқаси йўқ. Улар алоҳида-алоҳида сўзлар, — дейди. 2. XIV—XVI асрлар озарбайжон ёзма ёдгорлигида *сару//сари* ёрдамчи от ва кўмакчи бўлиб, қўлланишини айтади. Натижада В. В. Радловнинг қайд этилган фикрига қўшилади. А. Дж. Шукюров ўз фикрини давом эттириб, юқорида кўрсатилган хатосини аниқроқ ифодалайди. «*Сару//сари* изофа конструкциясидан ажралиб чиққанини эътиборга олганда феълдан келиб чиққани, кўмакчидек чиқиш келишигидаги отни талаб қилиши озарбайжон тилининг кейинги даврдаги ривожланишининг самарасидир», — дейди ва *-дан сару, -дан сари* конструкциялари иш-харакатнинг чиқиб келиш пайтини ва сабабини англатади», — дейди. (171. 49). А. Дж. Шукюров *сару* кўмакчисининг мустақил сўздан батамом ажралиб чиқиши ҳозирги озарбайжон тилида ҳал бўлмаганини (171. 50) айтади. Маълумки, *сару//сари* кўмакчисининг от билан изофада бўлиши, чиқиш келишигидаги отни бошқариши ундаги *са* қачонлардир от ва феъл маъносидаги омонимлар бўлганининг далилидир.

А. М. Шчербак *сары* этимологиясига кўра отга тааллуқли бўлиб, шарқий туркистон тилида эгалик, келишик (-да, -дан-га) кўшимчаларини олиб, мустақил маънода ишлатилганини, чиғатойча китобларда эса кўмакчи бўлиб, *сари* шаклида бўлишини айтади (176. 183, 184). Шундай экан, *сари* сўзининг кўмакчи ва ёрдамчи от ёки мустақил маънода қўлланиши туркий тилларнинг тарихий грамматикасига мосдир.

Сари қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида ҳам йўналиш, томон маъноларида *сариқа* шаклида ишлатилган (55. 488).

Сари қачонлардир *дар* кейин, *сар* бўлган деган тахмин бор. Туркий тиллар *д* даврида бўлгани, вақтларнинг ўтиши билан *й* даврига келгани *д > й* назарий асарларда айtilган. О. Ботлинг, С. Броккелманларнинг фикрича *сари* кўмакчисининг асосида *са* ўзаги ётади. Ундаги *р* директив келишигининг қотиб қолганидан иборатдир (171. 45). Чунки чуваш тилида бу кўмакчи *саран, серен, сайран* шаклларида ишлатилиб, морфологик таркиби икки қисмдан иборат бўлади: *са, се, сай* ўзак, *-рен// -ран* келишик кўшимчасидир. Шундай экан, *са:йин, да:йин, сеин, се:н, сайа, сай* шаклларида кўмакчи функциясида қўлланиши ҳам бу кўмакчининг асосида *са, да, сай, се* ётганини исботлайди. (80. 120). Лекин туркий тиллар тарихида *са* санамоқ феълени яратиб, унга *-у* ёки *-ин* равишдош кўшимчасининг қўшилишидан *сайу* ёки *сайин* кўмакчиси яратилиб, пайт ифодалаши ҳам аниқ (176. 190).

Маълумки, туркий тилларда *са* омонимлар бўлиб, биттасидан от, иккинчисидан феъл ясалган. Шунинг учун ҳам Л. С. Левит-

ская чуваш тилидаги *серен, саран, сайран* кўмакчиларининг этимологияси ҳақида фикр юритганда унинг асосида от бўлиб, *сай* (са:й) санамоқ феълига тааллуқли, — деган. (80. 120).

Қадимги туркий тилларда *нари, бери* кейинги пайтларда кўмакчи бўлган. Унинг этимологияси *бу йеру*, яъни ўзбек тилидаги *бу ёнга* тенг келиши аниқ (176. 189).

Ҳозирги ўзбек тили диалектларида *нари, бери* равишлари: *нари тур, бери кел* ва *нарига бор, берига кел* шаклларида, ҳатто *нарироқ тур, берироқ кел* каби (Самарқанд областининг район шеваларида) учрайди. Шундай экан, *сару, сари* кўмакчиси ҳам морфологик икки қисмдан иборат: *са — от; ри//ру* қадимги жўналиш келишиқ кўшимчаларидан иборат деб тушуниш ҳақиқатга яқиндир (176. 35). У *сару//сари* шаклларида ўрин равишига айланиб, кейин кўмакчига ўтган. *Сару//сари, сариға* (-да, -дан) шаклларида кўмакчи функциясида ишлатилаверган. Ўзбек тили тарихида *сару//сари, сариқа//сариға, сарида, саридин* шаклларида ишлатилгани, ҳозирги озарбайжон тилида худди шу шаклда ишлатилаётгани юқоридаги фикримизга асос бўлади.

Ҳар хил кўринишга эга бўлган бу кўмакчининг тарихий тараққиёти ҳам ҳар хил бўлган. XIII—XIV асрларда *сару, сариға* бир хил маъно англатган. Лекин *сариға* кўмакчисига нисбатан *сару* кўпроқ қўлланган. *Сариға* бош келишиқдаги отга, *сару* бош келишиқдаги от ва қараткич келишиғидаги кишилиқ олмошларига бириккан. *Сару* кўмакчиси кейинги даврларда *сари* шаклига ўтган. XV—XVI асрларда *сариға* кўмакчисининг қўлланиши бироз кенгайган. У бош келишиқдаги белгилаш, кўрсатиш олмошларига бошлаган. Лекин маъно англатишида ўзгариш бўлмаган. XV—XVI асрлардаги бош келишиқдаги белгилаш олмошига бириқиш хусусиятини йўқотиб, XVII—XIX асрларда қараткич келишиғидаги отларга бирика бошлаган. Аммо маъно англатиши ўзгармаган. *Сариға* кўмакчиси XX асрга келиб, мутлақо ишлатилмаган. Унинг функциясини *сари* бажарган.

Сари қўлланиши, маъно англатишига кўра ривожланиб борган. У XX асрда бош келишиқдаги от, *-ган, -ажак* аффиксли сифатдош, *-лиқ* аффиксли мавҳум от *-ш(-иш)* аффиксли ҳаракат номларига бириқиб, ўрин, пайт маъноларини билдира бошлаган. У грамматик хусусиятига кўра, боғловчига ҳам яқинлашган.

Ҳозирги ўзбек тилида ниҳоятда актив қўлланмаса-да, ўзига хос хусусиятларга эга (125. 28, 31).

Саридин кўмакчиси XV—XVI асрлардан бошлаб учрайди. У анча кенг қўлланган. Лекин XVII—XIX асрларда унинг қўлланиши қисқаради. Аммо маъно англатишида ҳеч қандай ўзгариш бўлмайди. Кейинги даврларда *саридан* кўмакчиси мутлақо қўлланмаган. Унинг грамматик маъносини *томондан//томонидан* кўмакчиси қисман бажарган (125. 104, 105).

Сару//сари, сариқа//сариға, саридин кўмакчисининг тарихий тараққиёти туркий тилларда ҳар хилдир. Улар айрим туркий тилларда алоҳида шаклларга эга. Лекин ўзбек тили диалектларида,

ўзбек адабий тилида, асосан, бир хил хусусиятга эга. От туркумига тааллуқли бўлган бу кўмакчи ҳозирги ўзбек адабий тилидагина соф кўмакчи группасига ўтиб, от туркумига хос грамматик хусусиятларни батамом йўқотган. Айрим туркий тилларда отлардан батамом ажралиб кетмаган. Лекин баъзи туркий тилларда аффикс-кўмакчи, баъзан келишиқ кўшимчаси ўрнида қўлланади. Шунингдек, боғловчи группасига ўта бошлагани ҳам сезилади.

Бу кўмакчининг тарихий таракқиёти, туркий тилларда қўлланиши ёрдамчи сўзларнинг келиб чиқиш босқичларини ўзида мужассамлаштирган: Мустақил сўз > кўмакчи > юклама ёки боғловчи.

Уз а кўмакчиси ва унинг фонетик вариантлари. Бу кўмакчининг асосини ташкил этган *уз* аслида *уст* маъносигади отдир. Лекин ўзбек тили диалектларида *ўз* томон, бет «сторона» маъносига ҳам ишлатилади. Масалан, *Ўш шевасида удуз-у* томон маъносигади (122. 268). *Уз* — юз, бет «лицо» маъносига ҳам бўлган (122, 357). Бу кўмакчи *уз* (*уст* маъносига) отига *-а*, *-ла*, *-ра* келишиқ кўшимчаларининг қўшилишидан яратилган. Унинг энг қадимгиси *уза* бўлиб, *Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларида* қўлланган (*уза* > *уз-а*). (102. 42; 103. 91; 157. 136; 67. 49). *Уза* кўмакчиси XIX асрнинг биринчи ярмигача истеъмолда бўлган.

Узала кўмакчисининг таркибидаги *ла* аффикси тарихан беш хил маъно ифодалагани назарий адабиётларда қайд этилган (56. 436; 55. 332). *У* ҳозирги ёқут тилида отларга қўшилиб, ҳаракатнинг шу предмет томонга йўналишини ифодалайди (142. 65; 151. 98). Шундай экан, *узала* кўмакчиси таркибидаги *ла* ҳаракатнинг бирор предмет томон йўналишини ифодаловчи аффиксдир.

Узала кўмакчиси X—XIII асрларга оид ёзма ёдгорликларда ниҳоятда оз учрайди (176. 186; 8—4).

Узра кўмакчисининг таркибидаги *-ра* тарихан ўрин келишигининг кўшимчаси бўлган (102. 40; 103. 89). *Узара* кўмакчиси XIII асрдан бошлаб актив қўлланади ва ҳозирги ўзбек тилида ҳам ишлатилади. Унинг *узара* шакли XIII да бир мартагина учраб, ҳозирги турк тилида актив қўлланади (69. 307).

XIII—XIV асрларда *уза*, *узра* ниҳоятда кенг қўлланган. Бу даврдаги айрим ёдгорликларда фақат *узра* ишлатилган (179. 18). Шунингдек, ТФда фақат *уза* ишлатилган ҚР, НФ, Сайфи Саройида *уза* кўпроқ, *узра* камроқ учрайди.

XIII—XIV асрларда *уза* мустақил сўз ва кўмакчи функциясида келган. *У* мустақил сўз бўлганида эгалиқ кўшимчасини қабул қилиб, келишиқ билан турланган: *Жумла кўк уза си фаришта бирла тўлуғ* (НФ, 56). *Абу Бакрга тақи изғил узасини ачмағил теди* (НФ, 173). *Жабраил узамда намоз қилғай* (НФ, 87). *Бақиб қарши таба айтур ким эй жон жаҳон бўлды узамга сенсизин тор* (XIII, 65^б).

Узаси отига *-даги* аффикси қўшилиб, ундан сифат ясади: *Тақи узасиндаки тошларни кўтарди* (НФ, 97).

Уза пайт равиши бўлган: *Уза атанғу ажунда Сулаймон, уш*

андин сўнг париға қилғу фармон (ХШ, 52^а). Қафасдин тўти яанли жонї учти уза келган ерин сақунди қочти (ХШ, 31^а).

XIII—XIV асрлардаги ёзма ёдгорликларда уза от кўмакчи (бу «Функционал кўмакчилар» номли монографияда ёритилади) ёки соф кўмакчи бўлган.

Ўзбек тили тарихи тараққиёти даврида уза, узра актив қўлланган. Улар ҳамма даврларда бош келишиқдаги отларга бирикади: *Йиғач уза* (ТФ, 25^а) *тақи уз ра тонг уза* (ҚР, 4^б). *кўси уза* (НФ, 87). *Су уз ра* (МН, 302^б). *чимган уза* (ХШ, 27^а). *Тоғ уз ара* (ХШ, 14^б). *Девор уз а, хилоф уз ра* (Сайфи Саройи, 120^а). *Гул уз ра* (Отгойи, 25). *Хайрат уз ра* (Навойи СС, 27). *Бўйни уза* (Хайдар, 28^б). *ганж уз ра* (Бобир, 29^а) *тахти уза* (ШН, 34^а). *Киприк уз ра; мақсад уза* (Мунис, 309, 350). *Тағофул уз ра; дарё уза* (Муқимий I, 309, 51). *Гул уз ра, арба уз ра* (Фурқат I, 124; Фурқат II, 39).

Уза, узра кўмакчиси XIII—XIV асрларда қаратқич келишиғидаги отга, кўрсатиш, кишилиқ олмошларига параллель бириккан: *аниң, уза, меним уз а, бизнинг уза, сенинг уза, сизинг уза* (ТФ, 52^а, 29^а, 52^б, 20^б, 125^а, 144^а) *Аның уз а, меним уз а, бизинг уз а, сенинг уз а* (НФ, 176, 272, 353, 58). *Каломининг уз а, аның уз а, аниңг уз ра, меним уз ра* (Сайфи Саройи, 166^а, 11^б, 76^б, 131^а). *Анлар, сизлар* кишилиқ олмошининг бош ва қаратқич келишиқдаги шаклига бирикаверган: *анларинг уза, анларнинг уз а, сизлар уз а, сизларнинг уз а, анлар уз а* (ТФ, 15^а, 34^а, 2^а, 23^а, 2^а, 88^а, 96^а). Лекин XIII—XIV асрларда уза кўмакчиси узра кўмакчисидан фарқли равишда ниҳоятда кенг қўлланган. У бош келишиқдаги ҳаракат номи, равиш, сон, ўзлик, гумон, белгилаш олмошларига бириккан. Унинг бундай грамматик хусусиятлари кейинги даврларда учрамайди: *Улуғ яратиг уз а, яратмоқ уз а* (ТФ, 99^а, 19^а). *Бир анчалари уз а, бири уз а, иккаку уз а, ўзлари уз а, ким эрса уз а, ол ким уз а, қамуғи уз а* (ТФ, 101^а, 25^а, 21^а, 21^а, 26^а, 43^б). Бундан ташқари, XIII—XIV асрларда ўрин келишиқдаги отни бошқарган: *бу элда уз а* (ТФ, 9^б). Шунингдек, *уза* чикиш келишиғидаги от, сифатдош, кўрсатиш олмошларига бириккан. Чикиш келишиғидаги отга бирикиши XV—XVI асрларда ҳам учрайди: *Кун туғмаздин уз а, мундин уз а* (ТФ, 52^а, 73^а). *Батилдин уз а* (ҚР, 26^б). *Муҳаммаддин уз а* (НФ, 93). *Ганждин уз а* (ХШ, 25^а). *Тундин уз а* (Аҳмадий, 322^б).

XVII—XIX асрларда эса уза, узра кўмакчиларига синоним сифатида *устига, устида* от кўмакчилари ишлатилади: *Сарв уз а қумри, гул уз ра андалиб афғонидин* (Фурқат I, 182). *Хаста булбул гул уз а, қумри сановбар уст и да* (Фурқат I, 24). *Ранж уз ра ранж кўрдим, алам уст и г а алам* (Муқимий I, 309).

Уза, узра кўмакчиси XIII—XIV асрларда йигирмага яқин грамматик маъно ифодалаб, актив ишлатилган.

XV—XVI асрларда қўлланган уза, узра кўмакчилари баъзи грамматик маъноларни ифодалаганда параллель ишлатилган. Лекин айрим фарқлари ҳам бўлган. Масалан, пайт, ҳолат, ҳукм-

ронлик-устинлик маънолари учун *уза*, комитатив, иш-ҳаракат предметнинг яқин жойида ижро этилиши, сабаб, ўхшатиш иш-ҳаракатнинг давомийлигини *узра* кўмакчиси ифодалаган. XVII—XIX асрларда *уза*, *узра* параллель қўлланган. Улар ўзбек тили тарихий даврларнинг ҳаммасида ўрин, объект, пайт, ҳолат маъноларини ифодалаган:

1. **Ўрин:** *Башини қўли уза урди* (ТФ, 9^а). *Тоғ уза кўргайсиз ани* (ТФ, 683^а). *Ул тахт узра ўлтурди* (ҚР, 4^б). *Ул балчиқ азақи уза кўкрук бўлди* (ҚР, 17^б). *Ул тоғ уза бўлур-мен* (НФ, 353). *Ҳаво узра учуб келурда* (НФ, 392). *Равон Савур элин тутти кочурди/кечиб ул сандали узра ўтурди* (ХШ, 60^а). *Кўрар ким тоғ узра хуш чечаклар очилмиш зандавозлар қарши сайрар* (ХШ, 14^б). *Ёғмаса ёғмур бир йил тоғ уза, ложарам Дажла бўлусар қуруяр* (Сайфи Саройи, 142^а). *Тиларсанг ким жаҳон ашуфта бўлғай замона сунбулуни гул уза соч* (Отойи, 8). *Хатиким, сафҳа гул узра кўрунур, ғубори хат-му ё райхон-мудур бу* (Отойи, 25, 5). *Гуллар узра бу йағдуруб шабнам* (Навойи СС, 23). *Уруб ул теша тош узра ҳамиша* (Навойи ФШ, 106). *Сўнгра ҳижрондин бу янғлығ шиддатим/ҳайрат узра ҳайрат узра ҳайратим* (Навойи ЛТ, 174). *Чиқти аълий қаср уза беихтиёр* (Навойи ЛТ, 168). *Ганж ҳуснида кўрунг зулфи била гулгунасин, гўё ўт сочды ҳар ён ганж узра аждари* (Бобир, 29^а). *Чиқти тахти уза айлаб жавлон* (ШН, с. 34^а). *Юзунг уза қаро зулфунг недур бил эй дилафрўз, йилан ганж узра ётиб ани сохлар шабу рўз* (Мухтасар, 37^а). *Ах эви ул тепа узра қолди, ани фаррош деганлар олди* (ШН, 220^а). *Камолу шадмонлиқлар бирла тахти узра ўлтурдилар* (ШН, 316). *Юз узра холи сиёҳинг нахуш яратибдур* (Мунис, 61). *Сунбул гул уза соя солибдур-му ёхуд ҳарён очилибдур-му юзинг узра кулола* (Мунис, 56). *Дилбаро, бошинг уза чун тожи султон кокулунг* (Фурқат I, 73). *Сол соя бошим узра сарвинегдин, эй гуландом* (Фурқат II, 76). *Йўлларинг узра мени соғинтириб зор айладинг* (Муқимий I, 73). *Сабзаи хаттинг-му, эй ширин зебо, лаблар уза* (Муқимий I, 32).

XVII—XIX асрларда бир хил ҳолат-предметларнинг йиғилган ўрни, бирлигини ифодалайди: *Чархи золим фарёди уза фарёд ким* (Мунис, 278). *Доғ эдим аввал, Муқимий, қўйдилар доғ узра доғ* (Муқимий I, 11). *Лоладек бағримга қўйдинг шевадин доғ узра доғ* (Фурқат I, 69).

XV—XVI асрлардаги ўрин ифодалашади ўзига хос хусусияти шуки, у иш-ҳаракат предметга яқин жойида ижро этилганини билдирган: *Кўрар бу чашма узра ўзин ғамнок* (Навойи ФШ, 79). *Кўз ачиб кўрди боши узра хайли тўқуб кўз ёшидин юз узра сайли* (Навойи ФШ, 90). *Бир ўлукнинг боши узра турдум юзини гардара очиб кўрдум* (ШН, 81а).

2. **Объект:** *Меним уза осон турур* (ТФ, 12а). *Авлам сўз бирлэ Иброҳим уза ҳукм қилмади* (ҚР, 26а). *Сеувелук тўрт нанг катгаси сандим башорат тўрт нанг узра тингла мендин* (ХШ, 31—32). *Кундан-кунга муҳаббат назари анинг уза зиёдат бўлди* (Сайфи

Саройи, 116). *Хотирингдин гўё чикмиш тамом қаср султонни уза олий мақом* (Навоий ЛТ, 33). *Сурди муниши васфи узра хомани* (Навоий ЛТ, 147). *Қатл этгали халқ узра салоҳ солган* (Навоий МА, 39). *Тундин уза партау анвор йўқ* (Аҳмадий, 3226). *Қимки бу мартаба узра йетти//салтанат бирла ани жам этти* (ШН, 95а). *Вей янги ойға қуёш узра хилолингдин уёт* (Мунис, 250).

3. **Пайт:** *Тасбиҳ қилғил ҳамд бирла изима сен кун туғмаздин узра тақи кун ботамасда ўнг, тақи тунла тасбиҳ қилғил анга* (ТФ, 52а). *Пайғамбарлик келмадин узра рост тушларин кўру бошладим* (НФ, 7) *Қоронғу тунда анчақа талли ҳам//бўлур ким бош кўтурса субҳ узра дам* (ХШ, 105а). *Сарафроз ул гардиш айём узра* (Навоий ЛТ, 43). *Ваҳ йигирма етти узра етти ёш* (Мунис, 344).

4. **Ҳолат:** *Бу тартиб, бу сифат узра барди* (ТФ, 1326). *Тартиб узра яратиғлиғлардин оғоз килдим* (ҚР, 2а). *Жумласининг ишлари кўнилик узра қилғил* (НФ, 316). *Гавҳар кўрғазмагай-мен қилса мингал ҳаллолуқ узра удмағунча даллол* (ХШ, 35а). *Келибдур тавр узра тутмоққа ором* (ФШ, Навоий, 186). *Чун бу сўз хондин содр ўлди ҳофиз ўл турбат узра ўқулди* (ШН, 190а). *Тавсани ноз узра ногоҳ бир олифта сувор, шаҳр ошубибути офатижон учрамади* (Муқимий I, 113). *Ул кунни гулгун кийиб миндинг саманди ноз узра* (Фуркат I, 86).

Бу кўмакчи XIII—XIV ва XV—XVI асрларда қуйидагича семантикани ифодалашда иштирок этган:

1. **Восита:** *Буйруқ узра ким андоза қилинди. Қалам узра отларин битдилар* (ТФ, 62а, 17а). *Паришталар узра менга олтулар енжулар нишор қилдилар* (НФ, 206). *Меҳнат ўти узра кабоблиғи* (Навоий СС, 71). *Башыма қувват йўқ анча урғали бош узра ғам фартидин синдурғали* (Навоий ЛТ, 74). *Икки илкин қилиб банд узра пайванд* (Навоий ФШ, 152). *Дэди: «Биз сизнинг учун саврулдук, дарду ғам ўти узра қаврулдук»* (ШН, 250а).

2. **Кўмакчили бирикма предметнинг белгисини ифодалайди.** У бирор белги кимга, нимага тааллуқли хос эканини, шахс, предметнинг хусусияти, қандай ҳолатда эканини ифодалайди: *Ул кун жума кунни турур бизнинг узра осон эрур* (ТФ, 526). *Иблисни кўрди одами сурати узра* (ҚР, 10а). *Фотима отанг узра ўлумдин сўнг ҳеч қазғу йўқ* (НФ, 438). *Бир чўбон сурати узра бўлуб Аюб пайғамбарга келди* (НФ, 329). *Кўнгулда бўлмасун ҳеч турли фикрат ким ул фикрат бўлур жон узра меҳнат* (ХШ, 14^а). *Кўруб хусравни ул ҳол узра ширин/адақин тушти оҳ теб барди ўздин* (ХШ, 306). *Санинг фазилатининг анинг узра қубоқ турур* (Сайфи Саройи, 148^а). *Саодат узра саломат кўруб айттим* (Сайфи Саройи, 27а). *Мен ўпарам йўлунг узра изни* (Ҳайдар, 54). *Боши устида илав ажабий ўзи от узра бузав ажабий* (ШН, 1326).

3. **Устунлик, ҳукмронлик маъносини англатади;** *Ул тенгри қамуф нарса узра эрклик турур* (ТФ, 92а). *Сени кўрклуқлар узра хон яратти* (Ҳайдар, 293а). *Ажаб дагул ҳоким узра ғолиб бўлса* (Сайфи Саройи, 1696). *Мени алар узра мутаъир қилсанг неча ким тирик мен сизинг ҳукмунгиздин чиқмайин деди* (НН, 182).

4. **Комитатив:** Анлар уза ён бир бўлдилар (ТФ, 63а). Бу ўғлон уза ёғи таба берур эрди (ТФ, 129а). Ел уза йетмиш минг бурундуқ (ҚР, 26). Кўзунгдин ўт уза симоб ақути (ХШ, 91а). Сен ўз виқоринг уза қадру қийматинг била бўл, қўюб бу завқу зарафат нодими комилга (Сайфи Саройи, 24а). Юзга юз қўюб оғиз узра ағиз (Навойи ЛТ, 173).

5. **Сабаб:** Ул ненг уза ким келди бизга (ТФ, 226). Жароҳат узра қайра туз эдилди (ХШ, 556). Салтанат авжи узра маҳмур ул (Навойи СС, 88). Хусн авжи узра мер жавори (Навойи ЛТ, 158). Менга чун толэъ фархунда кавкаб бу авж узра бисот этти мартаб (Навойи ФШ, 22).

Уза, узра кўмакчисининг қуйидаги маънолари фақат XIII—XIV асрларга хосдир: 1. **Иш-ҳаракатнинг ижро этилишидаги асос:** Хусайни пардаси узра тузуб соз муғаний бу ғазални килди оғоз (МН, 2916). Ушул шарт узра ким мен иш битурсам (XIII, 646). Кўрдум ким, сўзларингиз савоб уза турур (Сайфи Саройи, 46а).

2. **Шахснинг бирор эътиқодга мансуб эканини, унга муносабатини акс эттиради:** Мусо ялавуч дини уза мусулмон эдилар (ТФ, 10а). Ўз дининг уза тутғил (ҚР, 20а). Мен отам Абдулмуталлиб дини уза ўлар-мен теди (НФ, 6).

3. **Мақсад:** Андоза уза эй Мусо узурдимиз сени (ТФ, 206). Денмо турли савоб узра бўлур ақл иши (Сайфи Саройи, 956).

4. **Иш-ҳаракат бирорта шахснинг кузатишида ижро этилганини ифодалайди:** Меним кўзум уза качан бардилар (ТФ, 206).

5. **Иш-ҳаракат ёйилган, тааллуқли бўлган ўрин, чегара каби маъноларни билдиради:** Юрутур этти иқлим узра фармон (ХШ, 19а). Қилур ул бу тоқуз кўк узра парвоз (ХШ, 108а).

6. **Бирор предметнинг энг юқори даражадаги сифатини ифодалайди:** ҳар кишига ўз ақли камол уза дурур, // дағи ўз ўғли соҳиб жамол кўрунур (Сайфи Саройи, 166а).

7. **Предметда бирор белги мавжуд эканини англатади:** Сенинг алингдан бўлгани яхшироқ ким кўб турлу неъматнинг ҳаққи бу қул уза бор (Сайфи Саройи, 36). Раҳм этти кўруб мени анга ошқу зор // ул ғоят хусн уза жамолим кўрган (Сайфи Саройи, 126а).

Узра кўмакчисининг қуйидаги маънолари эса фақат XV—XVI асрлардагина учрайди: 1. Бирор предмет бошқа бир предметга ўхшатилади: Сафоси лаъл янглиғ ошкор // дибоси лаъл равшан узра хора (Навойи ФШ, 84). Такаввар узра елдин оташ ангиз ҳамул эл соры сурди ел каби тиз (Навойи ФШ, 89).

2. **Иш-ҳаракат, ҳолатнинг такрорланиб туришига кўра давомлигини ифодалайди:** Қилур жониға бедод узра бедод (Навойи ФШ, 174). Ки мундақ неча мушкул узра мушкул (Навойи ФШ, 19).

Ҳозирги ўзбек тилида фақат узра шакли қўлланиб, асосан поэзияда, баъзан прозада ишлатилади. Ҳозирги ўзбек тилида ишлатилаётган узра кўмакчиси бош келишиқдаги отларга бириқиб, иш-ҳаракатнинг йўналган ўрнини (125, 17,18), иш-ҳаракатнинг

бирор предмет сатхи (сирти) бўйлаб йўналиши маъносини ифода-
лайди (189, 549; 70. 307).

Уза, узра, узара, узала кўмакчисининг энг қадимгиси *уза* бўлиб, XIX асрнинг охири XX асрнинг бошигача қўлланган. Унинг *узала, узара* шакллари XII—XIII асрларда ишлатилиб, кейинги даврларга етиб келмаган. *Узра* кўмакчиси XIII асрдан бошлаб, *уза* шакли билан параллель ишлатилган. Улар бош ва қаратқич келишигидаги отлар, олмошларга бирикиб, ўн етти хилдан кўпроқ грамматик маъно билдиргани ҳолда XV—XVI асрларда улар бош келишидаги отларга бирикиб, ўнтадан ортиқ грамматик маъно англатади. Бу даврда *узра* кўмакчисининг қўлланиши активлашиб, ўзига хос грамматик маъноларни ифодалайди. Лекин XX асрга келиб, *уза* ишлатилганидек, *уза* кўмакчисининг қўлланиш доираси ниҳоятда қисқариб фақат адабий тилдагина сақланиб қолган. Ҳозир унинг ўрнида *уст* ўзагидан яратилган ёрдамчи от кенг қўлланади. Маълумки, мустақил маъноли сўзлар кўмакчиларга ўтишида ўзининг лексик маъносини, грамматик хусусиятларини қисман сақлаб қоладилар. Улар мустақил сўз ва кўмакчи сифатида параллель ишлатилади. Кейинчалик унинг лексик маъноси торайиб, грамматик маъноси кенгайиб боради. Натижада у фақат грамматик маънолар англатиб, кўмакчилар группасига батамом ўтади ва унинг лексик маъноси истеъмолдан мутлақо чиқиб, ўзи чиқиб келган мустақил маъноли сўзлар группасидан ёрдамчи сўзга, жумладан кўмакчиларга ўтади. Натижада унинг грамматик маъноси ниҳоятда ривожланиб, лексик маъносини тораяди. Тарихан худди шундай хусусиятларга эга бўлиб, ҳозир соф кўмакчи сифатидагина нутқимизда учрайдиган *узра* кўмакчисидир. У ўзбек тили диалектларида учрамайди. Унинг *узасида* шакли ҳозирги ўзбек адабий тилида учрайди. Лекин у услуб талабига кўра қўлланиб, ҳозирги ўзбек тилининг нормасига кирмайди: *хайт-хуйт дегунча ўзимизни шаҳарга кетадиган катта йўл уза сида кўрган эдик* (Ғ. Ғулом, «Шум бола») (184. 264) Шунингдек, биз қиёслаётган чуваш, қозоқ, туркман тилларида ҳам *узра* кўмакчисини учратмадик.

Сингари кўмакчиси. Бу кўмакчи тарихан *сингари, сингарла, сингарқы* шаклларида мустақил сўз сифатида қўлланган (55. 504₃).

Сингар қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида *томон, ён* маъноларида кўмакчи функциясида, баъзан *ярим* деган от маъносида қўлланган (103. 93). Шунингдек, ўзбек тилининг тарихий тараққиётида *сингар* ярим кўмакчи бўлгани, томон, йўналиш маъноларини ифодалашни эътироф этилади (153. 137).

Бу кўмакчи XI аср ёзма ёдгорликларида ҳам қўлланиб, ўрин ва чиқиш келишигидаги отларни бошқарган, иш-ҳаракатнинг ижро этилган, чиқиб келган ўрнини ифодалаган (8.40, 41).

Сингар//сингару XIII—XIV асрларда ҳам мустақил сўз ҳам кўмакчи функцияларида қўлланиб, *томон, ён* от маъноларини ифодалаган (41. 272; 91. 34). Бу кўмакчи *сингар, сингардин, сингарға, сингару* шаклларида ҚР да учрайди. У грамматик

хусусиятига кўра: 1) бош келишиқдаги отларга бириккан: *Сағраб сингар* (ҚР, 766). *Тоғ сингарға* (ҚР, 396). *Байтул Муқаддас сингардин* (ҚР, 816). *Ўт сингару* (ҚР, 83а). 2) *Сингар* қаратқич келишиғидаги от, кишилиқ олмошларига бириккан: *йиғачни сингар* (ҚР, 696). *Бизим сингар* (ҚР, 216).

Сингар, сингарға, сингардын, сингару этимологиясига кўра от туркумига хосдир. Шунинг учун ҳам унинг *сингар* шакли қаратқич келишиғидаги отларга бирика олади ва ўзига жўналиш, ўрин каби келишиқ кўшимчаларини олади. *Сингари* тожик тилидаги *сиңгар-саңгар* сўзларига тааллуқли бўлиб, йўлдош деган маънони англатади. Қатор тожик тили диалектларида изофа муносабатидаги кўмакчи бўлиб, ўхшаш деган маънони ифодалайди (70.304). У бош, қаратқич келишиқдаги отга, қаратқич келишиқдаги кишилиқ олмошларига бириккан.

Бу кўмакчи XIII—XIV асрларда қуйидагича грамматик маъноларни англатган: 1) *Сингару, сингарға кўмакчиси иш-ҳаракат йўналтирилган ўринни билдирган*: Мусонинг илкин тутуб ўт сингару элитти (ҚР, 83а). *Бўтаси тоғ сингарға қасд қилди* (ҚР, 236). 2) *Сиңардин иш-ҳаракат чиқиб келган ўринни англатган*: *Байтул Муқаддас сиңгардин ўт чиқиб келур* (ҚР, 816). 3) *Сиңгар кўмакчиси*: а) **Иш-ҳаракат йўналтирилган ўринни билдиради**: *Мениң хушнудлуқум тилайур эрсаң, яман вилояти сиңгар отланиң* (ҚР, 91а). б) **Иш-ҳаракатнинг белгисини ифодалайди**. Бирор иш-ҳаракат кўмакчи бириқиб келаётган предметнинг ҳаракатига ўхшатилади, яъни чоғиштириш маъносини ифодалаб, ўхшатиш оттенкасига эга бўлади: *Ёғач куланка сиңгар барди* (ҚР, 1326). *Ун қилса уни бут сиңар бирор ёғочлиқ ерга борур эмиш* (ҚР, 696). *Икки тармоқ оқар эрди улуғ бутоқ сиңгар оқар бўлди* (ҚР, 826). в) **Иккита предмет чоғиштирилиб, бирор предмет кўмакчи бириқиб келаётган отдан англашилган предметга ўхшаш экани ифодаланади**. Чоғиштиришга асос қилиб кўмакчи бириқиб келаётган от олинади: *бир йиғит бор тубинда миң қўй ётғунча кўлакалиқ ёғачни сиңгар илки бирла йиғирма миң эрни қайтарур* (ҚР, 696). *Юзи бизим сиңгар эрди тақи бир анчаси бизим сиңгар эрди* (ҚР, 216).

XV—XVI асрлардаги биз кўрган ёзма ёдгорликларда бу кўмакчини учратмадик.

XVII—XIX асрларга хос ёзма манбаларда *сингари* кўмакчиси ниҳоятда кам қўлланиб, бош келишиқдаги отларга бириккан ва чоғиштириш маъносини англатган: *Йўлда темир сингари қумлар қизиқ* (Гулханий, 61).

Сингари кейинги даврларда эса фақат бош келишиқдаги отларга бириқиб, грамматик маъно англатган ва бутунлай кўмакчилар группасига ўтиб кетган. Шунинг учун ҳам *сингари* ҳозирги ўзбек тилида соф кўмакчи бўлиб, фақат грамматик маъно англатади.

Ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган *каби, сингари* кўмакчилар грамматик хусусияти ва маъно англатишига кўра ўхшашдир (125. 67,71). *Сингари* кўмакчиси қиёслаш, ўхшатиш маъносини

аникрок ифодалаши билан *каби* кўмакчисидан фарқланади (70. 304). *Сингари* аслида *каби* кўмакчисининг синоними бўлиб, *каби* кўмакчисидек ўхшатиш, солиштириш, қиёслаш маъноларини англатади. Феъл формалари билан келганда ҳаракат ва ҳолатдаги ўхшашликни билдиради. Вақт билдирувчи сўзлар билан келганда доимий ўхшашлик, мунтазамлик маъносини билдиради (189. 546).

Ўзбек тили диалектларида *сѣнгѣрѣ*, *сѣңѣрѣн* шаклларида қўлланиб, ўхшатиш, солиштириш, қиёслаш маъноларини ифодалаши олимларимиз томонидан қайд этилган (185. 225). Шунингдек, Наманган шевасида *сингерѣ*, *охшѣп*, *ошқѣп* шаклларида қўлланади (144. 159). Шаҳрисабз шевасида *сингари* кўмакчиси ўрнида *қаторѣ*, *теңѣѣ*, *дѣстѣрѣ* (192. 128). Жанубий Фарғона шеваларида *охшѣп* (ўхшаб) (152. 175) сўзлари қўлланиши қайд этилган. Ўзбек тилининг айрим шеваларида *сингари* кўмакчиси ўрнида *-тѣк*, *дѣйин*, *дѣйин* аффикслари қўлланади (154. 200), (60. 183). Бу кўмакчи Тошкент шевасида *сѣнгѣрѣ* шаклида ва *-тѣк*, *дѣйин*, *дѣйин* аффикслари шаклида учрайди (169. 376).

Чуваш тилидаги *пек* (подобно) (132. 890) ўзбек тилидаги *сингари* кўмакчисига тенг келади. Шунингдек, чуваш тилидаги *-дай*, *-тайпай* аффикси ва (суман) кўмакчиси (80. 119) ўзбек тилидаги *сингари* кўмакчисига тенг келади.

Ўзбек тилидаги *сингари* кўмакчиси туркман тилидаги *ялы*, *килик киби*, *дек//дей//дек//дейин*, *тетелли* кўмакчиларига тенг келади (50. 404—407).

Қозоқ тилидаги *сияқты*, *сыықты*, *сынды*, *секілді*, *сықылды*, *испетті* тәрізді кўмакчилари (63. 87; 78. 8) ўзбек тилидаги *сингари* кўмакчисига синоним бўлади.

Янглиғ кўмакчиси. Бу кўмакчи образ маъносидаги *янг* от сўзидан яратилган (70. 304) *Янглиғ* морфологик таркибига кўра икки қисмга бўлинади: *Янғ* хитойча бўлиб, шакл, образ, усул, услуб, одат маъносини англатса, *-лығ* туркча бўлиб, ўзакдан англашилган маънога эга эканини билдирган сифат ясовчи қўшимчадир (55. 233). *Янлиғ* сўзининг лексик маъноси шаклга, образга эга демакдир.

XI асрга оид ёзма ёдгорликларда сифати, белгиси деган маъноларни ифодаласа, мустақил от бўлган: *Муни бар-му я н г л у қ ани сўзлагу* — Бунинг сўзлашга арзийдиган сифати, белгиси борми (ҚБ, 893).

Янглиғ кўмакчиси ўзбек тили тарихининг ҳамма даврларида ишлатилган. Лекин у биз кўриб чиққан ҳамма манбаларда ҳам учрайвермайди. Масалан, XIII—XIV асрларда ТФ, ҚР, МН, ХШда қўлланган, аммо ЎН, НФ да учратмадик. Шунингдек, XVII—XVIII асрларга оид «Ш. тар.»да учратмадик. Лекин XIX асрнинг I ярмига оид Муқимий, Фурқат асарларида ишлатилган.

Янглиғ кўмакчиси ўзбек тилининг тарихига оид ҳамма даврларда бош келишиқдаги от, сифатдошга бириккан: *қуёш я н г л и қ* (МН, 294^а). *Чичак янглиғ* (ХШ, 95^а). *Қарушмуш янгуғ* (ХШ, 25^а). *Ит янглиғ* (Навойи МА, 51). *Тар-му янглиғ* (Бобир, 6^б).

Барги гул янглиғ (ШН, 14^б). *Истаган янглиғ* (Муқимий II, 36). *Лола янглиғ* (Муқимий II, 12). *Зарра янглиғ* (Мунис, 68). Бу кўмакчи XIII—XIV асрларда ниҳоятда кенг қўлланиб, бош келишиқдаги сифат, ҳаракат номи, кўрсатиш олмоши, кишилиқ олмоши, ўзлик олмоши, не сўрок олмошларига ва қаратқиқ келишиғидаги анинг кўрсатиш олмошига бириқаверган: *ўзга йаңлиғ* (ТФ, 96). *Бу яңлиғ* (ТФ, 129а). *Ушбу яңлиғ* (ҚР, 746). *Алдр янглиғ* (XIII, 25^б). *Не янглиғ* (XIII, 67^б). *Анинг янглиғ* (XIIIс, 70^б). *Киши яңлиғ* (Мухтасар, 1296). *Зарра янглиғ* (Мунис, 68). *Истаган янглиғ* (Муқимий II, 36). *киру яңлиқ* (МН, 294а).

Янглиғ кўмакчиси ўзининг тарихан қўлланишида ҳамма вақт ўхшатиш маъносини англаган. Кўмакчи бириқиб келаётган отдан англашилган предмет ўхшатишга асос бўлган. Лекин у XIII—XIV асрларда ҳолат маъносини ҳам ифодалаган: 1. **Ўхшатиш:** *Барча ўзга яңлиғ бўлмиш* (ТФ, 96). *Бу яңлиғ бағри бирла юрюр бўлди* (ҚР, 8а). *Қуёш яңлиғ юзуңғизми яратти, фалак-тек бизни саргардон яратти* (МН, 293а). *Боқиб аниқ болур я н г л и г танинга//болурдин ўт ёқилди шох танинга* (XIII, 236). *Очилмиш нор чечағи-тег яноқи//кумушдин ул олма я н г л и г оқ сақоқи* (XIII, 806). *Бўйни боғлиғ ит я н г л и г ниссау танобиң мен* (Навой МА, 51). *Шукр қил бўлган киши я н г л и г балолардин халос* (Мухтасар, 1296). *Мениң бу тор-му яңглиғ танимға тоблар солди* (Бобир, 66). *Барги гул я н г л и г узанғусидур ал* (ШН, 146). *Ул қуёш борур тушуб соч соя осо кейинда//зарра йаңлиғ музтарибмен зору шайдо кейинда* (Мунис, 68). *Лола янглиғ доғи ғамга мубтало, деб ахтаринг* (Муқимий II, 12). *Учраса одам йўл устида хўкиз янглиғ сузар* (Муқимий II, 83). *Бир пучак пул хайр ногоҳ бир гадо қилса таъма истаган янглиғ вужудин андин анқо баччағар* (Муқимий II, 36).

2. **Ҳолат:** *Боқаян ким из яңглиғ ул кесер тош не-тек ишқимда кўздин оқтурур ёш* (XIII, 67а). *Не-тек ким кўрди у эр Хусравни Баҳром не я н г л и г бўлди кўр иш саранжом* (XIII, 526).

Ҳозирги ўзбек тилида *янглиғ* кўмакчиси бош келишиқдаги отга бириқиб, чоғиштириш, ўхшатиш маъноларини англади: а) шахсни англаувчи предмет жонсиз предметга ўхшатилади; б) бирорта предмет бошқа предметга чоғиштирилади; в) шахс бошқа жонли предметга ўхшатилади; г) бирорта шахс бошқа шахсга ўхшатилади (125. 25,26). Ҳозирги ўзбек тилидаги *янглиғ* архаиклашиб бораётган кўмакчи бўлиб, *каби*, *сингари* кўмакчиладига грамматик синоним бўлади (70. 304; 189. 546,547).

Янглиғ кўмакчиси ўзбек тилининг Наманган шеvasида *йангли//йанглъ* шаклларидан учрайди (144. 159). Лекин ўзбек тилининг қолган бошқа шеваларида бу кўмакчининг қўлланиши олимларимиз томонидан қайд этилмаган. Шунингдек, чуваш, козoқ, туркман тилларида учратмадик.

Янглиғ кўмакчиси XIII—XIV асрларда ниҳоятда кенг қўлланган бўлиб, кейинги даврларда унинг қўлланиш доираси анча торайган. Лекин унинг грамматик маъно англатиши ҳамма даврлар учун,

асосан, бир хил бўлиб колаверган.

Ичра кўмакчиси. Бу кўмакчи морфологик таркибига кўра икки қисмдан иборатдир: *ич* — от, *-ра* — ўрин келишигининг қадимги формаси. Лекин *-ра ич* ўзагига кўшилиб, *ичра* формаси ясалган. Бу форманинг лексикализациялашганидан кейин *ичра* равиши ўзага келган. (102. 40; 103. 98;55. 202).

Ичра Ўрхун-Енисей ёдгорликлари тилида кўмакчига ўтиш процессидаги равиш бўлган. У ўша даврда равиш ва кўмакчи функциясида қўлланган (102. 41, 43; 103. 89, 94; 157. 139, 143;55. 201,202).

XI аср ёзма ёдгорликлари тилида *ичра* (*ичинта*) кўмакчига тўлиқ ўтиб шаклланган эди (8.44).

Ичра XIII—XIV асрларда мустақил сўз ва кўмакчи функциясида қўлланган. У мустақил сўз сифатида ўрин равиши бўлган: *Йузүф Залиҳа бирла ичра колдилар* (НФ, 181а). *Малик табути ким гунбадга етти/кикурди ичра элга узур айтти* (XIII, 113а).

Бу кўмакчи ўзбек тили тарихи таракқиётида, асосан, бош келишиқдаги отга бириккан. Қаратқич келишиғидаги *аниңг* кўрса-тиш-кишилиқ олмошига бирикиши XIII—XIV асрларда баъзан учрайди: *кишилар ичра* (ТФ, 206); *учмах ичра*, *кема ичра* (КР, 36, 16а); *ўт ичра харобат ичра* (МН, 291а, 311б); *зиндон ичра*, *тан ичра*, *ўқ отмоқ ичра* (XIII, 89б, 91б, 35б); *минг йил ичра* (МН, 294а); *хутон ичра* (Саккокий, 42); *боғ ичра* (Амирий, 329); *ўт ичра* (Аҳмадий, 327а); *хусн ичра* (Отайи, 12); *вайронлик ичра* (Навоий МК, 90). *жаҳон ичра* (Хайдар, 390б); *араб ичра* (Навоий СС, 42); *вайрон ичра* (Навоий ЛТ, 136); *хусн аҳли ичра* (Бобир, 5а); *жаҳон ичра* (Мухтасар, 42б); *тоғлар ичра* (МН, 156б); *хужра ичра* (Муқимий II, 84); *гулшан ичра* (Фурқат I, 87); *боғ ичра* (М. ча., 103).

Ичра кўмакчиси ўзининг тарихий таракқиёти даврида ҳамма вақт ўрин, сабаб, пайт, ҳолат маъноларини аналган бўлиб, иш-ҳаракатнинг ижро этилаётган ўрни, иш-ҳаракатнинг йўналтирилган ўрни аниқ ифодаланган.

1. **Ўрин ифодалаши:** а) Иш-ҳаракат ижро этилган ўрин: *Қамуғ аниңг ичра манғу қолғайлар* (ТФ, 37а). *Иблисни кема ичра кўрди* (КР, 16а). *Ўзин йур чашма ичра ул гул андом* (XIII, 23а). *Тағи ўт ичра озор ўғлин асрар* (МН, 291а). *Хўблар сони йўқ Чин-у Хито-у Хутон ичра* (Саккокий, 42). *Боғ ичра гашт этиб юрур эрдим* (Амирий, 327а). *Қошларин ёсин Отойти кўргали хусн ичра тоқ* (Отайи, 12). *Неча вайроналар ичра қилиб сайр* (Лутфий, ГН, 439). *Жон бирла кўнгул ишқин ўти ичра куйубтур* (Лутфий, 24б). *Қайси вилоят ичра бўлган* (Навоий МК, 90). *Қолмади андин бу жаҳон ичра гард* (Хайдар, 390б). *Араб ичра тутуб мақом аввал* (Навоий СС, 42). *Тўкти вайрон ичра ҳар ёндин сунни* (Навоий ЛТ, 136). *Хаста кўнлум зулфи тоби ичра дирҳамдур букун* (Навоий МН, 237). *Ики уч ойча зиндон ичра турса* (Навоий ФШ, 15б). *Хусн аҳли ичра мунча ихтироминг бор эди* (Бобир, 5а). *Эй хусни жаҳон ичра бало солғон, қатл этгали халқ уза сало солғон*

(Мухтасар, 426). *Бўлдинг ул оина и ч ра зоҳир* (ШН, 6а). *Урда и ч ра қаламкашлик эрди иши* (М. ча., 231). б) **Иш-ҳаракат йўналтирилган ўрин:** *Қирмагай эрдилар аниңг и ч ра* (ТФ, 37а). *Учмах и ч ра кирган* (ҚР, 36). *Қириб дайр и ч ра ул фазона Савур бир оз тунгланди йўлда эрди ранжур* (ХШ, 15а). *Қириб ғор и ч ра огоҳ қилди они* (Навойи ФШ, 67). *Чарағи нола ёқар қулбам и ч ра Шўғлаи оҳ* (Мунис, 37). в) **ХІХ асрларда иш-ҳаракатнинг чиқиб келган ўрнини ҳам ифодалайди:** *Хужра и ч ра қувладим ҳарғиз кетмас паишшалар* (Муқимий II, 84). *Агар ҳажр илкидин жисм и ч ра табсанг хаста жонимни* (Фурқат I, 115).

2. **Сабаб ифодалаши:** *Уқуш йиғлаб бу янглиғ қилди зори бу қадғу и ч ра қолмади қарори* (ХШ, 21а). *Ғайрат ўти и ч ра яна бағримни бирён айлама* (Саккокий, 24). *Юзи гул барғидек бўлди ғам и ч ра* (Лутфий, ГН, 379). *Деди ишқ и ч ра қатлинг ҳукм этгум* (Навойи ФШ, 153). *Шафқат и ч ра атодек олди анга* (Навойи СС, 42). *Хидматим и ч ра лоф урар эдингиз* (Навойи СС, 69). *Ишқ и ч ра итмиш-мен, дардимни билмай -сен, //ўлмакка йетмиш-мен, фикримни қилмай-сен* (Мухтасар, 70а) *Раҳим и ч ра ани сийлашкан* (ШН, 80б). *Мен айлаб икки и ч ра тарки номус* (Мунис, 185). *Айб эмас ишқ и ч ра дарди бедавоға йиғласам* (Муқимий I, 132). *Қолди шаққаристонда тўти дoston и ч ра* (Фурқат I, 26)

3. **Пайт ифодалаши:** *Бу дафтар ким бўлбутур Миср қанди йети юз эли тўрт и ч ра туганди* (МН, 312а). *Ярар-му ман-тег ўқ ўз сарв озод бу меҳнат и ч ра қолсам қилу фарёд* (ХШ, 85а). *Улган кишини тиргузадур бир нафас и ч ра* (Отыйи, 131). *Фироқинг тўкти бир дам и ч ра қоним* (Лутфий, 30а). *Йил оғриғанча бўлди бир дам и ч ра* (Лутфий: 171, 379). *Изтироб и ч ра бериб ором анга* (Навойи, ЛТ, 22). *Кулар бўлсанг қиш и ч ра ёз очилур* (Навойи ЛТ, 87). *Чун бу Хоразмға қўл солғандур // ушбу ой и ч ра келиб олғандур* (ШН, 295). *Найлайин бу ғурбат и ч ра сендин ўзга йўқ кишим* (Бобир, 19а). *Офтоб олмас юзидин кечалар и ч ра ниқоб* (Мунис, 83). *Қилдинг сафар рўза и ч ра хумор аччиғидин* (Фурқат I, 172).

4. **Ҳолат ифодалаши:** *Кўруб Хусрав таажжуб и ч ра қолди // иш олтин бирла бутмаз тейу билди* (ХШ, 636). *Қаттиқ ваҳм и ч ра қолди ўз-ўзидин* (Лутфий ГН, 352). *Мунингдек ҳасрат-у ғам и ч ра нолон айладинг кеттинг* (Фурқат I, 57). Бу кўмакчи ХІІІ—ХІV ва ХV—ХVІ асрларда восита, объект маъноларини аңлатган. Лекин бу хусусияти кейинги даврларга етиб келмаган.

1. **Восита:** *Тузуб тил булбули бу назм уза соз бу парда и ч ра келтурдим хуш овоз* (ХШ, 76). *Қилиб булбулга ул сўз и ч ра бир-бир* (Навойи ФШ, 160). *Фарси назм и ч ра чун сурдум қалам* (Навойи ЛТ, 210).

2. **Объект:** *Ҳикоят қўб бу сураат и ч ра англа айлайун уш қулоқ тут яхши тингла* (ХШ, 18а). *Ети иқлим шоҳининг ул ёдғори йўқ ул дунёда бире кўрк и ч ра бари* (ХІІІ, 18б). *Билик билмак ичинда жавҳари сен вале ҳусн и ч ра жавҳардин ари сен* (МН, 304).

Ичра кўмакчиси XIII—XIV асрларда мақсад маъносини англаган. Унинг бу хусусияти кейинги даврларда мутлақо учрамайди. Шунингдек, XIX асрда комитатив маъно англаган. Бу маъно эса аввалги даврларнинг бирортасида учрамайди. а) **Мақсад маъноси:** *Нэчэ ким ол, йығачны көрмэдим мэн оқудум насха и ч р э ҳам оқы сэн* (XIII, 69^б). б) **Комитатив маъно:** *Нигоро, қойма миннат жонима васл и ч р а* деб Фурқат (Фурқат I, 214).

Ичра кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида жуда кам ишлатилади. Фақат поэзиядагина баъзан учрайди. Ҳозир қўлланиши чегараланиб-архаиклашиб, фақат бош келишикдаги отларга бирикади ва биргина ўрин маъносини — иш-ҳаракат предметнинг ичида содир бўлишини — англатади. Мавҳум отлар билан келганда *билан* кўмакчисига мос келади. Ҳозирги ўзбек тилида унинг ўринда *ичида* (-дан, -ға) от кўмакчиси кенг қўлланади (70. 321; 72. 38; 125. 110, 111, 189. 550).

Ичра от туркумидан кўмакчига ўтган. У қадимги туркий тилларда ва XIII—XIV асрларда мустақил от ва кўмакчи бўлган. *Ичра* кўмакчиси бош келишикдаги от, қаратқич келишикдаги кишилик олмошларига бириккан. Кейинги даврларда фақат бош келишикдаги отларга бирикиб, кўмакчи сифатида қўлланган.

XIII—XIV асрлардаги мақсад маъносини ифодалаши кейинги даврларда учрамайди, ҳаракатнинг йўналиши, восита, объектни ифодалаши XIII—XIV, XV—XVI асрларга хосдир. Биргалик маъноси эса XVII—XIX асрларда пайдо бўлган. Унинг ўрин, сабаб, пайт, ҳолат маъноларини англатиши ҳамма даврларга оиддир.

Ичра кўмакчиси XIII—XIV асрларда саккиз хил, XV—XVI асрларда етти хил, XVII—XIX асрларда беш хил маъно ифодалаб, XIX асрнинг охири XX асрга келиб фақат ўрин маъносини англатади, қўлланиш доираси ниҳоятда тораяди. Натижада, ҳозирги ўзбек тилида унинг ўрнида *ичинда* (-га, -дан) от кўмакчиси қўлланган.

Бу кўмакчи ўзбек тили тарихий тараққиётида актив ишлатилган бўлса-да, ҳозирги ўзбек тили диалектларида учрамайди. У чуваш, қозоқ тилларида қўлланмаган. Туркман тили тарихида ишлатилиб, ҳозирги туркман тилида ишлатилмайди. Унинг ўрнида *ичинде*, *ичине* кўмакчиси ишлатилиб, масофа, пайт маъноларини ифодалайди (50. 427, 428).

Томон кўмакчиси ва унинг вариантлари. *Томон* нутқимизда мустақил от ва кўмакчи функциясида ишлатилган. У, асосан, XIX асрнинг охиридан бошлаб қўлланган. Мустақил от: *Масаланинг бу томоньга энг зўр аҳамият берамиз* (Хлар. 1930 I, 12). *Турли томонға тарқалдилар* (Хлар. 1930 I, 46). *Бола кўчанинг ўнг томонига қараб кетди* (М.ча., 162). *Ўрмонбекни ўзининг ўнг томонига олди* (М.ча., 141). *Отаси ўлуб, онаси ва ота томонлари тарбиясида қолди* (М.ча., 63). *Ҳавлининг тўрт томони нақшинкор* (М.ча., 106). *Сандиғнинг калитини тополмай тўрт томонни излар...* (М.ча., 76).

Томон сўзининг мустақил маънода келиши ҳозирги ўзбек тили диалектларида *йах* сўзи билан ҳам ифодаланади. (122. 351).

Томон ХХ асрнинг бошидан кўмакчи функциясида ишлатилади. У ўзига *-га(-ға), -да, -дан* келишик кўшимчаларини олиш билан баъзан ўша келишик кўшимчаларидан олдин III шахс бирликдаги эгалик кўшимчасини олади: *томон, томонга//томонига (-ға), томонда//томонида, томондан//томонидан*.

Томонимиздан ХХ асрнинг бошларида изофа конструкциясида бўлса ҳам, аслида кўмакчили бирикма бўлиб, объектни ифодалаган: *Бутун дунё аксил инқилобчиларига бизнинг томонимиздан, албатта, етарлик зарба берилади* (Қмт, 19).

Кейинги йилларда бундай конструкция ишлатилмайди. Балки унинг ўрнида *биз томондан, албатта, етарли зарба берилади* каби ифодаланади. Шундай қилиб, кўмакчили бирикма ҳар икки хил конструкцияда ҳам объект ифодамайверади. Маълумки, бу кўмакчи от туркумидан ажралиб чиққан бўлса-да, бошқариш хусусиятига эга бўлиб, грамматик маъно англатади ва соф кўмакчиларга яқин туради.

Томон кўмакчиси жўналиш келишигидаги отга бирикиб, иш-ҳаракатнинг ижро этилаётган ўрнини, пайтини ифодалайди: 1. **Урин ифодалаш:** *Ҳеч ким жанубга томон узоқ йузуб боришқа журъат қилган эмас эди* (Кук, 11).

2. **Пайт ифодалаш:** *Гражданлар уруши охирига томон комсомол қишлоқда тезлик билан ўсишқа бошлади* (Қмт, 28). *Кечга томон мирзолар тарқалишдилар* (М.ча., 153). *Томонга, томонига* кўмакчиси бош келишикдаги от, кўрсатиш олмоши, *-ган* аффиксли сифатдошга бирикади: *Анвар томонга, шу томонга, келган томонга* (М.ча., 176, 106, 178).

Бу кўмакчи иш-ҳаракат йўналтирилган ўринни ифодалайди: *Сўнгера Анвар томонига бир оз мойил этиб илжайди* (М.ча., 176). *Эшик томонига юради* (М.ча., 106). *Бир оздан кейин Анвар ёлғиз қолиб шу томонга ичкарига қараб кела бошлагандек бўлди* (М.ча., 174). *Келган томонга йўл солди* (М.ча., 178). *Ғарбий-шимол томонга юриб...* (Кук, 10).

Томонда//томонида кўмакчиси бош келишикдаги отларга бирикиб, ўринни англатади: *Икки томонда қўл боғлаб ва бош букиб тўхтадилар* (М.ча., 114). *Катта ер эгаларининг болалари оқлар томонда бўлдилар* (Қмт, 28). *Коммунист фирқаси ва комсомол томонда эди* (Қмт, 29).

Томондан//томонидан кўмакчиси бош келишикдаги отларга бирикиб, икки хил грамматик маъно англатади: 1. **Иш-ҳаракат бошланадиган, чиқиб келган ўринни билдиради:** *Имомнинг ҳасад ўти томонидан пуфланади* (М.ча., 62). *Чунки сўнгги йилларда хонлик томонидан халқ устига тушган ва тушиб турган соликлар беҳад* (М.ча., 49). 2. **Объектни англатади:** *Хон томонидан белгиланган заифларгина эдилар* (М.ча., 104). *Чиндан ҳам бу жасуруна исён хотин-қизлар томонидан Худоёрнинг ис-тагига қарши биринчи кўтарилиш эди* (М.ча., 208). *Анвар томонидан лабига текизилган гулдан Раъно ўзини олиб қочди* (М.ча., 55). *Иккинчи йўл тўғарақларнинг қишлоқ зиёлилари то-*

монидан уюштирилиши (Кмт, 17). *Франция томонидан Суриянинг Лебнан вилояти олингон* (Хлар. 1930 XII, 28). *Миссионерлар томонидан киргизилган бўлса керак* (Хлар.. 1930 I, 45). *Қўқ томонидан қилинган уч саёҳат* (Кук, 9). *Бутун дунё аксил инқилобчиларига бизнинг томонимиздан, албатта, етарлик зарба берилади* (Кмт, 19).

Томондан кўмакчиси бу томондан қараганда, иккинчи томондан, бир томондан каби юмуқ бўлақларнинг яратилишида иштираётган этади: *Бу томондан қараганда пролетар ёшлар уюшмаси сиёсий бир уюшма бўлади* (Кмт, 6). *Иккинчи томондан оппозиция ўзининг фирқа чизиғидан жуда йироқлашганини кўрсатади* (Кмт, 43). *Бир томондан у ёққа ёрдам берсалар, бир томондан бу ёққа бизга моддий кўмакда бўлиб турдилар* (Хлар. 1930 II, 85).

Бу даврда *томондан, тарафдан* кўмакчилари услуб талабига кўра параллель ишлатилганлар: *Бир томондан қизларга сабоқ бериб, онасига кўмаклашса, иккинчи тарафдан отасидан қофия* (араб наҳв ва сарфи ҳамда Шайхи Саъдийнинг «Гулистон»идан) дарс олади (М.ча., 19).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида *томон, томонга//томонига, томонидан* шаклларида қўлланади.

Ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган *томон* кўмакчиси бош ёки жўналиш келишикдаги отга бирикади.

Томонга//томонига, томонидан кўмакчилари эса бош келишикдаги отга бирикади. *Томон* ўрин, пайт ифодаласа, *томонга//томонига, томонидан* кўмакчилари фақат ўрин ифодалайди (125. 104).

Бу кўмакчи ўзбек тили шеваларида *томон, тараф, бет* > вет шаклларида ишлатилиб, жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишигидаги отларга бириккан. Баъзан бош келишикдаги отни бошқариш ҳолати ҳам учрайди (185. 227), Наманган шеvasида *тэмэн* (144. 160), Тошкент, Фарғона меваларида *томонга* шаклида қўлланган. (169. 379).

Туркменистондаги ўзбек шеваларида *тарап, тараф, томон* шаклларида қўлланиши қайд этилган (121. 132). Қўкон шеvasида *беткай, товон, тарап* (111. 261); ғарбий Фарғона шеваларида *тарап-томон* (147. 196); жанубий Фарғона шеваларида эса *томонга* ёки *қарап* (152. 176); Туркистон шеvasида *томон* кўмакчиси ўрнида *йақ, қарап* (95. 226.) қўлланган. Қипчоқ шеvasида *вет* < *бет* (лицо) кўмакчи функциясида ишлатилади ва *томонга, тарафга* кўмакчиларига синоним бўлади: *ўй веткэ кеттэ* — пошел в сторону дома (3. 62).

Томон кўмакчиси ва унинг вариантлари чуваш тилида учрамайди. Лекин ҳозирги туркман тилида *тарап* шаклида қўлланиб, жўналиш келишигидаги от билан грамматик муносабатига киришиб, масофа, сабаб маъноларини ифодалайди. Бундан ташқари, *тарапидан//тарапидан* шаклларида субъектив маъно англатади (50. 410, 415, 421).

Қозоқ тилида *томон* кўмакчисини равишлардан келиб чиққан кўмакчи каторида ўрганадилар (63. 88). Қозоқ тилидаги *томон*

кўмакчиси жўналиш, чиқиш келишигидаги отни бошқаради. У масофа, йўналиш, бирор жойга яқинлашишни; пайт маъноларини билдиради (78. 5, 6). Бу кўмакчи козок тилида *тамандау* шаклида ҳам қўлланади. *Дау* аффикси кўмакчининг маъносини, функциясини ўзгартирмайди, балки янада аниқлик оттенкасини беради (63. 86).

Бу кўмакчи қўлланишининг дастлабки даврларида *томон*, *томонга//томонига*, *томонидан//томондан*, *томонда//томонида*, *томонимизда* шаклларида бўлган. Ҳозирги ўзбек тилида айнан шу хилда ишлатилади.

Ўзбек тили диалектларида учрайдиган *тарап* ва ўзбек адабий тили, диалектларида учрайдиган таман шакллари козок, туркман тилларида қўлланади.

Бу кўмакчи қўлланиши, маъно англатишига кўра туркман, козок тилларида кенгрок ишлатилади (сабаб маъносини ифодалаши, чиқиш келишигидаги отни бошқариши ва б.).

Ўзбек адабий тилига нисбатан унинг диалектларида бу кўмакчининг вариантлари кўпроқдир (беткэй, тэвон ва б.).

С а й и н кўмакчиси ва унинг фонетик вариантлари. Бу кўмакчи ўзининг тарихий тараққиётида *сайу*, *сайы*, *сайин* шаклларида қўлланган.

Сайу қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида равишдош ҳамда кўмакчи бўлган (102. 42; 103. 93; 67. 50; 157. 137).

Бу кўмакчи этимологиясига кўра *-са*, *сай* феълига тааллуқли бўлиб, *-у*, *-и*, *-ин* аффиксини олган равишдош кўмакчисиدير. Шунинг учун ҳам бу кўмакчи *сайу*, *сайи*, *сайин* шаклларида қўлланади (176. 190; 11, 313; 44. 694, 695; 74. 20; 70. 306; 52. 88).

У XIII—XIV асрларда *сайу*, XV—XVI асрларда *сайи*, ҳозирги ўзбек тилида эса *сайин* шаклида ишлатилган. XIII—XIV асрларда ишлатилган *сайу* кўмакчиси фақат ҚР да учрайди. У бош келишикдаги отларга бирикиб, иш-ҳаракатнинг давомлилигини билдиради. Кўмакчи бирикиб келаётган отнинг лексик маъносидан пайт билиниб туради: *Кун с а й у учмахтин таом келур эрди* (ҚР, 128^а) *Кун с а й у кўкдаги кунни машиқдин турдурур* (ҚР, 26^б). *Йил с а й у йилки қарадин унда берсин* (ҚР, 31^б).

XV—XVI асрларда қўлланган *сайи* кўмакчиси А. Навоий, Бобир, Муҳаммад Солиҳ асарларида учрайди. У қаратқич келишикдаги кишилик олмошларига бош келишикдаги от, сифатдошга бирикади: *сенинг с а й и* (Навоий МА, 36); *бизинг с а й ы* (Навоий МА, 53); *салған с а й и* (Навоий МК, 164); *гардун с а й и* (Навоий ФШ, 46).

Сайи кўмакчисининг грамматик маънолари қуйидагича бўлган:
1. **Иш-ҳаракатнинг ривожланиб боришини, давомлилигини ифодалайди:** *Яна хишт салған с а й и ул парчалар ул хиштларга кўра кўб* (Навоий МК, 164). *Кўрган с а й и хатимни мени ёд айла* (Бобир, 39⁵). *Хуснунга боққан с а й ы ортар менинг ҳайронлигим* (Мухтасар, 129^б). *Андин юқори шарқ сари боқа борған с а й и саҳроу фил кўпрак бўлур*. (БН, 356). *Шах-у барг узаған с а й и барги саб-*

зарақ бўладур (БН, 370). Ул кизир эди югурган с а й и (Навоий МН, 84^а). Қимсаниб яғини кўрган с а й и (ШН, 135^б).

2. Иш-ҳаракат бирор предметга яқин йўналтирилмаганини билдиради: Айлар-мен юз дуо сенинг с а й и дам (Навоий МА, 36). Бизинг с а й и келмас-сен не бўлди эй бад меҳр (Навоий МА, 53).

XVII—XIX асрларга оид биз кўрган ёзма ёдгорликларда бу кўмакчининг қўлланишини учратмадик. Лекин ҳозирги ўзбек тилида *сайин* шаклида бош келишиқдаги от ва *-ган* аффиксли сифатдошларга бириқиб, пайт ифодалайди (125. 16). Бу кўмақчи ҳозирги ўзбек тили диалектларида ҳам *сайъ*, *сайън* (Чимкент), *саън* (Хоразм) шаклларида учрайди. Муайян вақт ичиди ҳаракатнинг такрорланиши ёки мунтазам бўлиб туришини ифодалайди (185. 228).

Ўзбек тилининг Тошкент шеvasида *сари*, *сайин* параллель қўлланаверади, лекин Фарғона шеvasида *саръ* ишлатилади (169. 337).

Туркменистондаги ўзбек шеваларида (оғуз, кипчок) *саън*//*сайын* шаклларида қўлланган (121. 124).

Ўзбек тилининг ҳазорасп шеvasида, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *сари* кўмақчиси ўрнида *сайин* қўлланади (60. 184). Бу кўмақчини чуваш тилида учратмадик. Қозок тилида *сайын* шакли ишлатилиб, феълга тааллуқли экани таъқидланади. Қозок тилидаги *сайын* кўмақчиси бош келишиқдаги отга бириқиб, ўлчов-чегарани билдиради (78. 5, 7; 65. 87).

Бу кўмақчи туркман тилида *сайы*, *сайын* шаклларида қўлланиб, бош келишиқдаги отга бирикади ва пайт, миқдор-масофа маъноларини англатади (50. 410).

Қадар кўмақчиси. Бу кўмақчи XIII—XIV асрлардан бошлаб ишлатилган Сайфи Саройида учрайди.

Қадар этимологиясига кўра арабча бўлиб, миқдор, даража, эътибор каби қатор маъноларни англатади (104, 726). XIII—XIV асрларда қўлланган *қадар* кўмақчиси бош келишиқдаги кўрсатиш, сўрок оломшларига бирикади: *не қадар*, *ул қадар* (Сайфи Саройи, 83^б, 71^а).

Араб тилидан келиб қирган *қадар* сўзининг эквиваленти ўзбек тили шеваларида бўлган: *Шу воха донг-шу* вақтга қадар (122. 359₂). Лекин ўзбек тили тарихига оид ёзма ёдгорликларда *қадар* кўмақчиси қўлланиб келган.

Бу кўмақчи миқдор маъносини ифодалайди. Кўмақчи бириқиб келаётган от мавҳум маъноли бўлгани учун кўмақчи билдирган миқдор ҳам конкретлашмайди: *Бир кунда не қадар таом йемак* (Сайфи Саройи, 83^б). *Олимларга ул қадар неъмат бергил ким дағи тиламасунлар* (Сайфи Саройи, 71^а). *Ул қадар яқин келди қим кемачининг ёқаси йигитнинг элина кирди* (Сайфи Саройи, 100^б).

XV—XIX асрларда яратилган, биз кўриб чикқан ёзма ёдгорликларда *қадар* кўмақчисини учратмадик.

Қадар кўмақчиси ҳозирги ўзбек тилида жуда кенг қўлланади.

У жўналиш, бош келишиқдаги отларга бириқиб, чоғиштириш, ма-софа, территорияга кўра чегара маъноларини англатади. *Бу қадар* бириқмаси равишга яқинлашса, *шу қадар* бириқмаси боғлов-чига яқинлашади ва натижада, аниқловчи эргаш гапларни бош гапга боғлайди (125. 75, 76).

Қадар кўмақчиси жўналиш келишиқдаги отга бириқиб, иш-ҳаракатнинг вақт, макон жиҳатидан чегарасини, иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг содир бўлишида қатнашувчиларни имкони борича қам-раш маъносини ифодалайди. Бу кўмақчи бош келишиқдаги отлар билан келганда ҳажм, сон, даража, миқдор жиҳатидан чамалаш маъносини ифодалайди. Модал сўзлар билан келганда имконият чегарасини ифодалайди (189. 552.).

Қадар кўмақчисининг грамматик синоним сифатида қўшма аф-фикс *-гача* ишлатилади. Бу аффиксдан олдин то юқламаси ишла-тилса, ўша аффикснинг маъноси янада кучлироқ, яққолроқ ифо-даланишини таъминлайди (70. 308).

Қадар кўмақчиси бош келишиқдаги от билан бириқиб келганда таққослаш, ўхшатиш маъносини ифодалаб, *-дек* аффиксига грам-матик синоним бўлади. Лекин бу кўмақчи жўналиш келишиғида-ги от билан бириқиб келганида *-гача* аффиксига *довур* кўмақчиси-га грамматик синоним бўлади. Унинг *бир қадар, у қадар* каби қўлланиши бириқмани яратади, холос (184. 533).

Қадар кўмақчиси ўзбек тили шеваларида ҳар хил шаклларда қўлланади. *Қадар//довур* (Тошк.); *човур* (Фарғ., Андж.). *жо:ул, дос:ур* (Сурх.); *дон, чалли* (Хоразм). *Қадар* кўмақчиси ўрнида *-гача-гача* аффикслари ишлатилади. Жумладан, Хоразм шеvasида *-чэн//чэллэ, -йғнча* аффикслари ишлатилади. Шаҳрсабз шева-сида *қадэллик* шаклида ишлатилади. Шунингдек, *бу қадар, шу қадар, у қадар* бириқмаси ўрнида *муннох//мунча, бунноғ//бунча, мунноғ//мунча, унноғ//унча* равишлари ишлатилади. Бу кўмақчи Тошкент тип шевада: қадар, довура шаклларида ёки уларнинг ўр-нида *-гача* аффикси ишлатилади. Бу кўмақчи Туркистан, Хоразм шеваларида умуман ишлатилмайди. Унинг ўрнида: *чийин, -дэйин, -чэллэ* аффикслари қўлланади. *Қадар* кўмақчиси ўзбек адабий тилида қандай маъно англатса, ўзбек тили шеваларида ҳам худди шундай маъно англатади (185. 226, 227). Бундан ташқари, ўзбек тилининг айрим шевалари олимларимиз томонидан ўрганилганда қадар кўмақчисининг қўлланиши ва синонимларига алоҳида эъ-тибор берганлар. Андижон шаҳар шеvasида *дэв дэвур* (давр) шаклида ишлатилиб, *-гача* аффиксига тенг келиши қайд этилган (85. 226). *Қадар* кўмақчиси ўзбек тилининг Уйчи шеvasида *қадал* шаклида ҳам ишлатилган (13. 119). Туркистон шеvasида *қадар, довура* кўмақчилари ўрнида *чейин, дейин* сўзлари қўлланган ва баъзан *-гача, -ғача* аффикслари қўлланган (95. 225). Қўкон шеvasида *қадар* ўрнида *давэр//довура, чэвур* сўзлари ва *йача* аффикси қўлланган (147. 196, 169. 376). Ҳазорасп шеvasида *қа-дар, довура* кўмақчиси қўлланмайди. Уларнинг ўрнини *-донг, -чэллэ* (чоғлик) аффикслари бажаради (60. 183). *Қадар* кўмақчиси ўр-

нида қозоқ, тилида *дейін*, шейін ишлатилиб, жұналиш келишиги-даги отларни бошқаради (63. 87).

Хусус//хусусида кўмакчиси. Бу кўмакчи *хусус* отига -да ўрин-пайт келишиги кўшимчасининг кўшилишидан ёки ундан олдин «и» эгалик кўшимчасининг орттирилишидан яратилган.

У кўмакчи арабча бўлиб, *хусус* ўзагига тааллуқлидир, «частность», «особенность», маъноларида ишлатилади (72. 43). *Хусус-да//хусусида* кўмакчиси ўзбек тилида XIX асрдан бошлаб қўлланади. Бу кўмакчи бош келишикдаги от, сифатдош, кўрсатиш олмошларига, баъзан улар кўрсатиш олмошининг қаратқич келишигидаги шаклига бирикади: *Ул хусусда, уларнинг хусусида, шеър муболағаси хусусида, мактабдин қочган хусусида* (Фуркат I, 130, 45, 132). *Бу хусусда* (М.ча., 85).

Хусусдан//хусусида кўмакчи объект, сабаб маъноларини ифода-лайди:

1. **Объект:** *Мен ул хусусда йигирма-ўттиз байт маснавий шеър қилиб* (Фуркат I, 130). *Уларнинг хусусида шоир ҳамон демай, яхши сўзни нечук дер ёмон* (Фуркат I, 45). *Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида* (Фуркат I, 45).

2. **Сабаб:** *Ул мактабдин қочган хусусида топшуруб келиб оёғига темурдин кишан солиб* (Фуркат II, 132). Ҳозирги ўзбек тилида *хусусида* шаклида ишлатилиб, ниҳоятда кам учрайди. Бош келишикдаги отларга бирикиб, объект ифода-лайди (125. 121, 122; 70. 326).

Хусусида кўмакчи вазифасида *тўғрисида, ҳақида* кўмакчи-ларига грамматик синоним бўлган (184. 341).

Бўй сўздан пайдо бўлган кўмакчилар. *Бўй сўзига учинчи шахс бирликни билдирадиган -и* эгалик кўшимчасининг кўшилишидан *бўйи* соф кўмакчиси яратилган. Худди шу *бўйи* отига *-га(-ға), -да, -дан* келишик кўшимчаларининг бирортасининг кўшилишидан от кўмакчили яратилган: *бўйиға, бўйида, бўйидан* (Булар кейинроқ «Функционал кўмакчилар» бўлимида ёритилади). Бундан ташқари, *бўйи* сўзига *-чан -нча* равиш ясовчи кўшимчаларнинг кўшилишидан *бўйича, бўйинча* равишлари яратилган. Лекин у равишлар ҳам ўзбек тили тарихида кўмакчи функциясида ишлатилган.

Қозоқ, туркман тилларида *бўй* сўздан яратилган кўмакчилар ҳам соф кўмакчи ва от кўмакчилик хусусиятига эга бўлади.

Бу кўмакчи қозоқ тилида, ҳам асосан, икки хил бўлади: *бойы, бойынша* ҳолат ифодалаб, соф кўмакчига яқин туради (78. 5, 7). *Бойына, бойында, бойынан, бойыман* от кўмакчи бўлиб, масофа, пайт ифодалайди (65. 72).

Бўйи кўмакчиси ўзбек тили тарихида дастлаб XV—XVI асрларда ишлатилган. У бош келишикдаги отга бирикиб, пайтга кўра тахминий ўлчов маъносини билдирган: *Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким, Санжид дара айағида келиб тушудди*. (БН, 183). *Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким, уруш ангиз бўлди* (БН, 336).

XVII—XVIII асрларга оид манбаларда *бўй* сўздан яратилган

кўмакчиларни учратмадик.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида *бўйи, бўйинча* кўмакчилари параллель қўлланган.

XX асрда ишлатилган *бўйи* кўмакчиси, асосан, А. Қодирий асарларида қўлланган. У бош келишикдаги отга бирикиб, пайт билдирган. Кўмакчи бирикиб келаётган от пайт маъносига эга бўлиб, иш-ҳаракат давомли бўлганини билдиради: *У тун б ў й и и учрашишининг яхши ва ёмон тарафларини ўйлаб, ухлай олмади.* (М.ча., 203). *Биз-ку майли, кунни б ў й и ишлаб келган Анварга жабр* (М.ча., 78). *Абдураҳмон уч йил б ў й и савдогарлар орасида «ахлоқ тузатган» бўлса, яна икки йил мадрасада туриб, шу «тузалган», ахлоқни «камолатга» эриштирди.* (М.ча., 65). Бу даврга оид бошқа манбаларда *бўйинча* кўмакчиси ҳам ишлатилган. У бош келишикдаги отларга бирикиб, қуйидагича семантикани ифодалашда иштирок этган: 1. **Иш-ҳаракатнинг давом этишидаги тахминий пайтни ифодалаган:** *Юз йиллар б ў й и н ч а алдаб келмакдадирлар* (Хлар. 1930 I, 58). *Неча-неча миллиард йиллар б о й и н ч а ғайат кучли айланиб турган курра... марказга йиға бошлаган.* (Хлар. 1930 I, 49).

2. **Ҳаракат йўналтирилган территорияга кўра ўринни ифодалайди:** *Юлдуз тўдаси б ў й и н ч а ҳаракатлана бошлайди.* (Хлар. 1930 I, 60). *Ер юзи б ў й и н ч а тарқалдилар* (Хлар. 1930 I, 45).

3. **Сабаб ифодалайди:** *Закун б ў й у н ч а анча шулки таъзир* (Муқимий II, 153). *Иттифоқ аъзолари ҳайъатини истажлари б ў й и ч а текширсак мана нарсани кўраимиз.* (КМТ, 52). *Худосизларнинг ташаббуси б ў й и н ч а кўп қишлоқларда коллективлаштириш кунни эълон қилдилар* (Хлар. 1930 I, 15).

Ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган *бўйи* кўмакчиси бош келишикдаги пайт маъноли отларга бирикиб, пайт англатади. (125. 91). *Бўйи* кўмакчиси вақт билдирадиган отлар билан келиб, иш-ҳаракат шу отлар ифодалаган вақт доирасида давомлилик маъносини ифодалайди. (189. 550).

Соясинда/соясид кўмакчиси. Бу кўмакчи форс тилига тааллуқли бўлиб, баъзан кўчма маъно англатади: *Соя густар:* 1. Соя солувчи; 2. ҳомий (104. 570). Бу кўмакчи *соя*, отига *-си, -син* эгалик қўшимчаси ва *-да* ўрин-пайт келишиги қўшимчасининг қўшилишидан яратилган. *Соясида/соясинда* кўмакчи XV—XVI асрлардан бошлаб қўлланган. У бош келишикдаги отларга бирикиб, ғамхўрлик, ҳимоя қилиш, сабаб каби маъноларни англатади: *Чу туштум давлатингиз соясинда* (Лутфий ГН, 420). XV асрда ишлатилган *соясинда* сўзи кўчма маъно ҳам англатган; *Бўсағанг соясинда тахт кимдур* (Лутфий ГН, 360).

Бу кўмакчи XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида *соясид*, *сояларингиз* шаклларида учраб, **объект ифодалайди.** *Соясида* кўмакчиси бош келишикдаги отларга бирикади: *У ўзининг шу тўғрилиги соясида ҳамиша анови мирзоларнинг ишига билоқасд халал бериб турур эди* (М.ча., 53). *Атрофдаги бекларимизнинг таважжуҳлари соясида сайиҳнинг ҳарамлари уч-тўрт*

йилнинг ичида бунчалик чўриларга эга бўлди (М.ча., 111). Комсомол шу қувват соясида оскан ва осмакдадир (Кмт, 54). *Октябрь инқилоби соясида деҳқонлар катта ер эгаларининг ерлари билан казна ерларини олиб эҳтиёжларини ўтагач* (Кмт, 32).

Сояларингизда кўмакчиси қаратқич келишигидаги кишилик олмошларига бирикади: Мен сизларнинг сояларингизда тарбияландим (М.гд., 74).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида *соясида* шаклида қўлланиб, бош келишикдаги отга бирикади ва бирорта шахснинг ёрдами, гамхўрлиги каби кўчма маъноларни, иш-ҳаракатнинг бажарилишида асос, манба каби маъноларни англатади (125. 127).

Туфайли кўмакчиси. Бу кўмакчи XV—XVI асрларда қўлланган. У арабча бўлиб, *туфайл* шаклида икки хил маъно англатади: 1) шилқим, таклиф қилинмаса ҳам суқулиб кирувчи: 2) Сабаб, баҳона, восита (70. 326; 104. 618).

Маълумки, арабча *туфайл* отига «и» эгалик қўшимчасининг қўшилишидан туфайли кўмакчиси яратилган.

XV—XVI асрларда ишлатилган *туфайли* кўмакчиси бош келишикдаги отга бирикиб, восита маъносини ифодалайди: *Кўргач ул кўзгуда ўз дийдорин, айлади кўзгу туфайли борин* (ШН, 30).

XVII—XIX асрлардаги ёзма манбаларда бу кўмакчини учратмадик. Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида *туфайли*, *туфайлигина*, *туфайлидан* шаклларида қўлланади. У бош келишикдаги отга, қаратқич келишигидаги олмошга бирикиб, сабаб маъносини англатади (125. 21, 22, 23). *Туфайли* кўмакчиси иш-ҳаракатнинг содир бўлишидаги сабабни билдиради (189. 548).

Тўғри сўздан пайдо бўлган кўмакчилар. Бу кўмакчилар XVII—XIX асрлардан бошлаб қўлланган. *Тўғри* сифати отлашиб, унга *-дан*, *-да*, *-га* келишик қўшимчаларининг қўшилишидан, баъзан ўша келишик қўшимчаларидан олдин «си» эгалик қўшимчасининг орттирилишидан яратилган. *Тўғридан/тўғрисидан, тўғрида//тўғрисида* кўмакчиси бош келишикдаги отларга бирикиб, объект ёки сабаб маъноларини англатадилар: 1. **Объект:** *Бу тўғрисидан хотиржам бўлсинлар* (М.ча., 22). *Наима тўғрисидан ташвиш йўқ* (М.ча., 10). *Шу тўғрида фатво сўраб мурожаат қилади* (М.ча., 8). *Бу тўғрида биз гапириб ўтирмаймиз* (М.ча., 9). *Султонали мирзо бу гапдан Анварни хабардор қилиш ва қилмаслик тўғрисидан кўп ўйлади* (М.ча., 186). *Шу тўғрида гапир беринг* (Хлар. 1930 XII, 36). *Ҳамма масалалар тўғрисидан а қарор қабул этди* (Кмт, 27). 2. **Сабаб:** *Мен Муҳаммад Умарбойнинг тўғрисидан номус қилиб ва жаҳолатдин ўзимни ўзим мундоқ қилдим, дебдур* (Фурқат II, 155). *Бу тўғрида менга осила кўрмангиз* (М.ча., 63). *Ақл тўғрисидан мумтаздур* (Хлар. 1930 I, 82). 3. *Тўғрисидан* кўмакчиси бош келишикдаги отга бирикиб, **мақсад** ифодалайди: *Эксплуатация қилиш тўғрисидан Англия капитализмга ёрдам қилади* (Хлар. 1930 I, 82). 4. *Тўғрисига* кўмакчиси бош келишикдаги отга бирикиб, **объект** ифодалайди: *Иккинчи, уларни девондан ҳайдаш тўғрисига*

келганда, яна андишалар бор (М.ча., 159).

А. Н. Қононов ўзининг «Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг грамматикаси» («Грамматика современного узбекского литературного языка») асарида (70. 310) *Пул тўғрисида келганда* иборасида *тўғрисига* кўмакчи эканини таъкидлайди. Аслида *тўғрисига* кўмакчи бўлиб, *келганда* сифатдоши *пул тўғрисига* кўмакчили бирикмани бошқармоқда. Кўмакчи объект маъносини англантиб, -га келишиқ кўшимчасининг грамматик маъносини аниқроқ ифодалашга хизмат қилмоқда. Бундай конструкциялар айрим ёзувчининг стилига тааллуқли бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг истеъмолда бўлмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида, асосан, *тўғримда*, *тўғрисида* шаклларида қўлланиб, бош ва қаратқич келишигидаги отларга бириқиб, объект маъносини ифодалайди (125. 121, 122, 123).

Тўғрида мустақил маънода ўрин равиши бўлиб, *қаршида*, *рўпарада* каби маъноларни билдиради. Шунингдек, *устиди*, *ҳақида*, *хусусида* кўмакчилари билан грамматик синоним бўлади.

*Тўғрисида*н шакли эса бош келишиқдаги отга бириқиб, *жиҳатидан*, *хусусидан* сўзларига синоним бўлади (184. 261₃, 262₁).

Ҳақда//*тўғрида*, *ҳақида*//*тўғрисида* фикр ёки нутққа асос бўлган предмет, предметлар маъносини англатади (189. 551).

Нисбатан кўмакчиси. Бу кўмакчи XIX асрнинг охири XX асрнинг бошидан бошлаб қўлланган. *Нисбатан* арабча бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида равиш ва кўмакчи функциясида қўлланади. *Нисбатан* кўмакчиси жўналиш келишигидаги отларни бошқариб, объектни ифодалаган: *Ёшларнинг иш ҳақлари катта ишчиларникига нисбатан кундан-кун камая бошлади* (Қмт, 47). *Ўзига нисбатан, марксизмга нисбатан*, ишчилар *фирқасига нисбатан сира хусуси иш санамайди* (Хлар. 1930 I, 74). *Кўрган районларимизга нисбатан шу аҳволда деб тасвир қиламиз* (Хлар. 1930 I, 78). *Буларга нисбатан қандай йўл тутиши масаласи кўтарилди* (Қмт, 25).

Ҳозирги ўзбек тилида *нисбатан* кўмакчиси жўналиш келишигидаги отни бошқариб, ҳаракат ёки хусусиятларни шу кўмакчи бошқарган от маъносига қиёслаш орқали изоҳлайди (125. 95, 96).

Нисбатан кўмакчиси айириб, таъкидлаб кўрсатишни ифодалайди ва *қараганда*, *кўра* кўмакчиларига грамматик синоним бўлади.

Бу кўмакчи айириб, таъкидлаб кўрсатади ва ҳаракат-ҳолатнинг нимага, кимга қаратилганини ифодалайди (184. 503₃). *Уруш ветеранига нисбатан принципсизларча позиция тутганликлари ҳақида фикр билдирганди* (ТО, 19. III. 1985 йил).

Биноан кўмакчиси. Бу кўмакчи XIX асрнинг бошларида ишлатилган. *Биноан* арабча бўлиб, асос деган маънони англатади (70. 316).

Биноан кўмакчиси жўналиш келишигидаги отни бошқариб, сабаб англатади: *Шу сабабларга биноан Маҳмуднинг назарида, Анварни кўндириш масаласи жиддийлашган* (М.ча, 131).

Ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган *биноан* кўмакчиси жўна-лиш келишигидаги отни бошқариб, *мувофиқ*, *асосан*, *кўра* сўзла-рига грамматик синоним бўлади: *Ваъдасига биноан* (184. 116).

Биноан кўмакчиси иш-ҳаракатнинг содир бўлишида асос, таянч манба бўлган объектни ифодалайди (189. 555). *Биноан* кўмакчиси жўналиш келишигидаги отни бошқариб, сабаб маъносини англа-тади (125. 35).

Ҳузур сўзидан пайдо бўлган кўмакчилар. Бу кўмакчи XIX асрдан бошлаб қўлланган. *Ҳузур* арабча бўлиб, «присутствие» — олдида, иштирок маъноларини англатади (70. 316). Бу кўмакчи *ҳузур* отига «и», «ингиз» эгалик қўшимчаларидан бирортаси-нинг ва ундан кейин *-да*, *-дан*, *(-дин)*, *-га(-ға)* келишик қўшим-чаларидан бирортасининг қўшилишидан яратилади. Лекин муста-қил от сифатида ишлатилмасдан, фақат кўмакчи функциясида қўлланади.

Ҳузурида кўмакчиси бош келишикдаги от, қаратқич келишиги-даги олмошларга бирикади: *анинг ҳузурида* (Фуркат I, 124). *Тўра ҳузурида* (Фуркат II, 156). *Кимнинг ҳузурида* (М.ча., 142).

Бу кўмакчи куйидагича грамматик маъноларни ифодалайди: 1. **Бирор предметнинг бошқа предметга тааллуқлиги, қарамлиги:** *Мадрасада аниг ҳузур и да бўлдум* (Фуркат II, 124). *Кимнинг ҳузур и да турганингизни унутманг* (М.ча., 142). *Тошпўлатов директор ҳузур и да ҳисоб-китоб қозғолари билан ҳозир бўлди* (Тоҳ., 21. XI. 1974). 2. **Иш-ҳаракат бирор шахс ёнида, унинг ихти-ёрида ижро этилгани:** *Мулла Абдурахмон ҳузур и да тамом бўлса керак* (Фуркат II, 156). 3. **Объект:** *Сумбули сочинг ҳузур и да гулистон истасам* (Фуркат I, 139).

Ҳузуридан кўмакчиси иш-ҳаракат бошланган ўринни ифода-лайди: *Дайр пирини (нг) ҳузур и да н ажаб журмонамиз* (Фур-кат II, 95). *Давлат дуо қилиб «шайх-ул ислом» ҳузур и да н кетди* (М.ча., 149).

ҳузурига/ҳузурига кўмакчиси бош ва қаратқич келишигидаги отга, бош келишикдаги ўзлик олмошига бирикади: *хоннинг ҳузу-рига* (М.ча., 146). *Отам ҳузурига, ўз ҳузурига* (Фуркат II, 54, 138).

Ҳузурингизга кўмакчиси бош келишикдаги ўзлик олмошига бирикади: *ўз ҳузурингизга* (М.ча., 160).

Ҳузурига, ҳузурига, ҳузурингизга кўмакчилари иш-ҳаракат бирор предметга яқин йўналтирилганини ифодалайди: *Эртадан бошлаб мени ўз ҳузурингизга олинг* (М.ча., 160). *Биз ҳозир хоннинг ҳузурига борамиз* (М.ча., 146). *Бирор ердаги китоблар ҳузурига бориб* (Фуркат II, 150). *Мени ўз ҳузу-рига талаб қилди* (Фуркат II, 138).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида *ҳузурида* шаклида ўрин ифо-далайди (125. 127, 128).

Ҳузурингизда, ҳузурларига истеъмомдан чиқиб бораётган кў-макчи бўлиб, унинг ўрнида *олд* отидан яратилган кўмакчи кенг қўллана бошлади (70. 316).

Қаторида кўмакчиси. Бу кўмакчи XX асрдан бошлаб иш-

латилган. *Қатор* отига «и» эгалик кўшимчаси ва *-да* келишик кўшимчасининг кўшилишидан яратилган.

Қаторида кўмакчиси бош келишикдаги отларга бирикиб, хослик, тааллуқлик маъносини ифодалайди: *Ўзвлар қаторида белок энг мураккаб узвдир* (Хлар. 1930 XII, 36).

Бу кўмакчи ўзбек тили шеваларида *қатори* шаклида киёслаш, чоғиштириш каби маъноларни билдиради (185. 228).

Ҳозирги адабий тилида *қаторида* кўмакчиси ишлатилиб, *сингари*, *каби* кўмакчиларига грамматик синоним бўлади (184. 562).

Ниятида кўмакчиси. Бу кўмакчи XX асрдан бошлаб қўлланган. *Ният* арабча бўлиб, *хоҳиш*, *истак* каби маъноларни англатади (156. 158).

Ният отига «и» эгалик кўшимчаси ва *-да* ўрин-пайт келишик кўшимчасининг кўшилишидан *ниятида* кўмакчиси яратилади. Бу кўмакчи бош келишикдаги отга бирикиб, мақсад маъносини ифодалайди: *Шогирдингизга қилган марҳаматни жанобингиз ва каминангиз учун ҳам дариғ тутмаслик ниятида бизни хизматингизга буюрдилар* (М.ча., 182).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек адабий тилида кам қўлланади: *Хонани артиб-суртиб қўйиш ниятида Севарахон ҳужрага кирди* (То, 19, III, 1985).

Ўрнига кўмакчиси. Бу кўмакчи XX асрдан бошлаб ишлатилган. Ўрин отига «и» эгалик кўшимчаси ва *-га* жўналиш келишигининг кўшимчаси бирикишидан пайдо бўлган. *Ўрнига* кўмакчи бош келишикдаги отларга бирикади. Таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш маъносини ифодалайди: *Хотинни уриш ўрнига орқасини силаш* (М.ча., 16). *Байрам этиш ўрнига ўт ўчуруш машиналари сатиб алдилар* (Хлар. 1930 I, 15). *Ўрнига* кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида кам ишлатилади.

Юзидин кўмакчиси. Бу кўмакчи юз отига «и» эгалик, *-дин* (*дан*) келишик кўшимчасининг кўшилишидан яратилган. *Юзидин* кўмакчиси XV—XVI асрлардан бошлаб қўлланган. Ўзбек тили тарихида *юзидин*, *юзиндин*, *юзинга* от кўмакчилари ҳам ишлатилган. (Булар «Функционал кўмакчилар» номли ишимизда ёритилади).

XV—XVI асрларда ишлатилган *юзидин* кўмакчиси бош келишикдаги отларга бирикиб, сабаб маъносини ифодалайди: *Инсоф юзидин артты* (Навий МН, 168).

Бе тажрибалик юзидин масаҳала бўлди (БН, 136). Бу даврдаги *юзидин* соф кўмакчиси *сабабидин* отига синоним бўлган: *Бу хаёл бе тажрибалик юзидин эди* (БН, 38). *Илтимос юзидин арз қилдим* (Ш.тар., 73). Бу кўмакчи кейинги даврларда учрамайди.

Ҳозирги ўзбек тилида *юзасидан* шаклида қўлланиб, иш-ҳаракат бажарилишидаги асос, манба, сабаб маъноларини англатади ва бош келишикдаги отларга бирикади (125. 126, 127).

Юзасидан кўмакчиси сабаб, асос маъноларини билдириб, *тўғрисида*, *ҳақида*, *хусусида* кўмакчиларига маъно англатиши жиҳа-

тидан якин туради (60. 326).

Сабаб сўзидан пайдо бўлган кўмакчилар. *Сабаб* арабча бўлиб, рус тилидаги «причина» маъносини билдиради (70. 636). *Сабаб* ўзбек тили тарихида *сабаби*, *сабабли*, *сабабидин*/*сабабиндин*/*сабабдан*/*сабабдин*/*сабабын* шаклларида кўмакчи функциясида қўлланган. *Сабаб* отига *-ли* сифат ясовчи аффикс, «и», «ин» эгалик кўшимчаси ва *-дан* (*-дин*, *-тын*) келишик кўшимчаларининг қўшилишидан кўмакчилар яратилиб, у сўзлар ўзидан олдин келган от билан бирикиб, кўмакчи функциясида ишлатилган. *Сабаб* отидан яратилган кўмакчилар ўзбек тили тарихида XV—XVI асрлардан бошлаб қўлланган. XV—XVI асрларда *сабаби*, *сабабидин*, *сабабтин* шакллари ишлатилган. Бу кўмакчилар бош келишикдаги отларга бирикиб, **иш-ҳаракатнинг ижро этилиш сабабини ифодалайди:** *Нашъа-ю изтироб сабабидин шукр қила алмас эдим* (БН, 132). *Ул ҳам бу сабабтын дағ-даға-ю таваҳҳум ўзига йўл бериб* (БН, 291). Мен ҳам ул хумдин олуб-мен бир жўш, ул сабабдин тура олмам хамуш (ШН, 23). *Айла-сам хон отига таснифи, /балке улфат сабаби таклифе* (ШН, 47).

XVII—XIX асрларда *сабабли*, *сабабдин*/*сабабиндин*/*сабабдан* кўмакчилари қўлланган. Бу кўмакчилар бош келишикдаги отга бирикиб, сабаб маъносини англаганлар: *Очлық сабабиндин балиқ авларбиз* (Ш.тар., 77). *Бу сабабдин кўчуруб юборды* (Ш.тар., 77). *Ёғи бўлган сабабдин тура билмай қайтиб кетди* (Ш. тар., 51). *Биз сабабли кишилари олди* (Ш.тар., 6). *Замона аҳли мухлис бу сабабдин Фурқатий дерлар* (Фуркат II, 76). *Сиз қишлоқда бўлганингиз сабабдан келгунингизча ишлар тўхтаб қолмасин деб вазифамдан ташқари ишларга уринмадим* (М.ча., 70). *Қуёшқа яқин ҳаракат қилгани сабабли уни кўриш мумкин эмас* (Хлар. 1930 I, 59). *Шу сабабли уларنى фақат кучли телескоплар билангина кўриш мумкин* (Хлар. 1930 I, 60). *Мана бундай аҳвол сабабиндан баъзи бир ўртоқлар деб бақирадилар* (Кмт, 61). *Шу сабабдан ёшиларнинг фирқасиз уюшмалари йўқ* (Кмт, 5).

Қозоқ тилида *себебинде*, *себебинен* шаклларида ишлатилиб, сабаб маъносини англатади (65. 80).

Туркман тилида *себэпли* шаклида ишлатилиб, *учун* кўмакчисига ўхшашлиги сабаб маъносини ифодалаши қайд этилади (50. 409).

Ҳозирги ўзбек тилида *сабабли* шакли қўлланиб, содир бўлаётган иш-ҳаракатнинг бошка иш-ҳаракатга алоқадор экани, сабабини билдиради (189. 548).

Учун кўмакчиси ўзбек тили тарихида сабаб-мақсад, аталганлик маъноларини ифодалаган. Лекин сабаб маъносини конкрет ифодалаш лозим бўлганда *сабаб* сўзи ишлатилган. Чунки XV—XVI асрларда араб тилининг ўзбек тилига таъсири кучли бўлиб, ўзбек тили лексикаси арабча-форсча сўзлар эвазига ниҳоятда бойиган даври бўлган.

Сабаб сўзининг ўзбек тилига кириб келиши ўзбек тили лексик қатламининг бойитилишида, грамматик хусусиятининг такомилла-

шишида катта хизмат қилган.

Боисидин кўмакчиси. Бу кўмакчи XIX асрдан бошлаб қўлланган. *Боис* арабча бўлиб, *сабаб*, *баҳона*, *сабабчи* деган маъноларни англатган. (104. 125).

Боис кўмакчиси *боис* отига «и» эгалик қўшимчасининг бирикишидан яратилган. *Боиси* мустақил маъноли сўз сифатида ишлатилган. Бу ҳолат поэзияга тааллуқлидир: *Танамда нотавонлик боиси ғам касрати дерлар* (Фуркат II, 74). У кўмакчи бўлганида бош келишикдаги отларга бирикади, ўзига *-дан (-дин)* чиқиш келишиги қўшимчасини олади ва сабаб маъносини билдиради: *Ушбу боисдин ўлумга ризо деб ахтаринг* (Муқимий I, 13). *Замон аҳли бу боисдин тахаллус Фурқатий дерлар* (Фуркат II, 74). *Хосият боисдин марғуб кўринмамиш* (Фуркат II, 127). Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида архаик хусусиятга эга бўлиб, ишлатилмайдиган даражададир.

Борасида кўмакчиси. Бу кўмакчи форсча бўлиб, *марта*, *дафъа* ва *хусусида*, *ҳақида*, *тўғрисида* каби маъноларни англатади (104. 128). *Борасида* кўмакчиси XV—XVI асрлардан бошлаб қўлланган. *Бора* ўзигага «си» эгалик ва *-да* келишик қўшимчасининг қўшилишидан яратилган. XV—XVI асрларда қўлланган *борасида* кўмакчиси бош келишикдаги от, қараткич келишигидаги кишилик олмошларига бирикади: *Бу фақир борасида* (Навоий МН, 73). *Анинг борасида* (БН, 210).

Бу кўмакчи объект маъносини ифодалайди: *Анинг борасида мареъ тутулур эрди* (Навоий МН, 94). *Бу фақир борасида кўб фотиҳалар ўқубдурлар* (Навоий МН, 73). *Бу ишдин худ анинг борасида куллий июнат-у тарбият мақомида бўлдум ва куллий июнат-у тарбият ҳам қилдим* (БН, 210).

Бу кўмакчи XIX асрда *борасида*, *борада*, *борасига* шаклларида қўлланади. Улар бош келишикдаги отга бирикиб, объект ифодалайди: *Фасоҳат борасида тўтидин шаккар сухандурсан* (Фуркат I, 153). *Бу борада мол ва жонни бир қилишдин бошқа маслаҳат йўқ* (М. ча., 48). *Ҳоводис шуки, Анвар борасида сизнинг олган нишонингиз жиддан тўғри тушиб...* (М. ча., 218). Маълумки, бу кўмакчи XV—XVI асрларда фақат биргина борасида шаклида бўлган. Лекин XIX асрда *борасида*, *борада*, *борасига* шаклларида ишлатилиб, унинг қўлланиши анча кенгайган. Аммо грамматик маъно англатишида ўзгариш бўлмаган. У ўзининг тарихий тараққийи даврида объект маъносинигина ифодалаган.

Ҳозирги ўзбек тилида *борасида*, *борада* шаклларида учрайди. Бу кўмакчи бош келишикдаги отларга бирикиб, **объект ифодалайди**: *Республика топширилган иш учун раҳбарларнинг масъулиятини ошириш борасида ўтказилаётган катта ва қизғин ишда ўз ифодасини топмоқда* (Тх, 30 март, 1985). *Партия ташкилотларининг ролинини ошириш борасида Учқўрғон район партия комитетининг бажараётган иши тўғрисидаги қарорни муҳокама қилдилар* (Тх., 30 март, 1985). *Бу борада катта камчилик яққол кўришиб турибди.* (ТО, 10, июль 1985).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилидаги *тўғрисида*, *ҳақида*, *хусусида* кўмакчиларидек муҳокама объектини ифодалайди (70. 325).

Сифатиға, *сифатида* кўмакчиси. Бу кўмакчилар этимологиясига кўра *сифат* отига тааллуқлидир *Сифат* арабча бўлиб, сифатлар, хусусиятлар, белги каби маъноларни ифодалайди (104. 563). Бу кўмакчилар *сифат* отига «и» эгалик қўшимчаси ва ундан кейин *-га(-ға)*, *-да* келишиқ қўшимчаларидан бирортасининг қўшилишидан яратилади. *Сифатиға* кўмакчиси XV—XVI асрларда ишлатилиб, бош келишиқдаги отга брикади, ўхшатиш маънони — объектни ифодалайди: *Ишқ сифатиға мунасибдур* (Навоий, МК, 94).

Сифатида кўмакчиси XX асрдан бошлаб қўлланган. Бу кўмакчи бош келишиқдаги отларга бириқиб, ҳолат, объект маъноларини ифодалайди: 1. *Ҳолат: Муҳожирлар сифатида яшаган* (Хлар. 1930 I, 75). 2. **Объект:** *Ёшларнинг коммунистик байналминаллигини уюштириш ҳаракатининг туб вазифаси сифатида этиб қўйилди* (КМТ, 21). *Подшоҳчилик арзуси сифатида бўлди* (Хлар. 1930 I, 66). Айрим манбаларда *сифати* сўзи *вазифасида*, *ўрнида* сўзлари ва *-дек* аффиксига тенг келиши қайд этилган. Лекин кўмакчи дейилмаган (184. 58).

Ўзга кўмакчиси. *Ўзга* қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида ҳам сифат бўлиб, (иной, другой) деган маънода ишлатилган (55. 395₁).

XIII—XIV асрларда ишлатилган *ўзга* кўмакчиси чиқиш келишигидаги отни бошқариб, предметни ажратиб кўрсатади: *Рағбат қилмаз андин ўзга менга* (ТФ, 76а). *Андин ўзга барча жуфт турур* (ТФ, 16). *Ким эрса ул элдин ўзга ерга бормиш бўлса* (ҚР, 40а). *Бир эвлук кишидин ўзга мусулмон бўлмадимиз* (ҚР, 39а). *Сен билур-сен ким бу бир қўйдин ўзга нарсамыз йўқ* (НФ, 253₁). *Сендин ўзга нав атлас тўқуйин, қиш ортада баҳорият ўқуйин* (МН, 2946). *Сенинг ёринг бор андин ўзга бари йўқ сендин ўзга ёри* (ХШ, 926). *Жаҳонда сендин ўзга йўқ тиларим сенингсиз бир замон йўқ ҳеч қарорим* (ХШ, 436). *Ҳасуд ранжиге йўқтур ўлумдин ўзга даво* (Сайфи Саройи, 156). *Бу устумдаги хирқамдин ўзга неким бор эса, фақирларға шукрона бўлсун* (Сайфи Саройи, 1456).

XV—XVI асрларда қўлланган *ўзга* кўмакчиси ҳам чиқиш келишигидаги отни бошқариб, предметни ажратиб кўрсатган: *Мендин ўзга киши маҳрам эрмас* (Яқиний, 316а). *Севиқли эй сим танлик кўнгли фўлодим, сени дунёда тиғ жафодин ўзга қатъа кўрмадук* (Отыйи, 19). *Фалақнинг мундин ўзга не иши бор* (Лутфий ГН, 401). *Йығыдин ўзга худ не чораси бор* (Лутфий ГН, 330). *Куймаг-у саргашталиқдин ўзга йўқтур* (Лутфий, 48а). *Ёзуқдин ўзга йўқ менда бизоат* (ЛН, 31). *Сендин ўзга йўқ неким мавжуд эрур* (Навоий ЛТ, 189). *Ағқил чиндин ўзга демас* (Навоий МК, 163). *Йўқ иш оҳ урмоқ-у ўлмақдин ўзга* (Навоий ФШ, 112). *Бу вазнда бу мастур бўлғон ғазалдин ўзга ғазал кўрилмайду*. (Мухтасар, 1036). *Жонимдин ўзга*

ёр вафодор топмадим (Бобир, 25). *Самарқандин ўзга тамом арганлар-у тоғ-у туз кириб эди* (БН, 51).

Қўмакчили бирикма инкор гап таркибида бирорта предмет ёки ҳолатга эга эканликни ифодалайди: *Ғамингдин ўзга киши йўқ кошимда ғамхора* (Сақкоий, 10). *Зор танлардин ўзга а йўқ нима* (Навоий СС, 65). *Бу эрқандин ўзга а вакуъ топмас* (Навоий МА, 10). *Ғафлат-у бепарвалиғдин ўзга а ҳеч аъйби йўқтур* (Навоий МН, 169). *Бу иш мундин ўзга бўла олмас* (Навоий МЛ, 37). *Хирадманд чин сўздин ўзга демас* (Навоий МК, 163). *Тапилмай ростлиғдин ўзга чора* (Навоий ФШ, 5). *Сени севган жафодин ўзга а қолмас* (ЛН, 235). *Кўприқдин ўзга а ердин кечиб бўлмас* (БН, 21). *Дарёлардин ўзга а оқар сув бўлмас* (БН, 184). *Киши билмас муни хондин ўзга а* (ШН, 956). *Мундин ўзга а баса сўзим йўқтур* (ШН, 2056). *Бир қазуқдин ўзга а немирса тобмади* (Ш. тар., 47). *Андин ўзга а кишиларнинг барчаси ўлдилар* (Ш. тар, 10). *Мунлардин ўзга а ўғланлар кўб эрди* (Ш. тар., 30).

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида қўлланган ўзга кўмакчиси чиқиш келишигидаги отни бошқариб, предмет, ҳолатни ажратиб кўрсатади: *Бу чаманга тушмади ашқимдин ўзга а беному нишонроқ йўқ киши* (Мунис, 165). *Мандин ўзга а ҳеч ким парвонадек айланмасун* (Мунис, 191). *Ўзгалардин ўзга а манга қўл тутиб юрмас даме* (Муқимий I, 284). *Ҳеч кимни баччағар деб бўлмағай то бу тирик мундин ўзга а баччағар йўқ, ўзи танҳо баччағар* (Муқимий II 36) *Иҳрождин ўзга чора топмади* (Фурқат II, 135). *Жондин ўзга а тухфа йўқтўр шахсуворим келсалар* (Фурқат I, 178). *Менга сендин ўзга а бир мувофиқ* (Фурқат II, 107).

Талаб қилинган, лекин ижро этилмаган ҳолат, ҳаракатни ажратиб, таъкидлаб ифодалайди: *Чора қилмоқдин ўзга а устига тирноғлар* (Муқимий I, 180).

Ўзга кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилидаги бошқа кўмакчисига синоним бўлади, мустаснолик маъносини билдиради: *Бу чексиз кенгликларда чўпонлар ташлаб кетган эски ҳужраларнинг гувала деворларидан ўзга а хас асари кўринмас эди* (А. Мухтор) (189. 556).

Ўзбек тили тарихида учрайдиган ўзга сўзининг сифат вазифида қўлланиш хусусияти ҳозирги айрим туркий тиллар шеvasида сақланиб қолган. Масалан, у татар тилининг мишер диалектида сифат ҳам кўмакчи функциясида қўлланади (106. 131).

Боб сўзидан пайдо бўлган кўмакчилар. Бу сўз аслида арабча бўлиб, эшик демакдир (158. 496). *Боб* отига *-да*, *-дин* келишиқ кўшимчаларининг қўшилишидан ёки ўша келишиқ кўшимчаларидан олдин *-и*, *-ин* эгалиқ кўшимчаларининг бирортасининг орттирилишидан *бобда*, *бобинда*, *бобидин* каби кўмакчилар яратилган.

XIII—XIV асрларда *бобинда* кўмакчиси ишлатилган. У бош келишиқдаги отга бирикиб, объект ифодалаган: *бир кун анга насиҳат бобинда айтгим* (Сайфи Саройи, 117).

XV—XVI асрларда *бобидин*, *бобда*, *бобинда*, *бобидида* кўмакчилари қўлланган.

Бобидин кўмакчиси бош келишикдаги от билан грамматик муносабатга киришиб, бирорта қисм, бўлак ажралиб чиққан бутуннинг манбаини — объектни билдиради: *Хусн-у малоҳат-у карам-у лутф б о б и д и н Юсуфда бори бўлса, беким, сизда бари бор* (Отойи, 88).

Бобда кўмакчиси бош келишикдаги кўрсатиш олмоши, отларга бирикиб, **объект ифодалайди**: *Бу бобда дебдур* (Навоий МН, 18). *Бу бобда яна дағи рисоилу китоб бор* (Навоий МН, 3). *Муножат бари ул б о б д а ким* (Навоий СС, 33).

Бобинда кўмакчиси бош келишикдаги отларга бирикиб, **объект ифодалайди**: *Зикри қилиб тур ким нафеъ б о б и н д а* (Амирий, 331б). *Мубошарат б о б и н д а текма киши менинг ёйимни торта олмас ким қатиқ тартқучидур-мен* (Амирий, 332б). *Басе, хожа Камол ке лагофат-у зарофат бобинда соҳиб камол эрди* (Якинний, 319б). *Тахаммул бобинда аның-дек тавр-мен* (Якинний, 316а). *Бандамен ул ким, вафо б о б и н д а дерлар беназир* (Отойи, 111).

Бобида кўмакчиси бош ва қаратқич келишикдаги отларга бирикиб, **объект ифодалайди**: *Аъзимат б о б и д а иймандим улук* (Навоий СС, 8). *Ҳар навъ назм б о б и д а таълим-у тарбиятлари бор била* (Навоий МА, 4). *Ҳамайун райлари тартиб берган девон б о б и д а бир неча сўз қистаҳлиғ юзидин сўрмак* (Навоий МЛ, 37). *Қариллик б о б и д а айтилған маснавийдин бу байт анингдур*. (Навоий МН, 132). *Вафо б о б и д а иккимизда дуаи* (Навоий ФШ, 178). *Завт-у истаҳком бобида жад-у эҳтимомни тақсир қилмади* (БН, 408). *Чун моғул ишини бир ён қилди/хонлари бобида ихсон қилди* (ШН, 138б). *Хон ишини кўрдум, ғамдин тўлдум, ўз ишим бобида ҳайрон бўлдум* (ШН, 156).

Бобида кўмакчисининг қуйидагича маъно оттенкалари бўлган: а) **Асос — манба**: *фарсиёўларнинг иборат-у алфоз б о б и д а тани қилур* (Навоий МЛ, 39). *Хунар б о б и д а устод замона замона ичра наққош ягона* (Навоий ФШ, 103). *Ит вафо б о б и д а андин яхшироқ* (Навоий ЛТ, 86). *Ким мукамал бўлуб отлансунлар, размнинг б о б и д а қатлансунлар* (ШН, 207а). б) **Асос — сабаб**: *Вафо б о б и д а ғампарвар ағлам* (Навоий ФШ, 204). *Тариқат бобида қардоши анинг* (Навоий ФШ, 90). *Васлдин маҳрумлуқ б о б и д а манзурни кўрмак муйассар бўлмас* (Навоий МН, 221). *Саховат б о б и д а чун ҳотамитой* (ЛН, 63). в) **Тааллуқли — аталганлик**: *Ким, муҳаббат б о б и д а сиғмас фан-у макр-у ҳиял* (Отойи, 11).

XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларида бобдин, бобларда шаклларида мустақил маънода қўлланган: *Кўюб мундоғ уқубатга жафонинг б о б и н и ушлаб, кўзум ёшини гўё мавжуми туфон қилиб кетдинг* (Фуркат I, 67). *Комсомол марказкуми ишининг кўпгина б о б л а р д а чинакам заиф бўлиши мана шу нарсаларнинг ҳаммаси бирга қурултойнинг ишини қийинлаштирди* (КМТ, 42).

Бу даврдаги *бобда*, *бобида* кўмакчиси бош ва қаратқич келишикдаги отларга бириккан ва объектни ифодалаган: *Бу б о б д а ҳам қилғон маърузаларим газетада мунаширдур* (Фуркат II, 131). *Жилва б о б и д а сенга товусни(нг) даъвоси бор* (Фуркат I, 194).

Илм б о б и д а мумтозлар (Фуркат II, 26). *Сен малоҳат б о б и д а бу жумла дилбардун баланд* (Фуркат I, 80). *Машваратин (г) б о б и д а борур эрди кечаси* (Муқимий II, 18). *Латофат б о б и д а ул шаҳд гуфторимни соғиндим* (Муқимий I, 301). *Давъи айлаб беадабдигдин табассум б о б и д а* (Муқимий I, 195). *Социализм тузилиши б о б и д а ўзининг қатнашини мустақил суратда белгилайди* (КМТ, 41). *Бу б о б д а тубли билимга эга бўлган кишилар тайёрлаш демакдир* (КМТ, 61).

Ҳозирги ўзбек тилида *бобида* шаклида кўмакчи функциясида қўлланади.

Бобида кўмакчиси ниҳоятда кам қўлланиб, *соҳасида*, *борасида*, *жиҳатидан* отларининг лексик маъноларига тенг келади.

Ҳозирги ўзбек тилида *бобида* кўмакчиси бош келишиқдаги отларга бириқиб, **объект ифодалайди**: *хусн б о б и д а унинг тенги йўқ*. *Мустафо Содиқ узоқ тарихий даврларда, ўрта асрларда шёр б о б и д а донг чиқарган юксак, илҳомкор шоирлар устида сўзлади* (Ойбек, Нур қидириб) (184. 124).

Ҳ а қ сўзидан пайдо бўлган кўмакчилар. Арабча *ҳақ* (104. 132). сўзига бирлик сондаги эгалик кўшимчалари ва улардан кейин *-да*, *-га*, *-ға*, *а* келишиқ кўшимчаларидан бирортасининг кўшилишидан яратилган бу кўмакчилар ўзбек тили тарихи тараққиёти даврларида ҳар хил шаклларда ишлатилган. XIII—XIV асрларда: *ҳақида*, *ҳақина*, *ҳақиға* *ҳақимда*; XV—XVI асрларда: *ҳақида*, *ҳақингда*; XVII—XIX асрларда *ҳақиға*, *ҳақида*, *ҳақда*.

Бу кўмакчидаги учинчи шахс эгалик кўшимчаси «и» XX асрга келиб, баъзан тушурилиб, *ҳақда* шакли яратилган. Маълумки, *ҳақ* отидан яратилган от кўмакчи ёрдамчи сўзига ўтиш процесининг бошланғич даврларида отга хос бўлган грамматик кўрсаткичларни ўзида сақлаган, лекин даврларнинг ўтиши билан ундаги кўмакчилик хусусияти мутлақо мужассамлашгач, айрим грамматик категория кўрсаткичлари туширилиши мумкин экан: *ҳақда*, *ҳақида*, шуниңдек, *ҳақ* отидан яратилган айрим кўмакчилар маълум даврдагина қўлланиб, кейинги даврларда ишлатилмаган: *ҳақина*, *ҳақиға*, *ҳақингда*, *ҳақимда* ва бошқалар.

XIII—XIV асрлардаги *ҳақинда*, *ҳақина*, *ҳақиға*, *ҳақимда* кўмакчиларининг грамматик-семантик хусусиятлари қуйидагича бўлган:

Ҳақинда бош келишиқдаги отларга бириқиб, **объект ифодалайди**: *Берилмаган инсофлик ҳ а қ и д а* (ТФ, 996). *Мавли таола Исҳақ пайғамбар дуосини Йақуб ҳақинда мустажаб қилди* (ҚР, 85а).

Ҳақина кўмакчиси бош келишиқдаги от, қаратқич келишиқдаги кишилик олмошларига бириқиб, **объект ифодалайди**: *Малиқнинг шафқати анинг ҳ а қ и н а дағи ортуқроқ бўлди* (Сайфи Саройи, 21а). *Фалон обид ҳақина не айтур-сен* (Сайфи Саройи, 49а).

Ҳақинға кўмакчиси бош келишиқдаги отга бириқиб, **объект ифодалайди**: *Бу оят Абубақир ҳ а қ и ға нозил бўлды* (НФ, 95, 96).

Ҳақимда кўмакчиси қаратқич келишиқдаги биринчи шахсни ифодаловчи кишилик олмошига бириқиб, **объект ифодалайди**: *Эй қариндошларим ким иш меним ҳ а қ и м д а қилдингиз ўзгалар*

ҳақ и да қилмангиз (КР, 486).

Бу кўмакчи «Сайфи Саройи» да жўналиш келишигида қўлланади. Ҳозирги ўзбек, уйғур, озарбайжон тилларида ўрин-пайт келишигида ҳам кўмакчи бўлган (106. 132).

XV—XVI асрларда, *ҳақида*, *ҳақингда* кўмакчилари қўлланиб, асосан, Лутфий асарларида учрайди.

Ҳақингда кўмакчиси қараткич келишикдаги иккинчи шахс бирлигини ифодаловчи кишилик олмошларига бирикиб, аталганлик маъносини англатади: *Икки дунёни сенинг ҳақингда пайдо қилди ҳақ* (Лутфий, 2).

Ҳақида кўмакчиси бош келишикдаги отларга бирикиб, иш-ҳаракатнинг ижро этилишидаги манба, асос, аталганлик маъносини ифодалайди: *Мен ул ёмон ҳақ и да кўр не яхши фал қилдим* (Лутфий, 49).

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида *ҳақиға*, *ҳақида*, *ҳақда* шаклларида қўлланган.

Ҳақиға кўмакчиси қараткич келишикдаги отлар билан грамматик муносабатга киришиб, **объект ифодалайди**: *Домла Ниёз саховатда Ҳотами Тойдан, адолатда Нуширавон одилдан ортиқроқ-у жанобнинг ҳақиға яна янги дуо ва санолар ўқиди* (М. ча., 73).

Ҳақида кўмакчиси бош келишикдаги отларга бирикиб, **объект ифодалайди**: *Пирларинг ҳақ и да кўп қилманг фиғон қурбақалар* (Муқимий II, 38). *Ишчи ёшларнинг меҳнатларини сақлаш ҳақ и да комсомол жуда катта иш ишлади* (КМТ, 36).

Ҳақда кўмакчиси бош, қараткич келишикдаги олмошларга бирикиб, **объект ифодалайди**: *Сенинг ҳақ да маориф бўлимида ҳам ёзжак* (Хлар. 1930 XII, 34). *Бу ҳақ да мақолалар бўлир эди* (Хлар. 1930 XII, 36). Ҳозирги ўзбек тилида *ҳақда*, *ҳақида* шаклларида қўлланиб, **объект ифодалайди** (125, 122, 125). *Унинг иши ҳақ и да яхши қайғурмади* (ТО, 21. XI, 1974).

Ҳозирги ўзбек тилида *ҳақда*, *тўғрисида* кўмакчилари синонимлар бўлиб, бош келишикдаги отларга бирикиб, фикр ёки нутқ қаратилган предмет маъносини билдиради: *Бу ҳақ да хотинига бир нима демади* (А. Мухтор) (189. 551). Шунингдек, *ҳақида*, *тўғрисида* кўмакчилари ҳам фикр ёки нутқ қаратилган предметлар маъносини билдиради (189. 551).

Тўғрисида, *ҳақида*, *хусусида* кўмакчилари грамматик синонимлар бўлиб, **объектни ифодалайди**: *Оиланг тўғрисида ташвишланма* (П. Турсун) (70. 325; 125. 122).

Бэри (*бэру*, *бару*) кўмакчиси. *Бэру* кўмакчиси этимологиясига кўра *бу еру* сўзларига тааллуқлидир: *Бу йеру беру* (167. 89). Лекин бу кўмакчи ўзбек тили шеvasида *шақе* шаклида ҳам ишлатилади (185. 310).

Беру/бери кадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида, XI асрда ҳам пайт ифодаловчи кўмакчи бўлган. (157. 139; 8. 42).

XIII—XIV асрларда *беру/бэри* кўмакчиси чиқиш келишикдаги отни бошқариб, иш-ҳаракатнинг бошланишига кўра пайтни ифодалаган: *Ул вақтдин беру уч минг йил умр сурди* (КР, 106). *Ул*

вақтдин б е р у қолди ким... (ТФ, 296). Уғлонлар эвда уч кундин б е р у оч турур эрмишлар (НФ, 125). Ушул кундин ақлин йетурмиш (ХШ, 196). Ул тарихдин беру тарки суҳбат қилиб, узлат ихтиёр эттим (Сайфи Саройи, 52а).

Бу кўмакчи XIV асрда яратилган бошқа ёзма ёдгорликларда ҳам пайт ифодалаган (120. 21; 51. 20).

У XV—XVI асрларда бэр шаклида қўлланиб, чиқиш келишикдаги отни бошқарган. 1. **Иш-ҳаркатнинг бошланиш пайтини ифодалаган:** *Ушал фуратдин б е р и чиғатай хонларининг тасрифида эди* (БН, 7). *Андин б е р и Асрушта Умар шайх Мирзонинг тасрифида эди* (БН, 10). *Олган кундин б е р и бир ерда ётмай турур* (Ш. тар., 14). *Туна кундин б е р и барча ярам ағри турур* (Ш. тар., 56). 2. **Урин ифодалайди:** *Ҳожанд дарёсидин б е р и бари қалғалар бирга кирдилар* (БН, 129).

XV—XVI асрларда бу кўмакчи пайт ифодаланганда *бурундин бери* каби бирикмали ҳолатда ҳам қўлланган.

Бурун иш-ҳаркатнинг бошланган пайтини ифодаласа, *бери* ўша иш-ҳаркатнинг давом этиб келаётганини ифодалайди: *Иброҳим алардан икки-уч йил бурундин б е р и ёғиқиб эдилар* (БН, 331).

Бери кўмакчиси XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида ҳам чиқиш келишикдаги отни бошқариб, иш-ҳаркатнинг пайтини ифодалаган: *Уч ойдан б е р и ошиқман* (М. ча., 127). *Маҳдум бир неча ҳафтадан б е р и бу «ҳунар»ни ўзига касб қилиб олган* (М. ча. 130). *Мен буни кўп вақтлардан б е р и андиша қилур эрдим* (М. ча., 139).

Ҳозирги ўзбек тилида *бери* кўмакчиси чиқиш келишикдаги отни бошқариб, пайт ифодалайди (125. 93—94). *Берли* кўмакчиси ҳозир кам қўлланади. У айнан *бери* кўмакчисига тенг: *Бу йил ўқиш бошлангандан б е р л и нечта «ағло» баҳо олдинг* (А. Қаҳҳор, Айб кимда) (184. 204₂).

Оша кўмакчиси. *Оша(ош-а)* қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида равишдош бўлиб, кўмакчи функциясига ўтиш процессида бўлган (102. 42).

Ўзбек тилининг тарихида *оша* морфологик бирликни яратиб, равиш ва кўмакчи функциясида ишлатилган.

XIII—XIV асрларда *оша* кўмакчиси «Сайфи Саройи»да учрайди. У чиқиш келишигидаги отларни бошқаради: 1. **Иш-ҳаркатнинг маълум пайтда такрорланиб, ортиб боришини ифодалайди:** *Кун оша келгил ким муҳаббат зиёдат бўлғай* (Сайфи Саройи, 67).

2. **Иш-ҳаркатнинг белги даражаси энг юқори эканини ифодалаб, ҳолатни бўрттириб кўрсатади:** *Ҳаддан оша ғабланмоқ ваҳшат келтурур* (Сайфи Саройи, 164а).

XV—XVI асрларда қўлланган *оша* кўмакчиси бош келишикдаги отларни бошқариб, *иш-ҳаркат бирорта предмет усти орқали ижро бўлганини* — *ўрнини ифодалайди*. *От-у овоза учун тоғ оша тенгиз кеча юбора турур-мен* (Навоий МН, 106).

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида чиқиш келишигидаги отни бошқариб, *иш-ҳаркат белги даражасининг энг юқори эканини*

ва ҳолатни бўрттириб ифодалайди: *Ҳаддин оша мавҳ ўлуб беихтиёр ўйнаб кулар* (Фуркат II, 65). *Ҳаддан оша войким ранжи хумор эттинг мени* (Фуркат I, 99).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида жуда кам қўлланади. У бош келишиқдаги отларга бирикади 1). **Иш-ҳаракатнинг кўмакчи бошқарган** отдан англашилган вақт давомида содир бўлишини ифодалайди: *Халқ шоирлари ҳофизасида бу дostonлар асрлар оша сайқалланиб, бизнинг давримизгача етиб келдилар* (ТО). 2) **Иш-ҳаракатнинг кўмакчи бошқарган** отдан англашилган макон бўйлаб содир бўлишини ифодалайди: *Мен Раънога қарардим-у ичимга сиғмасдим, шамол бўлиб, учгим, бутун юртлар, водилар оша елгим... келарди* (М. Бобоев) (184. 5542).

Профессор Э. Н. Наджип оша кўмакчиси XIII—XIV асрларга тааллуқли «Муҳаббатнома» асарида қўлланмагани, ҳозирги татар тилига хос эканини қайд этади (106. 128).

Бурун кўмакчиси. Аслида *бурун* равиш бўлган. Лекин ўзбек тили тарихининг ҳамма босқичларида кўмакчи функциясини ҳам бажарган. Жумладан, XI аср ёзма ёдгорликларида ҳам қўлланган (8. 45).

XIII—XIV асрларда бу кўмакчи ТФ, ҚР, НФ асарларида ва Сайфи Саройида ишлатилган. Бундан ташқари, XIV асрга оид бошқа қўл ёзмаларда ҳам учрайди (61. 20).

XV асрда *бурун* шаклида ишлатилгани Лутфий асарида ҳам бор.

XIII—XIV асрлардаги *бурун* кўмакчиси бош, ўрин, чиқиш келишиқларидаги белгилаш, кўрсатиш, кишилиқ олмошларини, сифатдошни бошқаради: ТФ-*ялавичимиздин бурун* (376), *Минг йилдин бурун* (19а), *Туғмасдин бурун* (26а); ҚР-*Сендин бурун* (118а), *Сулаймондин бурун* (112а), *Кемадин бурун* (118а); Озоб текмасдин *бурун* (236); *Мундан бурун* (906); *Андин бурун* (27а), *Қамуғдин бурун* (152а); *Йигирма уч йил бурун* (153а); НФ-*Умматимдин бурун* (55,5), *бизлардин бурун* (110), *Бойамадын бурун* (194), *Келмаздин бурун* (194), *Келмаздин бурун* (69), *Жумладин бурун* (109); *Сендин бурун* (Сайфи Саройи, 125а).

Бурун кўмакчиси бирор иш-ҳаракат бошқасига нисбатан аввал бажарилганини-пайтини ифодалайди: *Бу дунёни яратмасда ети минг йилда бурун узанду ўқийу ёрлиқалди* (ТФ, 19а). *Неча ҳалок қилдимиз анларда бурун* (ТФ, 256). *Ун икки йилдин бурун зиндонга элатти* (ҚР, 61а). *Сулаймондин бурун Аминага келди* (ҚР, 112а). *Бу саҳобаларқа ким сизлардин бурун дастур бердим* (НФ, 110). *Ул бизларга келмаздин бурун роқ биз анларқа борсақ* (НФ, 69). *Ҳайр қил, зй неъматини кўб хожа, сен андан бурун ким юриб деган мунадий қолмади хожа фалон* (Сайфи Саройи, 10а). *Тур, тафарруж қил жаҳоннинг турлу ошанларин, кўз юмуб андан бурун ким бу жаҳондан кетка-сен* (Сайфи Саройи, 97а).

XV—XVI асрларда *бурун*, *бурун* шаклларида қўлланган.

«Шажараи тароқима»да *бурунроқ* шакли ҳам ишлатилган.

Бу кўмакчилар чиқиш келишигидаги отни бошқариб, бирор иш-ҳаракатни бошқа бир иш-ҳаракатдан аввал бўлганини ифодалайди: *Халқ таоло хоки одамни яратмасдин бурун* (Отойи, 117). *Бу етмасдин бурун наврўзи мискин* (Лутфий ГН, 381). *Гарчан тилар эрсанг то кўргил бурун о андин* (Лутфий, 596).

Бар эди кўп тағифа биздин бурун, жирга била дунёда тутқан ўрун (Хайдар, 4). *Бисмил қимасдин бурун недик қанотын суруб* (Навоий МК, 52). *Дўзаҳқа етмасдин бурун баъзини кўйдурдилар* (Навоий МК, 105). *Ул кэ одамдин бурун ҳам бор эди* (Навоий ЛТ, 8). *Нури мавжуд офаринидин бурун* (Навоий ЛТ, 8). *Сени кўрач дер эдим чиқғай фиғон жондин бурун* (Навоий МН, 234). *Барчасидин бурун ўтгай* (Навоий МН, 3). *Ул йетардин бурун бу аъзам эткай* (Навоий СС, 197). *Чу сен мундин бурун хоманг қилиб ўз* (Навоий ФШ, 19). *Ҳажр ўқин жонимға сен отма тонг отмасдин бурун* (Мухтасар, 1276). *Мирзо боридин бурун бу Фотима Султон ағани олиб эди* (БН, 15). *Икки-уч йил мундин бурун Носир Мирзо тамом эл-у улус кўчуруб суруб Кобилдин ёғиқиб чиқиб* (БН, 457). *Хабардин бурун а уч кун туқғандин сўңгра аноси алидин хавоҳи-ю на хавоҳи олиб эвимизга келтуруб сахлабтурлар* (БН. 282). *Ўзидин бурун ғазал дард ангиэ фитна омиз айтиб ул хонларға юбаргани* (ШН, 119а). *Барчадин бурун о Сутон Маҳмуд ўтти дараёдин бўлди хушнуд* (ШН, 154). *Элчидин бурун о хабар йеткандур* (ШН, 148а). *Биздин бурун турки тарих ва айтқанлар* (Ш. тар., 6). *Мен сендин бурун рақ айтур теб умид қилур эдим* (Ш. тар., 48). *Қариндошлари хабардор бўлмасдин бурун қочиб келиб-мен* (Ш. тар., 76).

Бу кўмакчи XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида бурун, бурунроқ шаклида қўлланиб, чиқиш келишигидаги отни бошқаради ва иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини ифодалайди: *Қурбон ҳайитидан бурун бир ифак сари салла юборилиб эрди* (Муқимий II, 147). *У исломдан ҳам бурун инсон жамийати ичида бўлуб келган* (Хлар. 1930 I, 9). *Бундан саксон йил бурун биринчи ишчи ёшлар уюшмаси майданға чиқти* (КМТ, 6). *Бу яхшилик аризадан ҳам бурун мирза бошидан бўлди*. (М. ча., 60). *Фақир тиғи бирла ўлдур ўзини ўлмасдан бурун* (Мунис, 192).

Ҳозирги ўзбек тилида бурун шаклида қўлланадиган бу кўмакчи бош ёки чиқиш келишикдаги отни бошқаради. Бир ҳаракатдан аввал бошқа бир ҳаракат ижро этилганини ифодалайди. Пайт эргаш гапнинг кесимида келади (125. 97,98).

Бу кўмакчи чиқиш келишикдаги бўлишсизлик формасидаги сифатдошга брикади. Иш ва ҳаракатни ўзи англаган иш-ҳаракатдан, воқеа ва бажарувчи шахслардан олдин содир бўлгани маъносини англатади: *Бу йўлни урушдан бурун колхозчилар қурган эдилар* (Ойбек). *Булар нонимиз яримта бўлади деб ҳалитдан, ҳали трактор келмасдан бурун ирилаётпти* (А. Қ. Қўшчинор чироқлари, 44-бет) (70. 310; 189. 557; 125. 98).

Илгару//иллару//илгари кўмакчиси. Бу кўмакчи *илк* сифатига *-гару* (-га+ру //ри) келишик кўшимчасининг қўшилишидан яратилган (*илк+гару*)*илг+гару*)*илгару*)*илга+ри*).

XIII—XIV асрларда кўмакчи таркибидаги *лг* товушлари ассимиляцияга учраб, *лл* бўлган: *илгару*)*иллару*.

Хозирги ўзбек тили шеваларида унинг *илгэри*, *иллэй* шакллари ҳам учрайди (185. 115).

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида *илгари* морфологик бир бутунликни яратиб, равиш ва кўмакчи сифатида ишлатилган.

XIII—XIV асрларда *илгару//иллару* кўмакчиси ишлатилган. У ТФда қўлланган. У чиқиш келишигидаги от, кишилик, кўрсатиш олмошларини бошқариб, **бир иш-ҳаракатдан кейин бошқаси бажарилганини — пайтни ифодалаган:** *Ахшамдан иллору тасбиҳ тилар* (ТФ, 52а). *Бир қавм йаратти одамдин иллору* (ТФ, 51а). *Ул китобда мендин илгару юбориб турурди* (ТФ, 87а). *Пайғамбардин илгару йуриманг* (ТФ, 446).

XV—XVI асрларда *илгари*, *илгаррақ* шаклларида қўлланиб, чиқиш келишикдаги отларни бошқаради ва **бир иш-ҳаракатдан аввал бошқа иш-ҳаракат ижро этилганини-пайтни ифодалайди:** *Илғор беклари ўзларидин илгарроқ бир пора йигитларни қаравул йибардилар* (БН, 81). *Ишқулла етти-саккиз кишидин илгарроқ айрилу* (БН, 272). *Кендлар қилаварди андин илгари шаҳар-у конд-у эв йўқ эрди* (Ш. тар., 8). *Муҳлаттин илгари келганни қўймадилар* (БН, 77).

Бу кўмакчи инкор гаплар таркибида келганда: 1. **Пайт ифодалайди ва кўмакчили бирикмани бошқараётган феъл тасдик формада бўлса ҳам кесим инкор маънода бўлади, у кесим бажарилмаган ҳолатни ифодалайди:** *Маҳаллатдин илгари келгани қўймадилар* (БН, 120).

2. **Кўмакчи ўрин англатиладиган отга бирикканда иш-ҳаракат бирор ўринга етган-у, лекин ундан ўтолмаганини ифодалайди:** *Юққариғи йқниң зарбидин Хожя Хизр масжидидин илгари ўта олмадилар* (БН, 147).

Бу кўмакчи XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида *илгари*, *илгарида* шаклларида ишлатилган. Улар бош ёки чиқиш келишикдаги отларга бириккан. Пайт, шарт маъноларини англатган.

1. **Пайт англатиши:** *Мундин илгари билмаслигимдан парво қилмас эрдим* (Фуркат II, 146). *Тўйдан бирор ҳафта илгари хабар берилса* (М. ча., 132). *Бундан ўн йиллар илгарида яна ҳам мушқилроқ эди* (М. ча., 17). *Бундан илгари бу денгизларда кимлар юрган* (Кук, 9).

2. **Бир ҳаракатдан олдин бошқа ҳаракат ижро этилиши шарт экани ифодаланadi:** *Бунинг сабабини сўзлашдан илгари имом афандининг ўтган тарихига бир оз кўз ташлаб олишга мажбурмиз* (М. ча., 62). *Умумий мақсадга кўнишдан илгари биз ҳозирги кўрганларимиздан озгина сўзлаб ўтайлик* (Хлар. 1930 I, 79).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида *илгари* шаклида қўлланиб, чиқиш ёки бош келишикдаги отларни бошқаради, пайт ифодалайди. (125. 96,97).

С у р а т сўзидан пайдо бўлган кўмакчилар. Бу кўмакчи XV—XVI асрларда ишлатилган. У этимологиясига кўра арабча бўлиб, *сурат* отидан яратилган. *Сурат* оти эса *шакл, расм, ҳол кайфият, ташқи кўриниши* каби маъноларни ифодалайди (104. 576). *Сурат* отига -да ўрин-пайт келишик кўшимчасининг қўшилишидан *суратда*; келишик кўшимчасидан олдин «и» эгалик кўшимчасини келтириш билан *суратида* кўмакчиси яратилган. *Сурат* отига қўшилган «и» эгалик кўшимчасидан кейин -га жўналиш келишиги кўшимчасининг бирикишидан *суратиға* кўмакчиси яратилган.

Суратида, суратиға кўмакчилари бош келишикдаги отларга бирикади ва предметнинг ҳолатини ифодалайди: *Дарвишлик ва саллоҳ, суратиға кирибтур* (Навойй МН, 57).

Суратида кўмакчиси XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида қўлланган. У бош келишикдаги отга бирикиб, ҳолат ифодалаган: *Жидди с у р а т д а ўрганиш кераклигини қўядир* (Қмт, 56). *Меҳнаткаш ёшларнинг мустақил с у р а т д а уюшиш фаолиятиға ўрганишлари керак* (Қмт, 40). *Яширин с у р а т д а миссионерлар юбориш* (Хлар. 1930, XII, 26). *Нуҳайатда фаал с у р а т д а ташвиқатға чиқадилар* (Хлар. 1930, I, 7).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тилида *суратда* шаклида ишлатилади. У бош келишикдаги отарга бирикиб, ҳолат ифодалайди: *Партия комитетлари коллектив суратида қабул қилинган қарорни бажариш борасида ҳаммиша ҳам кадрлар олдига қаттиқ талаб қўймоқдалар деб бўлмайди.* (ТХ, 30 март, 1985).

А с н о сўзидан пайдо бўлган кўмакчилар. Бу кўмакчи XV—XVI асрлардан бошлаб қўлланган. Этимологиясига кўра арабча бўлиб, **асно** — замон, замон ораси каби маъноларни англатган (104. 64). У XV—XVI асрларда *аснода, асносида* шаклларида ишлатилган

Аснода кўмакчиси бош келишикдаги кўрсатиш олмошларига бирикиб, пайт ифодалайди: *Бу аснода ҳазрат маҳдуми нурон мулозаматиға битиб, бирар сабоққа дағи мушарраф бўлур эрди* (Навойй МА, I 39). *Ушбу аснода Боқибек манга каррат-у маррат айтур эдиким* (БН, 178). *Аскарари ҳам ўшул аснода келди* (БН, 444). *Ногохон келди бу аснода хабар, ким йиғиб Боқи Тарихон лашкар* (ШН, 48).

Асносида кўмакчиси бош келишикдаги от, қараткич келишигидаги -ан кўрсатиш олмошига бирикади ва пайт ифодалайди: *Анынг асносида ҳазрат кичик мирзо мулозиматида Кағба сафарига бориб Ироқда айрилиб қолди* (Навойй МА, 151). *Ул иш асносида тортар дилкаш ун* (Навойй ЛТ, 196). *Таҳсил асносида шеърға ҳам иштифол кўргузди* (Навойй МН, 96). *Ғанимнинг кишиси зўрроқ келиб байакбар уруш асносида Саидбекни олдилар* (БН, 84). *Сайр асносида маъжун ихтиёр қилилди* (БН, 293).

XVII—XVIII асрлардаги биз кўриб ўтган ёзма ёдгорликларда *аснода/асносида* кўмакчисини учратмадик. Лекин XIX асрларда *асноси, асносида* шаклларида ишлатилган. Улар бош келишикдаги отга бириккан ва пайт маъносини ифодалаган: *Бу аснода дигар тахаллус илтимос айладим* (Фурқат II, 127). *Бу аснода топди*

Мусаҷон шикаст (Муқимий II, 22). *Ҳикояни эшитиш асносида имомда бир ғижиниш вазияти бор эди* (М.ча., 60). *Худоёр муҳр босиш асноси ёзилган ёрлиқ ва номларни ўқитиб эшитар* (М. ча., 52).

Асноси кўмакчисининг ўзига хос хусусияти шундаки, у ажратилган пайт ҳоли таркибида келади: *Чамаси, нисбишабасноси, дўстим, деб ёнида қиз, Султоналининг уйига келган* (М. ча., 218). *Деди мундоқ гуҳарафшонлиғ асносида ул пурфан* (Мунис, 314).

Бу кўмакчининг асносида шакли ҳозирги ўзбек тилида ҳам ишлатилади: *А. Аҳмедов таржима қилиш асносида мўътабар манбалар Хоразмийнинг жаҳоннинг турли кутубхоналарида сақланаётган қўлёзма асарларидан фойдаланган* («Сов. Ўзб.» 1985, 7 март).

* * *

Ўзбек тилининг тарихида қўлланиб, ҳозирги ўзбек тилида ҳам ишлатилаётган кўмакчилар ҳозирги туркий тилларга тааллуқлидир. Лекин у кўмакчиларнинг айримлари бошқа туркий тилларда айнан ўзбек тилидагидек бўлмасдан, ҳар хил фонетик ўзгаришларга эга бўладилар: *Бирлан минан, бирла-ба, учун/ушун, каби/кими* ва б.

Энг қадимги ёзма ёдгорликлардан ҳозирги ўзбек тилигача етиб келган кўмакчилар ниҳоятда оз миқдорни ташкил этадилар: *билан, учун, узра* ва б.

Ҳозирги ўзбек тилида ишлатилаётган кўмакчилар ўзбек тилининг даврларга кўра ривожланиш процессида вужудга келган. Масалан, XI асрдан бошлаб қуйидаги кўмакчилар қўлланган: *била, каби, сингари, янглиғ, ичра, сариқа, сариға, ара, арала, араси, бери/беру, бурун, узала* ва бошқалар.

XIII—XIV асрлардан бошлаб қуйидаги кўмакчилар ишлатилган: *бирлан, билан, -ла, -чун, сингар, сингардин, сингарға, сынгару, узра, узара, сару, сайу, қадар, араси, арада, арасида, ўзга, бобинда, ҳақинда, ҳақина, ҳақинға, оша, илгару/иллару* ва бошқалар.

XV—XVI асрлардан бошлаб қуйидаги кўмакчилар пайдо бўлган: *ила, илан, сайи, туфайли, сабаби, сабабидан, борасида, бобидин, бобда, бобинда, бобида, ҳақинда, ҳақингда, бурно, илгари, илгарироқ, суратда, суратида, суратиға, аснода, асносида* ва бошқалар.

Айрим кўмакчилар XVII—XVIII асрларда ва XIX асрнинг бошларида пайдо бўлган: *хусусда, хусусида, соясинда, соясида, тўғридан, тўғрисидан, тўғрисида, тўғрисиға, ҳузурида, ҳузуридан, ҳузуриға, боисдан* ва бошқалар.

Қуйидаги кўмакчилар эса XIX асрнинг охири XX асрнинг бошидан бошлаб ишлатилган: *томон, нисбатан, биноан, қаторида, ниятида, ўрниға, суратда, суратида, суратиға* ва бошқалар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ишлатилаётган кўмакчиларнинг кўпчилиги XIII—XIV ва XV—XVI асрларда яратилган. XVII—XVIII ва XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида пайдо бўлган

кўмакчилар ўзларининг микдорига кўра анча кам. Шунингдек, кадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида учрайдиган кўмакчилар ҳам ниҳоятда озчиликни ташкил этади.

Ўзбек тили тарихида яратилган кўмакчиларнинг ҳамма фонетик вариантлари ҳозирги ўзбек тилига етиб келавермаган *узала, узара, сариқа, сингардин, сингарға, бурно, бобинда, суратиға, сайи* ва бошқалар.

Ўзбек тили тарихида яратилган кўмакчиларнинг айрим фонетик варианты ҳозирги ўзбек тилига етиб келган бўлса-да, ҳозирги ўзбек адабий тилида актив ишлатилмасдан, баъзан поэзиядагина учрайди: *ила, илан, ичра* ва бошқалар.

Ўзбек тилидаги кўмакчиларнинг пайдо бўлишида асосий манба ўзбек тили ва бошка туркий тиллар бўлиб, араб тили, форс-тожик тилларининг роли ҳам ниҳоятда катта бўлган.

Туркий тилларга ва араб тилига тааллуқли кўмакчилар ўзбек тилидаги кўмакчиларнинг асосини ташкил этади. Чунки, тарихда араб тили ўзбек тилига ўз таъсирини ўтказган.

Тарихан ва ҳозир қўлланишида бўлган соф кўмакчилар қўлланиши, англаган семантикасига кўра бир-бирига ўхшаш ва фарқли бўладилар. Улар, асосан, бош келишиқдаги отларга бириккан. Лекин *нисбатан, биноан* кўмакчилари жўналиш келишиқдаги отларга ҳам бириккан.

Айрим кўмакчилар ўзбек тили тарихида ниҳоятда актив қўлланган. Шунинг учун ҳам унинг қўлланишидаги грамматик хусусиятлари ҳар қайси даврда ўзига хос хусусиятга эга бўлган—*Масалан, бирла* кўмакчиси XIII—XIX асрларда бош келишиқдаги от, ўзлик олмошларига бош ва қаратқич келишиқдаги кишилик олмошларига бириккан. Лекин у *-лиқ, -лик, -луқ, -мэк, -мақ* аффиксли отларга XIII—XIV ва XV—XVI асрларда бириккан.

Қаратқич келишиқдаги кишилик олмошларига бирикиши XV—XVI асрларда бўлса, XIII—XIV, XV—XVI асрларда қаратқич келишиқдаги кўрсатиш олмошларига бириккан. XVII—XIX асрларда бош келишиқдаги отлашган сон, ундовга, қаратқич келишиқдаги *му/бу/, ан* кўрсатиш олмошларга бириккан.

Отлашган сифат, пайт равишларига бирикиб келиши эса фақат XIII—XIV асрларга хос. XV—XVI ва XVII—XIX асрларда бош келишиқдаги сифатдошларга бириккан. Бу кўмакчининг семантик ривожланиши тарихан ҳар хил бўлган: XIII асрдан то XIX асргача восита, биргалик, объект, сабаб маъноларини англаган. XIII—XIV, XVII—XIX асрларда ҳолат, мақсад маъноларини англаган. Лекин XV—XVI асрлардаги ёзма ёдгорликларда ҳолат, мақсад англатиши учрамайди.

XIII—XIV ва XV—XVI асрларда ўрин, пайт маъноларини билдирган. Лекин кейинги даврларда бу хусусияти йўқолган.

Бу кўмакчининг ўхшатиш маъно англатиши XIII—XIV асрларгагина хос бўлса, эваз, зидлик маъноларини англатиши XVII—XIX асрларгагина хосдир.

Бирла кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида ниҳоятда кам ишлати-

либ, поэзияда учрайди, холос.

Илан кўмакчиси XV—XVI асрлардан бошлаб то XIX асргача қўлланган. У ҳамма вақт бош келишиқдаги отга бириккан. Лекин маъно англатишига кўра даврлар бўйича фарқли бўлган:

XV—XVI асрларда пайт англатган бўлса, XV—XVI, XVII—XIX асрларда восита, биргалик маъноларини англатган. Шундай қилиб, айрим кўмакчилар ўзбек тили тарихида ниҳоятда чегараланган ҳолда грамматик, семантик хусусиятга эга бўлган.

Ўзбек тили тарихида айрим кўмакчилар *бирла, била, ила, -ла; бирлан, билан, илан* каби фонетик вариантларга эга бўлса-да, у фонетик вариантларнинг ҳаммаси ҳозирги ўзбек адабий тили нормасига қиравермайди. Шунингдек, ўзбек тили тарихида *учун, -чун* кўмакчиси кенг қўлланган. Лекин XVII—XIX асрларда унинг мақсад маъносини билдириш хусусияти йўқола бошлаган. Чунки ўша мақсад маъносини ўзбек тилида *мақсадида* кўмакчиси англата бошлаган.

Айрим кўмакчилар ўзбек тили тарихида ниҳоятда актив ишлатилган бўлишига қарамай, чегараланган семантикага эга бўлган: *Янглиғ* кўмакчиси XI асрда мустақил сўз ва кўмакчи сифатида ишлатилган. Лекин кейинги даврларда фақат кўмакчи бўлиб, ўхшатиш маъносинигина билдирган. У XIII—XIV асрларда ҳолат семантикасини ҳам ифодалаган. Лекин кейинги даврда бу семантика учрамайди. Шунингдек, *ичра* кўмакчиси XIII асрлардан то ҳозирги ўзбек тилигача ишлатилмоқда. У грамматик хусусиятга кўра ҳамма вақт бош келишиқдаги отга бириккан. Лекин ҳар хил семантикани билдиради: ўрин, сабаб, пайт, ҳолат, восита, объект, мақсад, комитатив ва б. Лекин у ҳозирги ўзбек тилида фақат ўрин маъносинигина билдиради, холос.

Бу бобда ёритилган бошқа кўмакчилар ҳам юқорида қайд этилган каби ўзига хос хусусиятларга эга бўлган.

Ҳар қандай кўмакчи мустақил маъноли сўзлардан пайдо бўлганидек, юқорида ёритилган кўмакчилар ҳам мустақил маъноли сўзларга тааллуқлидир. Шунинг учун ҳам улар маълум бир сўз тўркумидан келиб қирганлар: 1. Сондан: *бирла*. 2. Отдан: *учун, каби, сингари, уза, узра, ичра, сари, томон, қадар, хусусда, бўйи, соясида, туфайли, ҳузурида, қаторида, ниятида, ўрнига, аро, йўзидин, сабабидин, борасида, сифатига, ўзга бобда, ҳақинда, бери, сурагда, асноси* ва б. 3. Феълдан: *Сайу, сайин, оша*. 4. Сифатдан: *тўғридан, илгари, янглиғ*. 5. Равишдан: *нисбатан, биноан, бурун*.

Бу бобда ёритилган кўмакчиларга хос хусусият уларнинг ўзбек тили тарихида қўлланиб, ривожланиб, ҳозирги ўзбек тилида ҳам ишлатилишидир. Тарихан ва ҳозир қўлланишда бўлган соф кўмакчиларнинг энг қадимчилари туркий бўлиб, X аср ва ундан кейинги даврларда араб, форс тилларидан келиб қирган кўмаклар ҳам ишлатилган.

Ўзбек тилининг тарихида қўлланиб, лекин ҳозирги ўзбек тилига етиб келмаган кўмакчилар жуда озчиликни ташкил этади.

Улар ўзбек тили тарихининг маълум даврларига тааллуқли бўлиб, ҳар қайси кўмакчининг қўлланиш процесси алоҳида ўзига хос бўлган. Шунингдек, уларнинг қўлланиши ва семантикаси, этимологияси алоҳида диққатга моликдир.

Таба//тапа, табару, табан кўмакчилари. Бу кўмакчилар ўзининг этимологиясига кўра қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида учрайдиган *тапа* равишига тааллуқлидир (102. 41; 157. 140; 7. 207). У XI аср ёзма ёдгорликларида *таба, табару* шаклларида кўмакчи бўлган. (8. 46; 55. 526, 534).

Унинг *табару* шакли *таба* равишига қадимги жўналиш келишиги қўшимчаси *-ру* қўшилишидан иборатдир.

Табан кўмакчиси *таба* ўзагига равиш ясовчи «н» аффиксининг қўшилишидан яратилган.

Бу кўмакчи XIII—XIV асрларда *таба, табару, табан* шаклларида қўлланган. *Таба* ТФ, ҚР, НФ, ХШда: *табару* эса ТФ, ХШ да; *табан* ҚР да ишлатилган.

XV—XVI асрларда *табару, таба//тапа* шакллари бўлган. Бу даврдаги *табару* Алишер Навоийнинг асарига; *таба, тапа* эса «Шайбонийномага» хосдир.

Таба//тапа кўмакчисининг грамматик хусусиятлари қуйидагича бўлган:

1. Бош келишикдаги отга бириккан: *қавмлар таба* (ТФ, 42^б). *Фаластин таба* (ҚР, 29^а). *Учмаҳ таба* (НФ, 61). *Ҳиндустон таба* (ХШ, 87^б). *Куш таба* (ШН, 36^а). *Кун тоғшақы таба* (ТФ, 12^а). 2. Қаратқич келишигидаги кишилиқ олмошларига бирикади: *меним таба, сенинг таба, сизнинг таба, бизнинг таба* (ТФ, 37^б, 8^б, 2^б, 23^а, 114^а, 21^а, 26^а). *меним таба, сенинг таба* (ҚР, 66^б). 3. Бош ва қаратқич келишигидаги олмошларга бирикади: *сизларнинг таба, сизлар таба, аның таба, анлар таба* (ТФ, 83^б, 32^а, 13^а, 34^б, 23^б, 12^а) *улар таба, уларнинг таба* (ҚР, 152^б, 57^б).

Табару кўмакчиси бош келишикдаги отга бириккан. XIII—XIV асрларда бош келишикдаги кишилиқ олмошларига ҳам бириккан: 1. Бош келишикдаги отга бирикиши: *от табару* (ТФ, 29^б). *Машҳад табару* (ХШ, 112^б). *Сўз татвоил табару* (Навоний МА, 7). 2. Бош келишикдаги кишилиқ олмошларига бирикиши: *Сизлар табару* (ТФ, 28^б).

Табан кўмакчиси бош ва жўналиш келишигидаги отларга бириккан: *Йузи табан, дарға табан* (ҚР, 138^б, 82^а).

Таба кўмакчиси англатган грамматик маънолар: XIII—XIV асрларда иш-ҳаракатнинг ижро этилган, йўналтирилган ўрни, объектини ифодалаган; XV—XVI асрларда иш-ҳаракатнинг пайтини ифодалаган. а) **Иш-ҳаракатнинг ижро этилган ўрнини ифодалаши:** *Тамуғ таба хорла-йу эрксиз турурлар* (ТФ, 15^б). *Арқа-*

лары йэрлар таба туруп (ТФ, 108^б). б) **Объект ифодалаши:** Умид тутғыл изинг таба (ТФ, 24^а). Йарлығ тэкурди одам таба андағ килғил (ҚР, 11^а). Элчилар Сулаймонға таба айдилар (ҚР, 116^б). в) **Иш-ҳаракатнинг йўналтирилган ўрнини англатиши:** Биз издук Нуҳни қавмлари таба (ТФ, 108^а). Мени фирғаун таба йадавич изитти (ҚР, 86^а). Фаластин таба барур бўлды (ҚР, 99^а). Учмаҳ таба назар қилғил (НФ, 619). Равон бўлды тутуб ул таг таба йўл (ХШ, 64^б). Йурубан куш таба ёнди султон черик аҳли тақи йанди яксон (ШН, 36^а). г) **Пайт ифодалаши:** Молин олдирған улус ҳали таба бордилар бекларига тортиб оҳ (ШН, 106^б).

Табару кўмакчиси XIII—XIV асрларда иш-ҳаракатнинг йўналтирилган ўрнини; XV—XVI асрларда эса сабаб маъносини ифодалаган: 1) **Иш-ҳаракатнинг йўналтирилган ўрнини ифодалаши:** Ут табару эдтти (ТФ, 29^б). Равон Машҳад табару тебрардилар (ХШ, 112^б). 2) **Сабаб маъносини ифодалаши:** Халойиқ қошида равшан дурур ва ҳам сўз татвоил табару бу назмларнинг асли ва сабалатаси аруз сужурда узанинға мувофиқдур (Навойи МА, 7).

Табан кўмакчи XIII—XIV асрларда ҳолат, восита маъноларини ифодалаган: 1) **Ҳолат ифодалаши:** Балиқлар ерга кўк яшыл юзи табан тушарин қамуғ кўрдилар (ҚР, 138^б). 2) **Восита ифодалаши:** Қуртқани бозор бошинда дарға табан осиб ўлтурдилар (ҚР, 82^а).

Тег, *тегин*, *тегинча*, *текин*, *тегри*, *тегру*//*декру*//*текру* кўмакчиси. Бу кўмакчилар этимологиясига кўра *тег* феълига тааллуқлидир. *Тег* феъли қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида бирор ўринга етиб бормоқ, бирор предметга етиб бормоқ каби қатор маъноларни англатади (102. 43; 55. 546, 547). Ўша *тег* феълига тааллуқли бўлган кўмакчи ҳамма вақт жўналиш келишигидаги отни бошқарган ва иш-ҳаракатнинг етиб борган ўрни ёки пайт чегарасини ифодалаган (55. 546₂). Феъл туркумига тааллуқли бўлган бу кўмакчи қуйидагича шаклларга эга бўлади: *тег*, *дег*, *тегин*, *дегин*, *тегара*, *дегинча*, *дегунча*, *тегинча*, *тегру*, *дегру*, *тегинч* ва б. Бу кўмакчининг кўп варианты бўлиши сабабларидан бири *тег* сўзининг тарихан *тег*, *дег*, *дек* каби ифодаланиши бўлса, яна бир сабаби шу ўзақларга ҳар хил морфемаларнинг бирикишидир. Бу *тег* кўмакчиси ўзига «и» (-у) равиш қўшимчасини олиб, *теги*//*тегу*//*даги* шаклида қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида кўмакчи функциясида қўлланган (102. 41; 12. 245; 157. 139; 8. 46; 176. 190; 177. 197). Шунингдек, *тегин*//*дегин* шакллари ҳам бўлган ва жўналиш келишигидаги отни бошқариб, иш-ҳаракатнинг пайтга кўра чегарасини билдирган (53. 547₂; 8. 46; 168. 14, 17). *Тег* ўзагидан яратилган кўмакчининг қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида *тегара* шакли ҳам учрайди. *Тегара* кўмакчиси бош келишигидаги отларга бирикиб, объектни ифодалаган (55. 547₁).

Бу кўмакчининг *тегинча*, *дегунча*, *тегинча* шакллари ўзбек тили

тарихида ҳам ишлатилган (7. 204; 177. 197). Шунингдек, *тегру*, *дегру* шакли ҳам ўзбек тили тарихида учрайди (177. 197; 7. 205).

Проф. Э. Н. Наджиб *текру* аслида тек аффикс-кўмакчига тааллуқли бўлиб, унга қўшилган *-ру* жўналиш келишигининг архаик аффикси қўшилишидан пайдо бўлганини қайд этади (106. 131).

Бу кўмакчи XIII—XIV асрларда *теги*, *тегинч*, *тегинча*, *текин*, *тегру*/*текру*, *тегри* шаклларида қўлланган: XV—XVI асрларда эса *текру*; XVII—XIX асрларда *текру*/*декру* шаклларида ишлатилган. Маълумки, ўзбек тилининг тарихий тараққиёти босқичларининг ҳаммасида *тегру* кўмакчиси ва унинг фонетик вариантлари *текру*/*декру* қўлланган. Лекин бу кўмакчининг *теги*, *тегинч*, *тегинча*, *текин*, *тегри* вариантлари фақат XIII—XIV асрлардагина учрайди. XIII—XIV асрларда қўлланган бу кўмакчилардан *тегинч*, *тегинча*, ТФ да; *теги* ТФ, ҚР, НФ да; *текин* ТФ, МН да; *тегру*/*текру* ТФ, ҚР, НФ, ХШ, «Сайфи Саройи»да; *тегри* «Сайфи Саройи»да ишлатилган. Бу кўмакчининг ҳамма вариантлари жўналиш келишигидаги отларга бириккан: *бу кунга теги*, *қиёматқа текин*, *анчақа тегру* (ТФ, 9^б, 97^а, 45^б). *Қиёматға тегинч*, *қиёматға тегинча*, *эвага тегинч* (ТФ, 10^а, 55^{аб}, 81^б). *Ул кунга теги*, *азақларин тазларинға текру* (ҚР, 86^б, 20^а). *Олты йилқа теги* (НФ, 1991). *Қиёматқа текин* (МН, 311^б). *Бу йерга тегру* (ХШ, 60^б). *Сахроға тегру*, *анга тегри* (Сайфи Саройи, 62^а, 83^б).

Тегру/*текру*/*декру* кўмакчисининг *тегру* шакли XIII—XIV асрларда ишлатилиб, у жўналиш келишигидаги отга бириккан ва икки хил грамматик маъно англатган: 1) пайт; 2) ўрин. 1) **Пайт ифодалаганда лексик маъносидан пайт англашиладиган отларга бириккан:** *Агар анлар сабр қилсалар анчақа текру ким чиқар анлар* (ТФ, 45^б). *Ҳар кеча ўн ботмон таом ер эди таги саҳарға тегру номозга турур эди* (Сайфи Саройи, 62^а). 2) **Иш-ҳаракат етиб борган охири нуқтага кўра ўринни ифодалайди:** *Қочиб Чину Хитойға тегру кеткай* (Сайфи Саройи, 74^б).

XV—XVI асрларда *текру*/*дегру* шаклларида ишлатилиб, жўналиш келишигидаги отни бошқариб, асосан, икки хил маъно англатади: пайт, ўрин. Лекин бу даврда кўмакчининг маъно англатиши анча такомиллашиб, қатор маъно оттенкаларига эга бўлади: 1) Иш-ҳаракатнинг пайтини ифодалаганда, кўпинча, лексик маъносидан пайт англашиладиган отларга бирикади ва икки хил маъно оттенкасига эга бўлади: а) **Иш-ҳаракатнинг ижро этилаётган пайтини билдиради:** *Бу чаққа текру ҳеч эрса бу тавринг оҳанг сендин чиқмай турур* (Амирий, 329^б). *Кечага текру андоқ ичтилар май* (Лутфий ГН, 352). *Нечага текру куяр жон-у ўртанур баданим* (Лутфий, 46^а). *Анга текру ким тан қуши нола тузды* (Навойи МК, 66). *Бу эди бир ойға текру ҳолати* (Навойи ЛТ, 77). *Тоғга текру иш анга оҳу фиғон* (Навойи ЛТ, 102). *Кечга текру мастараб эрдим* (Навойи, СС, 115). *Қўб яшады бу китоб таснифға текру бор эрди* (НН, 120). *Номозшомға текру*

уруштилар (ШН, 280). б) **Иш-ҳаракатнинг маълум пайдан бошланиб, маълум пайтгача давом этганини ифодалайди:** *Тонгдин оқшомга текру лат параст* (Навоий СС, 103). *Тонгдин оқшомга текру пайдар-пай* (Навоий СС, 32). 2) *Текру//дэгру* кўмакчиси ўрин англатганда ҳар хил маъно оттенкаларига эга бўлади: а) **Иш-ҳаракат йўналтирилган конкрет ўрин ифодаланеди:**

Чошиб Хусравнинг ордусига текру қайу орруға қаршусыға текру (Навоий ФШ, 151). *Ҳинд дарёсиға текру мақом тутуб турур* (ШН, 16^б). б) **Иш-ҳаракатнинг бир нуқтадан иккинчи нуқтагача горизонтал масофага кўра йўналишини ифодалайди:** *Етишти пашшадин анқоға текру* (Навоий ФШ, 216). *Оёғдин бошқа текру фараш дебон* (Навоий ФШ, 126). в) **Иш-ҳаракатнинг аниқ бир майдонга-территорияга тарқалишини ифодалайди:** *Бошқирд ва дашт қипчақ ва урус ва черкас ва дарбандға текру олди* (НН, 159). г) **Иш-ҳаракат конкрет ўринга йўналтирилмасдан, балки нимагадир бирор ҳолатга интилишини ифодалайди:** *Мақсудига текру не навъ олди йўл* (Навоий ЛТ, 181).

XVII—XIX асрлардаги *тегру//текру* кўмакчиси жўналиш келишигидаги отларга бирикиб, пайт ифодалаган: *Қачанға текру таҳаммул оёқыға бош урай* (Огаҳий, 212). *Ўтлуғ афғонки кўнгул субҳаға тегру чекти* (Мунис, 156). *Хуснингга баркаш қилурға тонғға тегру интизор* (Фуркат I, 184). *Уч йилға тегру таҳсил қилдим* (Фуркат II, 137).

Бу кўмакчи жуда кам бўлса-да, чиқиш келишигидаги отни бошқаради. У ўзи бирикиб келаётган отдан англашилган предмет ёки ҳолатни ажратиб кўрсатиш, иш-ҳаракат унга тааллуқли эмаслиги каби маъноларни англатади: *Офатлардан тегру бўлсун паноҳинг* (Муқимий I, 230). Бу кўмакчининг фақат XIII—XIV асрлардагина ишлатилган *теги, тегинч, тегинча, текин, тегри* варианты жўналиш келишигидаги отни бошқариб, пайт, ўрин маъноларини ифодалайди: 1) **Пайт билдирувчи отлар билан бирикиб, пайт ифодалайди:** *Ул вақтға тегги ҳеч йлук сув уза юқору келмас эрди* (ТФ, 31^б). *Қиёматқа тегинч чикмаслар* (ТФ, 10^а). *То қиёматқа тегинча анинг бекчиси фаришталар турур* (ТФ, 55^а). *Қиёматқа текин айб кўрмас* (ТФ, 97^а). 2) **Иш-ҳаракат етиб борган ўрнини ифодалайди:** *Олти оят тугал бўлғинчаға тегги бу сура етмиш беш оят турур* (ТФ, 39^б). *Соғ қўлинда кўкка тегинча йилдираю турур эрди* (ТФ, 68^а). *Алқисса етти эвга тегинч кездирдилар* (ТФ, 81^б). *Қайу ерга тоштегса ўтар эрди бошиндин оёқинға тегинча* (ТФ, 143^а). *Бармақлары улуб тушар эрди андин юракина тегинча андағ улуб тушди* (ТФ, 143^а). *Белинга тегги ютты* (КР, 97^а). *Машриқдин мағрибқа тегги хуш ариф бўғай* (НФ, 64₃).

Тег(дег) кўмакчиси. *Тег* кўмакчисининг этимологияси ҳақида фикр юритган олимлар у *тег* ўзагига тааллуқли эканини қайд этадилар: *тег < тең* (67. 50). *Тег* қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида бирор предметни ёки ҳаракат-ҳолатни иккинчи предметга, ҳаракат-ҳолатга ўхшашлигини билдирган (102. 43; 55. 546₂ —

547). Бу кўмакчи ўзбек тили тарихий тараққийетининг ҳамма босқинчларида *дек* ёки *тег* шаклида қўлланган. Шунингдек, унинг грамматик маъно англатиши ҳам ўзбек тилининг ҳамма тарихий даврларида бир хил бўлиб, ўхшатиш маъносини ифодалаган. Лекин унинг грамматик қўлланишида фарқлар бўлиб, XIII—XIV асрларда жуда кенг қўлланган. XV—XVI асрларда эса унинг қўлланиши анча қисқарган. У XVII асрдан бошлаб жуда кам қўлланган. Ундан кейинги даврларда эса аффиксга ўтиб кетган

XIII—XIV асрларга оид ёзма ёдгорликларда қўлланган *тег* (*дек*) кўмакчиси бош келишидаги от, отлашган сифатга ва бош, қаратқич келишигидаги кишилиқ, кўрсатиш олмошларига бирикади: *Бизинг тег, мунунг тег* (НФ, 110₁, 67₁). *Сенингдек, сен тек* (МН, 307^{об}); *мен тег, сарв тег* (ХШ, 92^а, 48^а). Бу даврда қўлланган *тег* (*дек*) кўмакчиси ўхшатиш маъносини англатган: *Бизинг тег ашрафларни қабугда тутар* (НФ, 110). *Мунунг тег оқубатлар бирла мубтало турурлар теди* (НФ, 67). *Бизинг тег л а р г а анда сен йўқ, эй жон* (МН, 299^б). *Сенингдек гул магар урмақда бўлғай* (МН, 307^б). *Манга мэн тег киши тутса бу номус керак тавусқа ҳам бўлса бу тавус* (XIII, 92^а). *Сарв тег қади тал янглиғ эгилди* (XIII, 48^а).

Бу кўмакчи XV—XVI асрларда бош келишидаги от, қаратқич келишигидаги кишилиқ олмошларига бириккан: *менинг тек, сим тек* (Лутфий, 23^а, 10^а); *ганж тег* (Хайдар, 45); *ой тек* (Бобир, 24^а).

Тег// (дек) кўмакчиси XV—XVI асрларда ҳам ўхшатиш маъносини англатган: *Менинг тек динида бечора йўқтур* (Лутфий, 23^а) *Сим тек сақоқинг мени куйдурур Лутфийни* (Лутфий, 10^а). *Нар терк яноқинг шавқидин жонлар боре афкор эрур* (Лутфий, 26). *Ганж тег дол-у хокпўш* (Хайдар, 45). *Йеңги ой тек қошинга мен дурур-мен ошиқ-у мойил* (Бобур, 71).

Кўмакчи *тег* (*тек*) XVII асрлардан бошлаб нихоятда кам қўлланган. Кейинги даврларда эса мутлақо ишлатилмаган. Бу кўмакчини XVII асрга оид «Шажараи тарокима»да бир марта учратдик. У бош келишидаги сифатдошга бириқиб, ўхшатиш маъносини ифодалайди. Иккита иш-ҳаракат бир-бирига ўхшатилади. Ўхшатишга асос қилиб кўмакчи бириқиб келаётган сифатдошдан англашилган ҳаракат олинади: *Ош бу айтылган тек улашуб алсунлар* (Ш.тар, 37).

Проф. Э. Н. Наджип *тэк* кўмакчиси уйғур тилидаги *дэк* аффикс-кўмакчининг жарангсиз ундош билан (д>т) ифодаланган шакли эканини, бу кўмакчидаги охириги к товушининг *йга* ўтиши натижа-сида ўзбек, козок, татар ва бошқа туркий тилларда ўхшатиш аффиксига ўтишига сабаб бўлганини айтади: *дэк//дай* (106. 131).

Тег (*дег*) ҳозирги ўзбек тили диалектларида ҳам ҳар хил шаклларда аффикс тарикасида учрайди. У ҳозирги Тошкент ше-васида *дэг//дэйэн* (169. 376); Туркменистондаги ўзбек шевала-рида *-дэйн* шаклларида ишлатилади (121. 132). Ўзбек тилининг Қорақўл шевасида *-тэк, дэйн* шаклида (164. 200), Ҳазорасп ше-васида эса *-дэйн* шакли ишлатилади (60. 183).

Бикин, бики кўмакчиси. Бу кўмакчи XIII—XIV асрлардан бошлаб ишлатилган. *Бикин, бики* лексик маъносига кўра ўхшаш деган сўзга тенг келиб, *каби, кабин* кўмакчиларига грамматик синоним бўлади. Этимологиясига кўра *киби, кибин* кўмакчиларига тааллуки бўлиб, ундаги *к, б* товушларининг метотезага учрашидан ҳосил бўлгани фарз қилинади. Чунки ўзбек тили тарихидан *бик* ўзаги ва унинг ўхшаш, монанд деган маънода қўлланиши учрамайди. Шунингдек, у қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида ва X—XI асрларда ишлатилмаган. У XIII—XIV ва XV—XVI асрларда *каби//кабин* кўмакчиси билан параллель қўлланган, бир хил грамматик маъноларни англатган. Лекин XVII аср, ундан кейинги даврларда истеъмолдан чиқиб кетган. Унинг функциясини эса *каби, кабин* кўмакчиси бажарган.

XIII—XIV асрларда қўлланган *бикин, бики* кўмакчиси МН, «Сайфи Саройи»да учрайди.

Бикин, бики кўмакчиси қуйидагича грамматик хусусиятга эга бўлган:

1) Бош келишидаги от, отлашган сифат ва сифатдошга бириккан: *ай бекин* (МН, 307^б). *Ой бики, товус бикин, бурунги бикин, баяғи бикин, қўраққан бикин* (Сайфи Саройи, 115^а, 120^а, 170^а, 170^а, 41^а). 2) Қаратқич келишигидаги кўрсатиш, кишилиқ олмошларига бирикади: *сенинг бики, аниңг бики, сениңг бикин, мунуңг бикин, аниңг бикин* (Сайфи Саройи, 77^б, 146^б, 147^б, 105^б, 82^б)

Бу кўмакчи чоғиштириш маъносини ифодалайди. Чоғиштиришга асос қилиб кўмакчи бирикиб келаётган отдан англашилган предмет олинади: *Яратти ой бикин зебо сени ҳақ* (МН, 307^б). *Алнингда йаваш қўй бекин мушфиқ ёр, артиңда бўри каби терингни йиртор* (Сайфи Саройи, 650^б). *Биликни эр аттор дўкони бикин дурур* (Сайфи Саройи, 170^б).

Бу кўмакчи XV—XVI асрларда, асосан, бош келишидаги отларга бириккан. Унинг қаратқич келишигидаги кўрсатиш олмошга бирикиши жуда кам учрайдиган ходисадир: *Мунуңг бикин, зулфунг бики, тулку бикин* (Саккокий, 25, 17, 66). *Гул бикин* (Амирий, 33^а). *Кўнлум бикин* (Лутфий, 16^а). *Фарҳод бикин* (Отойи, 23). *Кундуз бикин* (ЛН, 115).

XV—XVI асрларда қўлланган *бикин, бики* кўмакчиси чоғиштириш маъносини англатган. Чоғиштиришга асос қилиб кўмакчи бирикиб келаётган отдан англашилган предмет олинган: *Юзунг бики гул йўқ гулистон чаманида* (Саккокий, 20). *Кенг жаҳонни бу заиф кўнлум бикин тор айлама* (Саккокий, 21). *Афлотун бикин риёзат тартибтур-мен* (Амирий, 332 а). *Бу кўнгул булбул бикин гул-тек яноқиңг арзулар* (Лутфий, 11^б). *Беҳабар бўлса вале кўргач сени инсон бекин* (Отойи, 1). *Эрам боғи бикин бўлмиш ҳалойиқ* (ЛН, 180). *Жаҳонда сиз бикин йўқ одамизод* (ЛН, 133). XVII—XIX асрларда ва ундан кейинги даврларда бу кўмакчи қўлланмаган.

Унғ, унгин, унғдин, унғдун, унгинда, унгу кўмакчи-

си. Туркий тиллар ёзма ёдгорликларида қадимги ўзбек тилида қўлланган бу кўмакчи асли туркча ўнг равишининг ҳар хил қўшимчалар олишидан яратилгандир. Унг лексик маъносига кўра *аввал, олдин* сўзларига тенг келади. У қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида *ўңг, ўңгин* шаклларида учрайди (157. 142, 143). Бу даврда *ўңг* равишига қўшилган *-ин* қадимги қурол-восита келишигининг қўшимчаси бўлиб, кейинчалик от, равиш каби сўз туркумларидан равиш ясайдиган аффикс даражасига борган. Қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида қўлланган *ўңг, ўңгин* кўмакчи функциясида ишлатилган. XI аср ёзма ёдгорликларида эса *ўңгун, ўңгдун, ўңгида* шаклларида ишлатилган (8. 44). Маълумки, бу даврда *ўңғ, ўзагига -ун* қадимги қурол-восита келишигининг қўшимчаси ва *-дун, -дэ* келишик қўшимчаларининг бирикишидан яратилган *ўңгунг, ўңгдун, ўңгинда* шакллари ишлатилган. XIII—XIV асрларга оид биз кўрган ёзма ёдгорликларда *ўңг, ўңгин, ўңгдин* кўмакчиси қўлланган. Лекин бу даврга оид бошқа ёзма ёдгорликларда *ўңгу* шакли ҳам учрайди (179. 18).

Уңг, ўңгин, ўңгдин кўмакчиси кейинги даврларда қўлланмаган. ТФ да *ўңг, ўңгдин; НФ*да *ўңгин* ишлатилган.

Уңг кўмакчиси чиқиш келишигидаги кўрсатиш олмошларини, инкор маънодаги сифатдошни бошқарган: *ўлмасдин ўңг, булардин ўңг* (ТФ, 96⁰, 93^а).

Уңг кўмакчиси бирор иш-ҳаракат, ҳолат бажарилмасдан аввал бўлган бошқа иш-ҳаракат, ҳолатни, пайтни ифодалайди: *Яратди тирикликни ўлмасдин ўңг* (ТФ, 96⁰). *Сиз бўлмазда ўңг ҳақиқатда ул теңгри уза осон эрур* (ТФ, 75^а). *Ул ёранлар ким булардин ўңг ҳижрат қилиб турурлар* (ТФ, 93⁰).

Уңгдин кўмакчиси ўрин келишигининг қўшимчасини олган *ан* кўрсатиш олмоши билан бирикади: *анда ўңгдин* (ТФ, 38⁰). Бу кўмакчи ўтган замондаги пайтни ифодалайди: *Анда ўңгдин* *ким эрса манжиниқни кўрмиши йўқ эрди* (ТФ, 38⁰).

Уңгин кўмакчиси чиқиш келишигидаги кишилик, кўрсатиш олмошларини бошқаради. Бу кўмакчи предмет, шахсни бирор хусусиятга кўра ажралиб туришини ифодалайди: *Халойиққа сизлар лойиқ турурсиз сиздин ўңгин ким эрса лойиқ эрмаз* (НФ, 145₁₀). *Қатимда мундин ўңгин и йарамақ йўқ* (НФ, 353₃).

Қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида *ўңг, ўңги, ўңгару* шаклларида ишлатилган. *Ўңгару-олдида; ўңгуңгузда, ўңги-бошқа* деган маъноларда қўллангани қайд этилган (157. 142, 143). Шунингдек, *ўңг* мустақил сўз сифатида ишлатилганда *ўңдин-олдидин* ўрин равиши, *ўңг* сифат бўлиши; *ўңгуңгузда, ўңгинда* шаклларида қараткич келишигидаги отларга бирикиб, от кўмакчилар бўлиши қайд этилган (55. 385₂). *Ўңг* мустақил сўз сифатида ўрин равиши олд маъносини билдиради. Кўмакчи функциясида *ўңг* пайт маъносини ифодалаши мумкин (55. 386₁). Шунингдек, *ўңгдун* шакли олд равиши ва сифат бўлиб, мустақил сўз ва кўмакчи функциясида қўлланади. Кўмакчи бўлганда чиқиш келишикдаги отни бошқариб, ўрин, пайт англатади (55. 387:8—44).

XIII—XIV асрларга оид ёзма ёдгорликларда *ўңғинда*, *ўңғуна* (ТФ, 30) шаклларида қўлланган (9. 207). Ўзбек тили тарихига оид ёзма ёдгорликларда *ашну*, *ўңғ* кўмакчилари синоним сифатида параллель ишлатилган (9. 212).

Ашну кўмакчиси. *Ашну* қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида пайт равиши, предмет белгисини билдириб, сифат тарикасида мустақил сўз бўлган. Бундан ташқари, ўрин-пайт келишигидаги отни бошқариб, пайт ифодаловчи кўмакчи бўлган (55. 63).

XI—XIII асрларга оид ёзма ёдгорликларда ҳам *ашну*, *ашнуда* шаклларида бош ёки ўрин келишигидаги (чиқиш келишиги ўрнида) отларни бошқариб, пайт ифодаловчи кўмакчи бўлган (176. 189; 8. 44).

XV—XVI асрлар ва ундан кейинги даврларда бу кўмакчи истеъмолда бўлмаган.

Отру кўмакчиси. *Отру* қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида равиш бўлган (102. 42; 55. 393₁). Қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида *отрэ* шаклида ҳам ишлатилиб, кўмакчи бўлган. У кўмакчи олд, *қарама-қарши томон* маъноларини англатган (55. 618₁).

Қадимги уйғур тили ёзма ёдгорликларида *ўткуру*, *ўтру* шаклларида равиш бўлиб, кўмакчи функциясида ҳам қўлланган. (103. 92).

Ўтру кўмакчиси этимологиясига кўра *утур* ўзагига *-у* равишдош ясовчи қўшимчанинг қўшилишидан яратилган. Қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида ҳам қўлланиб, *қарши*, *тўғри* маъноларни ифодалаган (176. 186; 157. 140).

Бу кўмакчи XI аср ёзма ёдгорликларида ҳам қарши томонга йўналиш маъносини ифодалаган (8. 43). *Ўтру* XIII—XIV асрларда қўлланган. Бу даврдаги айрим асарларда *ўтри* формаси ҳам учрайди (61. 20).

Ўтру кўмакчисининг грамматик хусусиятлари қуйидагича бўлган: 1) Чиқиш келишигидаги от, кишилик, кўрсатиш олмошларига бириккан: *андин ўтру*, *мундин ўтру*, *сендин ўтру* (ТФ, 146^а, 48^а, 125^а); *бу маънидин ўтру*, *маънидин ўтру*, *ол жиҳатдин ўтру* (НФ, 409₁₄, 306₅, 31^а). *Ул савдодин ўтру*, *андин ўтру*, *ўшандин ўтру* (ХШ, 62^б, 5^а, 13^а). 2) Жўналиш келишигидаги от, отлашган сон, кўрсатиш, кишилик олмошларига бириккан: *Ангар ўтру* (ТФ, 8^а). *Кофирга ўтру*, *уларга ўтру* (ҚР, 42^а, 66^а). *Қуйашқа ўтру*, *юзинга ўтру*, *бир-биринга ўтру* (ХШ, 45^а, 18^а, 45^а).

Ўтру кўмакчиси қуйидагича грамматик маъноларни ифодалаган: 1) **Сабаб:** *Андин ўтру анга Абдулаҳоб тедилар ким кўрклу эрди* (ТФ, 146^а). *Мундин ўтру айдилар* (ТФ, 48^а). *Бу маънидин ўтру ким Абдуҳадёра рози аллоху анмау айди ким* (НФ, 409₄). Ҳалок қилмоқ нө маънидин *ўтру эрди теб суол қилдилар* (НФ, 306₅). *Зарифлиқ ичра камол эрди зоти//бу йўлдин ўтру Парвиз бўлди оти* (ХШ, 8^а). 2) **Пайт:** *Сендин ўтру алло таоладин*

менга китоб келди (ТФ, 125а). Ул бу оят мендин ўтру айди (ТФ, с. 60б). Уш андин ўтру Парвиз бўлди оти (ХШ, 8а). 3. Зидлик: Ангар ўтру айди (ТФ, 8а). Уларга ўтру парогга йўқ (ҚР, 66а). Қофирга ўтру чиқсинлар (ҚР, 42а). Отасинда ўтру чиқти (ҚР, 71а). Қуйашқа ўтру устурлаб кўтуруб (ХШ, 45а) Етиб икки чериг урушғу ерга тузуб бир – биринга ўтру ерга (ХШ, 45а). Бу кўмакчи XV—XVI асрларда ўтру, ўтрисиға / ўтрисида шаклларида ишлатилади.

Ўтру мустакил сўз сифатида қўлланганда ўрин равиши бўлиб, қарши, кейин сўзларининг лексик маъносига тенг келади: Бек ногоҳ кўзумга учраб ўтру мени дедона қилдинг эй пари ру (Бобир, 14). Беклар ўтру бориб эдилар (БН, 202). Батуниңг келатурғонин эшитиб ўтру келдилар (НН, 113).

Ўтру кўмакчиси жўналиш келишигидаги отни бошқариб, зидлик маъносини ифодалайди: Отланиб Бобирға ўтру борди (ШН, 21). Ултурурлар эди хонға ўтру (ШН, 70а). Эмди султон анга ўтру турсун (ШН, 158б). Улуғ черик қйшуб Таяңхонға ўтру юборди (ШН, 57).

Отрусиға / отрусида бош келишикдаги от, қаратқич келишигидаги кўрсатиш олмошига бирикиб, иш-ҳаракат бирор предметга якин йўналтирилганини ифодалайди: Султан Али Мирзаниң отрусиға чэрик тартиб чиқтилар (БН, 48). Бадиғиз-заман Мирзай отрусида бариб эди (БН, 348). Ол Сабр бэкин алиб Тэмирэк отрусиға чиқтилар (НН, 91).

Отрусиға / отрусида шаклига кўра от кўмакчи бўлса ҳам иш-ҳаракат бирор предметга якин йўналтирилганини билдириб, унинг лексик маъносига нисбатан грамматик маъноси кучли ифодалангани ва у мустақил гап бўлаги сифатида қўлланмайди. Шунинг учун ҳам соф кўмакчига тааллуқлидир. Бу кўмакчи кейинги даврларда қўлланмаган.

Меңгиз кўмакчиси. Бу кўмакчи XIII—XIV асрларда яратилган ёзма ёдгорликлардагина ишлатилган. Ундан кейинги даврларда учрамайди.

Меңгиз этимологиясига кўра туркча бўлиб, ўхшаш деган маного эга. Шунинг учун ҳам у кўмакчи сифатида ишлатилганда бош келишикдаги отларга бирикиб, бирор предметни бошқа предметга ўхшатади. Ўхшашга асос қилиб кўмакчи бирикиб келаётган отдан англашилган предмет олинади: Туман янглиғ тарулди тун ногоҳ чиқа кэлди булутдин кун меңгиз шоҳ (ХШ, 80^б).

Меңгиз кўмакчиси бош келишикдаги ҳаракат номига бирикканда бир ҳолатни иккинчи ҳолатга ўхшатади. Бунда ҳам ўхшатишга асос қилиб, ўша кўмакчи бирикиб келаётган ҳаракат номи ифодалаган ҳолат олинади. Ул ой юзлуғ юзиндин қаб-қара тун ёруқ бўлди тамом туғмиш меңгиз кун (ХШ, 103).

Қата кўмакчиси. Бу кўмакчи ўзбек тили тарихида ниҳоятда кам қўлланган. У XIII—XIV асрларда Сайфи Саройида бир марта учрайди. Асосан XIII да ишлатилган.

Қата кўмакчиси бош келишикдаги пайт билдирадиган отларга

бирикади. У иш-ҳаракат давомли бўлганига кўра тахминий пайтни билдиради: *Бир кеча карвон тун қ а т а юруб, саҳар вақтин келиб, бир ўрмон ёнинда қўндилар* (Сайфи Саройи, 63^б).

Қата этимологиясига кўра равишдош бўлиб, қат ўзагига «а» равишдош кўшимчасининг қўшилишидан яратилган. Лекин у фақат кўмакчи функциясидагина ишлатилган. *Қат* ўзаги рус тилидаги «к, возле, при» олд кўмакчиларининг грамматик маъносига тенг келади. *Қатингда* шакли «при тебе» маъносидадир. Лекин *қата* «в продолжение, в течение» маъноларида кўмакчи бўлган (10б. 133). Ўзбек тили ёзма ёдгорликларида *қат* ўзаги «сторона» — томон маъносини англатгани ҳам маълум (Навоий МН, 164). (178. 169).

Сторона — томон маъносидаги ўзакдан *қатинда, қатиндин, қатинға* от кўмакчиси яратилган. (Бу ҳақда бундан кейинги «Функционал кўмакчилар» номли ишимизнинг «от кўмакчилар» бўлимида фикр юритамиз).

Қата кўмакчиси грамматик хусусиятига кўра қуйидагича бўлган
1) Бош келишкдаги пайт билдирувчи отларга бириккан: *тун қ а т а* (XIII, 67^а). 2) Бош келишкдаги микдор ифодаловчи отларга бириккан: *минга қ а т а* (XIII, 84^а).

Қата кўмакчиси икки хил грамматик маъно англатган: 1. **Иш-ҳаракатнинг пайтга кўра давомлигини ифодалаган:** *Ақутур кўзлариндин тун қ а т а ёш узун кун бир замон туңгмаз кесар тош* (XIII, 67^а). 2. **Иш-ҳаракат, ҳолат, хусусиятнинг юқори даражасини билдиради:** *Атиқддын м и н г қ а т а ширинрок ўзунг карам қил эшит айин бир тотлу сўзунг* (XIII, 84^б).

Қата кўмакчиси кейинги даврларда қўлланмаган.

Сў//сўй кўмакчиси. Бу кўмакчи XIX асрларда ишлатилган. У Муқимий, Фурқат асарларида учрайди. *Сў//сўй* этимологиясига кўра форсча бўлиб, *томон, тараф* деган маънодадир. (105. 578). *Сў* кўмакчиси бош келишкдаги белгилаш олмошларига бирикади: *ҳар сў* (Фуркат I, 175).

Сў кўмакчиси иш-ҳаракат йўналтирилган ўринни ифодалайди: *Азми бозор айладинг ҳар сў боқиб танноз ўлуб* (Фуркат I, 175). *Утарсан қўл солиб, ҳар ён боқиб, ҳар сў хиром айлаб* (Фуркат I, 143).

Сўйи кўмакчиси ўзи бирикиб келаётган от билан форсча изофани яратиб, ўша отдан олдин келади. У от эса ё жўналиш ё чиқиш келишигида бўлади. Келишк қўшимчалари кўмакчи ифодалаётган грамматик маъноларнинг янада аниқроқ бўлишини таъминлайди. *Сўйи* кўмакчиси жўналиш келишигидаги от билан бирикиб келганда иш-ҳаракат йўналтирилган ўринни ифодалайди: *Сўйи самога йиғлаб косиб фиғони чиқди* (Муқимий II, 34). *Сўйи* кўмакчиси бирикиб келаётган от чиқиш келишигида бўлса, иш-ҳаракат бошланган ўринни билдиради: *Рух очиб сўйи чамандин гул ўзиға фахр этар* (Муқимий I, 44).

Қуйи кўмакчиси. Бу кўмакчи ўзбек тили тарихида XV—XVI асрларда қўлланган. *Қуйи* этимологиясига кўра туркча бўлиб, пердметнинг пастки қисмини ифодалайди. У ўрин равиши, сифат

каби мустақил сўз бўлиб қўлланган: *қуди* қуйи. *Қуйи* ўзагидан *қуйисидин* от кўмакчиси ҳам яратилади. (Бу ҳақда бундан кейинги «Функционал кўмакчилар» номли ишимизда фикр юритамиз).

XV—XVI асрлардаги *қуйи* кўмакчиси бош ва чиқиш келишигидаги отларга бириккан: *қизил сув қуйи* (БН, 150). *тошакдин қуйи* (БН, 235).

Бу кўмакчи икки хил грамматик маъно англатади: 1. **Иш-ҳаракат бирорга предмет яқинида давомли (горизонтал йўналиш бўйича) ижро этилганини ифодалайди:** *Қизил сув қуйи кечиб, Андараб суйининг қатилишига ёвуқ тушулди* (БН, 150). 2. **Иш-ҳаракат бирорга предметдан пастда ижро этилганига кўра ўринни ифодалайди:** *Бадеуззамон мирзанинг тўшакидин қуйи чап ёнда яна бир тўшак солиб эдилар* (БН, 235).

Кейинги даврларда *қуйи* кўмакчиси учрамайди.

И л г и д а / и л к и д а кўмакчиси. Бу кўмакчи этимологиясига кўра туркча бўлиб, *илик* — қўл демакдир (104. 27).

У *илик* / *илки*, *илиг* / *илги* шаклларида ҳам учрайди (105. I том, 26). У учинчи шахс бирликдаги эгалик қўшимчасидан кейин *-да* келишик қўшимчасини олиб, соф кўмакчига айланади: *илгида* / *илкида*.

Бу кўмакчи XV—XVI ва XIX асрларда ишлатилган. У бош келишикдаги отларга бириккан. XV—XVI асрларда объект, сабаб маъноларини англатган: 1. **Объект:** *Шо мазкур бўлган падшоҳ и л к и д а шайид бўлди* (Навоий МН, 50).

2. **Сабаб:** *Ким фироқинг илгида ҳолим паришондир, бегим (Отойи, 113).*

Илкида кўмакчиси XIX асрда восита маъносини англатган. *Ҳамиша ҳажринг и л к и д а асир-у зор, айласун* (Фурқат I, 164). *Ғам и л к и д а жигаримни қон этиб* (Фурқат I, 52).

XV—XVI асрларда бу кўмакчининг *илкидин* шаклида қўллангани олимларимиз томонидан қайд этилган. Б: *ён и л к и д и н* (2); Л: *зулф илкидин* (201⁶). (117. 192). (XV—XVI асрларга оид мисоллар ҳам ўша ердан олинди).

Бу кўмакчи туркча бўлиб, XV—XVI ва XIX асрларда ишлатилган. У ҳамма вақт бош келишикдаги отларга бириккан. Лекин маъно англатишида фарқли бўлиб, аввал объект, сабаб билдирса, кейин восита билдирган. У *илкидин* шаклида ҳам ишлатилган.

Қўлланган даврларида унинг семантикасида ўзгариш бўлса ҳам, грамматик хусусияти бир хил бўлган.

К ў й и кўмакчиси. Бу кўмакчи XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида қўлланган. **Кўйи** этимологиясига кўра форсча бўлиб, кўча, йўл, кишлок, маҳалла каби маъноларни англатади (104. 32). **Кўй** отига «и» эгалик қўшимчасининг қўшилишидан *кўйи* кўмакчиси яратилган.

Кўйи кўмакчиси бош келишикдаги олмош, сифатдошга бирикиб, иш-ҳаракат, ҳолат давомли бўлганини ифодалайди: *Домла Ниёз турган к ў й и ёрлиғини ўқиди* (М.ча., 72). *Анвар ўчоқ*

бошининг супасига энгашган кўйи сабзи тўғрар эди (М. ча., 175). Раъно шу кўйи бир оз Анварга қарамай турди. (М. ча., 93).

Равишда кўмакчиси. Бу кўмакчи XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида қўлланган. У аслида форсча бўлиб, *рафтан* феълига тааллуқлидир. *Равишда* кўмакчиси равиш отига *-да*, келишик қўшимчасининг қўшилишидан яратилган. Бу кўмакчи бош келишикдаги отга бирикиб, иш-ҳаракатнинг белгисини билдиради: *Дарҳол вазияти ишонмаслик равишда ўзгариб кетди* (М. ча., 16). *Вазифасини амали равишда қўйишни хохласак* (КМТ, 62).

Оғизда, оғизга кўмакчиси. Бу кўмакчи XV-XVI асрларда қўлланган. У БН да учрайди. *Оғиз* отига «и» эгаллик қўшимчаси ва ундан кейин *-да,-га* келишик қўшимчаларининг бири қўшилишидан яратилган. *Ағызда* кўмакчиси бош келишикдаги отга бирикиб, иш-ҳаракатнинг ижро этилаётган ўрнини ифодалайди: *Дара ағзида-ўқ қўндук* (БН, 246). *Малут қўрғанининг қавлининг ағзида туштук* (БН, 334).

Оғзига кўмакчиси қараткич келишигидаги отга бирикиб, иш-ҳаракат предметга яқин йўналтирилганини ифодалайди: *Даранинг ағзига чиқтук* (ЮН, 247).

* * *

Фақат тарихан қўлланган соф кўмакчилар ўзбек тили тарихига оид ёзма ёдгорликларида ишлатилган. Лекин ҳозирги ўзбек тилига этиб келмаган.

Бу кўмакчилар миқдор жиҳатидан ниҳоятда озчиликни ташкил этиб, ўзбек тили тарихининг маълум бир даврларида қўлланган, холос. Масалан, *тег* феълига тааллуқли *теги, тегинч, тегинча, текин, тегри, тегру//декру//текру* кўмакчиларининг *тегара* шакли қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида ишлатилган.

XIII-XIV асрлардаги ёзма ёдгорликларда эса *теги, тегинч, тегинча, текин, тегри* шакллари ишлатилган бўлса, унинг *тегру//текру//декру* фонетик вариантлари XIII-XIX асрларда истеъмолда бўлган. Шунингдек, *ўнг* сўзидан пайдо бўлган кўмакчиларнинг ҳам шаклан вариантлари тарихда ҳар хил бўлиб, уларнинг айримлари (*ўнг, ўнгин*) қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида ва кейинги даврларда ҳам учраса, айримлари (*ўнгун, ўндун*) XI асрда, (*ўнгу*) XIII-XIV асрлардан бошлаб ишлатилган.

Уткуру, утру кўмакчилари ҳам қадимги туркий тиллар ёзма ёдгорликларида ишлатилиб, XI-XVI асрлардан кейин истеъмолдан чиқиб кетган.

Бикин, қата кўмакчилари ва уларнинг фонетик вариантлари XIII-XIV асрларда ишлатилган, холос.

Тапа ва унинг фонетик вариантлари XIII-XIV ва XV-XVI асрларда, *қуйи, илгида* кўмакчилари фақат XV-XVI асрларда, *қўйи, равишда* кўмакчилари XX асрнинг бошларида ишлатилган, холос.

Бу кўмакчилар этимологиясига кўра туркча (*таба, теги, бикин, ўнг, қата* ва б.); форсча (*сўй//сў, қўйи, равишда*) бўлган.

Бу кўмакчиларнинг пайдо бўлишида ҳам эгалик, келишик қўшимчаларининг, сўз ясовчи (=н, =ин, =инч, ва б.) қўшимчаларининг катта аҳамияти бор.

Фақат тарихан қўлланган кўмакчилар ўзбек тили тарихининг ҳамма даврларига тааллуқли бўлганидек, уларнинг функционал кўмакчилар каби ишлатилиши шарт бўлган.

Бу кўмакчиларнинг грамматик, семантик хусусиятлари ҳам жуда тор бўлиб, бош ва жўналиш келишикларидagi отларга бириккан ва ўрин, пайт, объект сабаб каби маъноларнигина ифодалаган.

Бу кўмакчилар ўзбек тили тарихида актив қўлланмаган ва фақат ёзма ёдгорликлар тилига хос бўлиб, жонли сўзлашувда мунтазам ишлатилмаган. Шунинг учун ҳам улар истеъмолдан чиқиб қолган ва ҳозирги ўзбек тилигача етиб келмаган.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИГА ХОССОФ ҚЎМАКЧИЛАР

Шу ишнинг «Қириш» қисмида қайд этилганидек, қўмакчилар мустақил сўзлардан келиб чиқади. Ҳар қайси ижтимоий давр фанининг, маданиятининг ривожланишига кўра ўша даврга хос фикрларнинг ифодаланиши учун нутқимизда янги сўзлар-неологизм пайдо бўлганидек, архаизм сўзлар ҳам аниқ бўлиб қолади. Шунингдек, айрим мустақил сўзлар қўмакчи функциясида ишлатила бошлайди. Масалан, *сифатига* қўмакчиси XV-XVI асрларда ишлатилиб, ундан кейинги даврларда учрамайди. Лекин ҳозирги ўзбек тилида янги пайдо бўлган *сифатида* қўмакчиси ишлатилмоқда.

Ўзга қўмакчиси эса XIII-XIV асрда ва XIX асрнинг охири XX асрнинг бошидан бошлаб қўлланган. Бу қўмакчи ҳозирги ўзбек тилида ҳам ишлатилмоқда.

Ҳали ўзбек тили нормасига батамом кирмаган бўлса-да, *мисол* оти поэзияда қўмакчи функциясини бажармоқда. Шунингдек, ҳозирги ўзбек тилида соф қўмакчи функциясида ишлатилаётган *оша*, *чоғли*, *асосан*, *юзасидан* каби қўмакчилар мустақил сўз сифатида батамом қўлланмаяпти дея олмаймиз. Лекин булар маълум бир турғун морфологик шаклга эга бўлиши ва грамматик маънонигина ифодаланишига кўра шартли равишда соф қўмакчилар группасига киритилиши мумкин. Чунки *юзасидан* қўмакчиси морфологик тузилишига кўра от қўмакчиларга мансуб бўлса-да, унинг қўмакчи сифатида грамматик-семантик хусусияти соф қўмакчиларга хосдир.

Мисол сўзининг қўмакчи функциясида ишлатилиши уни *каби*, *сингари*, *янгелиғ* қўмакчилари билан грамматик синоним эканини таъминлайди ва унинг лексик маъносига нисбатан грамматик маъноси устун туради. Шунинг учун ҳам *мисол* қўмакчисини соф қўмакчиларга мансуб дейиш мумкин.

Оша, *чоғли* ва бошқа катор қўмакчилар ҳам юқорида қайд этилган асосларга эга.

Бундан кейин тарихий ёзма манбаларда учрамасдан, ҳозирги нутқимизда соф қўмакчи функциясида қўлланаётган қўмакчиларни ёритишга ҳаракат қиламиз.

Бу бўлимни ёритишда асосий манба сифатида шу ишнинг «Сўз боши» қисмида қайд этилган иккита ўзбек тили грамматикаси, ўзбек

тилининг икки томлик изоҳли луғати ва муаллифнинг монографияси олинди. Бундан ташқари, авторнинг кундалик матбуот материалларидан олинган мисоллари ишлатилди.

О р қ а л и. Бу кўмакчи туркча бўлиб, *орқа, отиға-ли* пратюрк тилидаги жўналиш келишиги кўшимчасининг бирикишидан пайдо бўлган.

Бу кўмакчи бош келишикдаги отлар билан бирикади ва восита маъносида қўлланади: а) **Иш-ҳаракат содир бўлишида восита бўлган предмет ёки ҳаракат маъносини ифодалайди:** *Хатни почта о р қ а л и жўнатдим. У бу ютуқларга ҳаётни реал ифодалаш о р қ а л и эришди. У сарполарнинг овозаси кеча кўриб кетган хотинлар о р қ а л и... шаҳарнинг яримига тарқалди (Ойбек).* б) **Иш-ҳаракат содир бўлишида восита бўлган ўрин маъносини ифодалайди:** *Солижон уйига пахтазор о р қ а л и қайтди.* Бундай ҳолларда *орқали* кўмакчиси билан кўмакчисига ёки чиқиш келишигининг аффикси-дан, ўринпайт келишигининг аффикси -да га синоним бўлади.

Кўмакчи бирикиб келаётган от қурол-яроғ маъносини билдирганда билан ўрнида *орқали* кўмакчиси ишлатилса, услуб ғализлигига олиб келади: *Кўйни пичоқ билан сўйди. Душманни қилич билан чошиб ташлади (70. 302; 125. 20; 189. 548).*

Я р а ш а. Бу кўмакчи жўналиш келишигидаги отларга бирикиб, тенг, мос, лойик, монанд маъноларини билдиради: *Ўзимизга я р а ш а тўйча қиламиз (Ғ. Ғулом).*

Бу кўмакчи асос, микдор, ўлчов маъносини билдириши ҳам мумкин: *ЎзССРда социализмнинг «ҳар кимдан қобилиятига яраша» деган принципи амалга оширилади (ЎзССР Конституцияси) (70. 309; 189. 555; 125. 32).*

Д о и р. Бу кўмакчи жўналиш келишигидаги отни бошқариб, тааллуқли, алоҳидалик маъноларини англатади: *Ўктамнинг пахта, ғалла, ипак ва ҳоказога д о и р саволларига Насимжон... жавоб берди (Ойбек). Бу кимёга д о и р гап (П. Турсун). (70. 309; 189. 555; 125. 35).*

А с о с а н. Бу кўмакчи жўналиш келишигидаги отларга бирикиб, бирор иш-ҳаракатнинг содир бўлишида асос, таянч, манба бўлган объект маъносини англатади: *У халқ суди ажримига а с о с а н бегуноҳ деб топилди (189. 555).*

М у в о ф и қ. Бу кўмакчи жўналиш келишигидаги отга бирикиб, иш-ҳаракатнинг содир бўлишида асос бўлган объект маъносини билдиради: *Уларнинг ўзаро писандаларига м у в о ф и қ янги ерлар, чиқарилган сувлар Тешабойга текин ўтади (М. Исмоилий) (189. 555).*

Қ а р а т а. Бу кўмакчи жўналиш келишигидаги отларга бирикади. Иш-ҳаракат йўналган предмет, шахс, жой, томон маъносини, объектни, иш-ҳаракат кимга тааллуқлилигини билдиради: *Абдураҳмон адолатсизлик олдида бой, мулла, эшон-у тўраларга қ а р а т а отилган халқ тоши эди (Е. Шукуров). Олимларга қ а р а т а, жумладан, физикларга қ а р а т а қилган менинг даъватим, ҳеч шубҳасиз, ингелиз физикларига ҳам қаратилган даъватдир (189. 555; 125. 89).*

Д о в у р. Бу кўмакчи жўналиш келишигидаги отларни бошқариб, ўрин, пайт маъноларини ифодалайди: *Бўлмаса, кечга до в у р ўша ёқдаман денг* (М. Исмоилий, Фарғона тонг отгунча, 32) (70. 307; 125. 31).

Б а р а в а р и д а. Бу кўмакчи бош келишикдаги отларга бирикади: 1. **Восита маъносини англатади:** *Билан бирга, билан баробар* каби бирикмали кўмакчиларга тенг келади: *Шу мақола бараварида маълум қиламанки, суд Иброҳимов мендан пора сўрагани ёлгон* (А. Қахҳор, Сароб). 2. **Ҳажм бирлигини ифодалайди.** Бундай ҳолатда *баландлигида, тенглигида* сўзларига маъно томондан яқинлашади: *Уранинг чуқурлиги кетмон бўйи баробарида*. Агар сувни қайтаришга тўғри келса, *унгурни сув баробарида юқоридан чопиб тушириш керак бўлади* (М. Исмоилий, Фарғона т.о.), 3. **Чоғиштириш маъносини англатади.** Предметларнинг бир қийматга эга эканини, бир-бирига ўхшашлигини ифодалайди: *Бизнинг ерларда сув олтин б а р а в а р и д а юради* (184. 79₃, 80₁).

Б а р а в а р и г а. Бу кўмакчи бош келишикдаги отларга бирикиб, эвазига, бадалига, ҳисобига маъноларини ифодалайди: *Она-бола неча йиллик меҳнат б а р а в а р и г а келган... ўрикни ўртага қўйиб, хўрлик ва ҳақорат аламидан аччиқ-аччиқ йиғлашди* (П. Турсун, Ўқитувчи). *Сан-Маринада бўлган бир карта ўйинида бор-ўйғини бой бергандан кейин... Минг тилло б а р а в а р и г а қулоғини тиккан эди* (А. Қахҳор, Барон фон Ринг) (184. 79).

Й ў л и д а. Бу кўмакчи бош келишикдаги отларга бирикади. Учун кўмакчисига синоним бўлиб, нарса ёки иш-ҳаракатнинг бирор предметга қаратилганини, бағишланганини билдиради: *Ватан й ў л и д а жонини фидо қилмоқ* (184. 353₁). *Ўз лавозимини шахсий манфаатлари й ў л и д а суиистеъмол қилган раҳбарлардан сафларимизни қатъият билан тозаламоқдамиз* (ТО, 1985, 4март). *Раҳбар кадрларни аниқ мақсад й ў л и д а истиқболни кўзлаб ўстиришдан, барча участкаларни билимдон, ҳалол, партия ишига содиқ кишилар билан мустаҳкамлашдан иборатдир* (Тх, 1985, 30март). *Салбий ҳодисаларни йўқотиш йўлида кенг авж олган курашдан ҳали четда турибдилар* (Тх, 1985, 30март).

Ю з а с и д а н. Бу кўмакчи бош келишикдаги отларга бирикади. 1. Иш-ҳаракатнинг нимага доирлигини билдириб, *учун, ҳақида, бўйича* кўмакчиларига грамматик синоним бўлади: *Давлатга жун сотиш ю з а с и д а н олинган мажбурият бажарилди. Муҳокама қилинган масала ю з а с и д а н Бўтабой акага сўз берилди* (А. Қахҳор, Қўшчинор). *Сержант Лебов отделениесини бошлаб бориб, жангчиларнинг мазкур машқ ю з а с и д а н отишига тайёр эканини доклад қилди* (Шухрат, Шинелли йиллар). 2. Бирор нарсани кўзда тутиб, бирор нарсага қараб ёки амал қилиб каби маъноларни англатади: *Адолат ю з а с и д а н гапирмоқ. Инсоф ю з а с и д а н иш тутмоқ* (Нури). *Қувончи кўксига сиғмаса-да, Назокат ва одоб ю з а с и д а н ўзини хомуш туттишига тиришар эди* (Ойбек. Қутлуғ қон) (164. 464₂).

Д е б. Бу кўмакчи бош келишикдаги отларга бирикиб, объектни

ифодалайди: *Уни Сухэ-Батор д е б аташади* (ТО. 1985, 10 июль). *Америкалик ветеранлар ядро қуролини тугатишни бош вазифа д е б ҳисоблайдилар* (Еш. лен. 1985, 2 март). *Бекорга халқимиз эъзозлаб, уни «оқ олтин» д е б атамаган* (ТО. 1985, 4 март). *Маданий ҳаётимиздаги катта воқеа д е б баҳоланаётгани бежиз эмас, албатта* (СЎ. 1985, 7 март). *Уни бемалол ишхонамизнинг атоқли шахмат чемпиони д е б аташ мумкин* (СЎ. 1985, 23 март).

Д е б кўмакчиси мақсад-сабаб маъносини ифодалайди: *У Фулом-жоннинг юракдаги ишқ ҳақида айтган гапини эшитиб, ҳозир шунинг тарихини ҳикоя қилади д е б бир оз кутиб турди...* (М. Исмоилий).

М а қ с а д и д а. Бу сўз кўмакчи вазифасида ишлатилганда *учун* кўмакчиси, *ниятда* сўзларининг грамматик ва лексик маъноларига тенглашади: (Хасанали). *Отабек билан бирга чой ичиш м а қ с а д и д а эрталаб Ойболдоқнинг дамлаган чойига бормай, Отабекнинг уйғонишини кутиб юрди* (А. Қодирий, Ўтган кунлар). (184. 456з).

Мақсадида кўмакчиси бош келишиқдаги ҳаракат номларига бирикиб, ўша ҳаракат номлари ифодалаган иш-ҳаракатнинг ижро этилишини иташ маъносини билдиради: *Шунинг учун йўғим-теримни жадаллаштириш м а қ с а д и д а студентлар ва мактаб ўқувчиларини кўмакка чақирмаётган эмиш* (СУ. 1985, 7 март). *Х. Тожибоев хўрандаларнинг узоғини яқин қилиш мақсадида ичимликларни ҳам кўйиб сотиши кўриниб турибди* (ТО, 1985, 10 июль).

Ҳ о л д а / / й ў с и н д а. Бу кўмакчилар ХХ асрдан бошлаб қўлланган. **Ҳол** этимологиясига кўра арабча бўлиб, 1. аҳвол, кайфият; 2. хусусият; 3. вақт, пайт, замон маъноларини ифодалайди (104. 777). **Ҳол** сўзига **-да** келишиқ кўшимчасининг қўшилишидан **ҳолда** кўмакчиси яратилган. Бу кўмакчи бош келишиқдаги сифатдошга бирикиб, ҳолат ифодалайди: *Анвар ўзини завқ ҳам кулгидан тўхтата олмаган ҳ о л д а ташқарига бурилиб жўнади* (М. ча., 91). *Ҳовлида... ёш канизлар сочилган ҳ о л д а вазифалари орқасидан юрар эдилар* (М. ча., 106). *Шоир қалин китобни тиззасига қўйиб ёстиққа суянган ҳ о л д а тарих мутолаа қиларди* (Ойбек).

Йўсин этимологиясига кўра туркча бўлиб, *усул, услуб, стиль* каби маъноларни англатади.

Йўсин кўмакчиси бош келишиқдаги сўрок, белгилаш олмошларига бирикиб, предметнинг, иш-ҳаракатнинг белгисини билдиради: 1. **Предметнинг белгисини ифодалаши:** *Унинг бу й ў с и н и жоди нима учун, билолмадик..* (М. ча., 23). *Гўё Султоналининг кейинги икки жумласига қайси й ў с и н муқобила қилишдан ожиз эди* (М. ча., 22).

2. **Ҳаракатнинг белгисини ифодалаши:** *Шу й ў с и н бу кейинги табақа орасида ўзига замин топди* (М. ча., 65). *Шу й ў с и н гулхан ёнида ўлтириб чой ичар эдик* (М. ча., 155). *Маҳдум довдираган й ў с и н д а Анвар билан ичкарига кирди* (А. Қодирий) (189. 551).

М о б а й н и д а. Бу кўмакчи бош келишиқдаги от билан келиб, бирор вақт давомида, икки мударат орасида, оралиғида каби маъно-

ларни билдиради: *Бир неча ой мобайнида қиз ўзи хоҳлабми, ё Сидиқжон «асти қўймагани» учунми, боққа яна бир неча марта тушиб чиқди.* (А. Кахҳор. Кўшчинор) (184, 469₁). *Сўнги ўн тўққиз йил мобайнида сув хўжалигини ривожлантиришга 21 миллиард сўм маблағ сарфланди* (ТО. 1985, 4 март).

Асосида. Бу кўмакчи бош келишидаги отларга бирикиб, *биноан, кўра кўмакчиларига* грамматик синоним бўлади: *қонун асосида, буйруқ асосида* (184. 50₁).

Атрофида. Бу сўз кўмакчи функциясида ишлатилганда қуйидагича маъноларни англатади: 1. Теварагида, гир айланасида; 2. Қарийб, тахминан, чамасида; 3. Теварагида, хусусида: шу икки фикр атрофида мунозара жуда кизиб кетди (184. 622).

Юқорида келтирилган далиллардан маълумки, *атрофида* ўрин англатганда «От кўмакчилар» группасига мансуб эканини намоён қилганидек, иккинчи ва учинчи грамматик маънолар билан «Соф кўмакчилар» группасига хос эканини исботлайди. Қиёсланг: От кўмакчи — Неваралар хонтахта атрофида қалдирғоч боласидай чуғулашиб ўтиришди (ТО. 1985, 19 март).

Олдида. Бу кўмакчи *нисбатан, қараганда* сўзларига тенг келиб, қиёслаш маъносини билдирганда соф кўмакчиларга хос бўлади: *Бу Фуломжоннинг бояги ташвиши олдида ҳеч нима бўлмай қолди* (184. 531₁).

* * *

Ҳозирги ўзбек тилида ишлатилаётган қатор кўмакчилар ўзбек тили тарихига оид ёзма ёдгорликларда учрамайди. Улар ўттиздан ошиқдир.

Бу кўмакчилар этимологиясига кўра туркча (орқали, яраша, қарата, бараварида, бараварига, йўлида, юзасидан, деб, олдида) ёки арабча (доир, асосан, мувофик, довур, мақсадида, ҳолда, мобайнида, асосида, атрофида) бўлади.

Бу кўмакчиларнинг яратилишида учинчи шахс бирликдаги эгалик қўшимчаси ва ундан кейин алоҳида-алоҳида бирикадиган *-да, -дан, -га* келишик қўшимчалари катта аҳамиятга эга бўлади: *бараварида, бараварига, йўлида, юзасидан, мақсадида, ҳолда, мобайнида, асосида, атрофида, олдида*. Ниҳоятда кам бўлса-да, чиқиш келишигидаги отларга бирикиб келадиган кўмакчилар ҳам учрайди (*берли, илгари, бурун*).

Қуйидаги кўмакчилар эса отнинг жўналиш келишидаги шаклига бирикади: *яраша, доир, асосан, мувофик, қата*. Ҳар қайси кўмакчи алоҳида ва биттадан семантикага эга бўлиши билан тарихан қўлланган кўмакчилардан фарқланади. Ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган орқали, қараганда, қарата, довур ва б. Кўмакчиларгина иккита семантикани билдиради, холос. Ҳозирги ўзбек тилида ишлатилаётган кўмакчилар ўзбек тилидаги ҳозирги диалект вакилларининг ҳаммасига тушунарли бўлиб, улар, асосан, бир хил талаффуз қилинадилар.

Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида бирорта сўз кўмакчи функ-

циясида ишлатилар экан, ҳозирги ўзбек тили нормасига конкрет мувофиқлашади.

Ўзбек тили тарихида қўлланиб, ривожланган кўмакчиларнинг хусусияти шуни тақоза этадики, ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган кўмакчилар ҳам даврларнинг ўтиши билан янги-янги грамматик маъно англатиш хусусиятига эга бўлиши мумкин. Шунингдек, уларнинг грамматик хусусияти такомиллашиб, ҳар хил келишикдаги отларга бирика бошлаши ёки архаик хусусиятга эга бўлиб, истеъмолдан чиқиб кетиши мумкин. Бундай ўзгаришларни келажакдаги ўзбек тили грамматикаси, лексикологиясининг ривожланиш процесси таъминлайди.

У м у м и й х у л о с а. Ёрдамчи сўзлардан бири — кўмакчилар алоҳида сўз туркуми ҳисобланади. Уларнинг маъно системасида ўзига хос мураккаб муносабат пайдо бўлади. Бу мураккаб муносабат предмет, белги, ҳолат, ҳаракатнинг ўзаро хилма-хил маъносининг инсонлар томонидан тушунилиши ҳисобланади.

Борлиқдаги предмет билан ҳодисанинг муносабатини янада аниқроқ ифодаланиши учун сўзларнинг ўзаро муносабатини яратувчи восита алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Шундай воситалардан бири келишик кўшимчалари бўлса, ундан кейинги муҳим восита кўмакчилардир.

Кўмакчилар келишик кўшимчаларидек сўзларнинг ўзаро грамматик муносабатини яратиш билан бирга ўша келишик кўшимчаси ифодалай олмайдиган семантикани ҳам билдиради. Шунинг учун ҳам улар тилнинг структурасида муҳим роль ўйнайди ва гапнинг яратилишида кўмакчиларнинг роли жуда катта аҳамиятга эга бўлади.

Маълумки, янгидан-янги кўмакчиларнинг яратилишидаги сабаблардан бири ўша тилда гапирётган шахсларнинг умумий фикрлаш қобилияти ўсиб боришидир.

Кўмакчиларнинг пайдо бўлишидаги иккинчи сабаб тилнинг ички ривожланиш қонунияти ва тилнинг умумий ривожланиш тенденциясидир. Бу тенденциялардан бири энг қадимда яратилган кўмакчиларнинг кўп маъноликдан қутулиши бўлса, иккинчиси кўмакчилик конструкцияларнинг кўпроқ яратилиб, ишлатила бошлаганидир. Масалан, айрим кўмакчилар тарихан бир қанча фонетик вариантларга эга бўлганлар ва семантикаси хилма-хил бўлиб, ўзи кенг истеъмолда бўлган. Лекин вақтларнинг ўтиши нутқ жараёнида унинг конкретлашишини тақозо қилган. Натижада тарихан қўлланган айрим кўмакчиларнинг баъзи фонетик вариантлари ҳозирги ўзбек тилига етиб келмаган ёки архаиклашган: *илан, киби, кибиқ, уза, узла, узара, сару, сариға*. Шунингдек, тарихан истеъмолда бўлган қатор кўмакчилар ҳозирги ўзбек тилида учрамайди: *сифатиға, таба, тапа, бикин, отру*.

Ҳозирги ўзбек тилида соф кўмакчи сифатида қўлланаётган *мақсадида, орқали, довур, доир, яраша, йўлида, қарата, мувофиқ, олдид* ва бошқа шу қабилар ўзбек тили тарихида учрамайди. Ҳозирги *мақсадида* кўмакчисининг функциясини тарихан *ниятида*

қўмакчиси бажарган. Лекин *мақсад* семантикасини янада аниқроқ ифодалашда *ниятида* қўмакчисига нисбатан *мақсадида* қўмакчиси зарур экани ўзбек тилининг стилистик ихчамлилигига мосдир. Шунинг учун ҳам *ниятида* қўмакчиси истеъмолдан чикиб кетиб, унинг ўрнида *мақсадида* қўмакчиси ишлатилган.

Тарихан *уза//узала//узра//узара* шаклларида қўлланган қўмакчиларнинг *узра* шакли ҳозирги ўзбек тилига етиб келган. Шунингдек, *бирла*, *бирлан* қўмакчиларининг ҳам ҳар хил фонетик вариантлари тарихан қўлланган бўлишига қарамай, асосан, *билан* қўмакчиси ҳозирги ўзбек тилида актив ишлатилмоқда. Қатор бошқа қўмакчиларда ҳам аналогик ҳолат учрайди.

Айрим қўмакчилар эса ўзбек тили тарихининг қайси давридан бошлаб қўлланишидан қатъи назар, ҳамма вақт бир хил семантикани сақлаб қолган: *каби*, *сингари*, *янглиғ* ва б. Лекин айрим қўмакчилар ниҳоятда кенг қўллангани сабабли унинг семантикаси ҳам ўзгариб турган. Масалан, *бирла* қўмакчиси ҳамма вақт восита, биргалик, объект, сабаб семантикасини ифодалаган. Шунингдек, XIII—XIV, XV—XVI асрларда ўрин, пайт; XIII—XIV асрларда ўшатиш; XVII—XIX асрларда зиддик маъноларини ҳам ифодалаган. У қўмакчи ҳозирги ўзбек тилида кенг истеъмол қилинмайди балки баъзан поэзияда учрайди, холос.

Ҳозирги ўзбек тилида ишлатилиб, тарихан қўлланмаган қўмакчиларнинг грамматик ва семантик хусусияти ниҳоятда конкретлашган бўлади. Улар кўпинча отнинг бош келишиқдаги (орқали, йўлида, мақсадида, ҳолда ва б.) ёки жўналиш келишиқдаги (яраша, доир, ката) шаклларига бирикиб, биргина семантикага эга бўлади. Ҳозирги ўзбек тилидаги *довур* қўмакчиси иккита семантикани (ўрин, пайт) англатади. Шундан ҳам маълумки, қўмакчилар ривожланган сари полисемиядан моносемияга ўтаверади.

Ўзбек тили тарихида янги қўмакчиларнинг пайдо бўлишида ички ва ташқи шароитнинг аҳамияти жуда катта бўлади.

Ўзбек тилининг ички қонун-қондаси асосида қўмакчи яратилганда шу тилга оид мустақил сўзлар қўмакчилар группасига ўтади.

Ўзбек тилида қўмакчилар пайдо бўлишида ташқи шароит таъсирида бошқа тиллардан келиб қирган сўзлар ўзбек тилида қўмакчи функциясини бажарадилар. Шунинг учун ҳам ўзбек тилида қўлланган қўмакчилар этимологиясига кўра туркий тилларга, араб, форс-тожик тилларига, қисман хитой тилига алоқадорди: Туркий тилларга хослари: *бирла*, *бирлан*, *учун*, *каби*, *сингари*, *узра*, *ичра*, *сари*, *томон*, *сайин*, *бўйи*, *тўғрида*, *қаторида*, *аро*, *йўзидин*, *таба*, *тенги*, *тег*, *бикин*, *онгин*, *отру*, *қата*, *қуйи*, *илгида*, *ўзга*, *қўлимизда*, *оғзида*, *кейинча*, *орқали*, *яраша*, *қарата*, *бараварида*, *бараварига*, *йўлида*, *юзасидан*, *деб*, *олдида* ва б.

2. Араб тилига хослари: *қадар*, *хусусида*, *туфайли*, *нисбатан*, *биноан*, *ҳузурида*, *ниятида*, *сабабли*, *боисдан*, *сифатда*, *сифатиға*, *суратда*, *аснода*, *доир*, *асосан*, *мувофиқ*, *довур*, *мақсадида*, *ҳолда*, *мобайнида*, *асосида*, *атрофида* ва б.

3. Форс-тожик тилига хослари: *соясиди, сў(сўй), кўйи, сингари, равишда*.

4. Хитой тилига мансуб кўмакчи: *янглиғ*.

Мустақил сўзлар кўмакчига ўтганида улар алоҳида морфологик шаклларга эга бўладилар. Ўша морфологик шакл кўмакчи учун турғун ҳолатга айланади.

Ўзбек тилига тааллуқли кўмакчилар морфологик таркибига кўра қуйидагича бўлади: 1. Ўзақдан иборат: *аро, томон, тег, қадар, сў, доир, ўнг, мувофиқ* ва б. 2. Сўз ясовчи кўшимчалар воситасида яратилган: *янглиғ, сабабли, тегинч, текин* ва б. 3. Локатив келишиқ кўшимчалари ва баъзан келишиқ кўшимчасидан олдин учинчи шахс бирликдаги эгалиқ кўшимчаси кўшилишидан яратилган кўмакчилар: *узра, уза, бирлан, орқали, сари, тўғрида, қаторида, йўзидан, ўзга, боисдан, борасида, йўлида, олдиди* ва б. 4. Қадимги курол-восита келишиги *-ун, -ин* кўшимчасининг кўшилишидан яратилади: *учун, сайин, бурун, бикин, унгин, текин* ва б. 5. Равиш ясовчи кўшимчалар воситасида яратилганлари: *нисбатан, биноан, кейинча, тегинч, асосан* ва б. 6. Учунчи шахс бирликни ифодалайдиган эгалиқ кўшимчасининг бирикишидан яратилади: *туфайли, бўйи, кўйи, каби, сингари, бери, теги* ва б. 7. Равишдош ясовчи кўшимчаларнинг феълга бирикишидан яратилади: *яраша, қарата, деб, оша* ва б.

Маълумки, ўзбек тилидаги кўмакчилар соф туркийлиги ёки бошқа бир тилдан келиб кирганлигидан қатъи назар, аслида мустақил сўзларга тааллуқли бўлиб, ўзбек тилининг ички ривожланиши асосида ёрдамчи сўзлардек грамматик вазифани бажара бошлаганлар ёки сўз ясовчи, сўз ўзгартувчи кўшимчаларни олиб, ёрдамчи сўзлар категориясига ўтганлар. Уларнинг ўзаро фарқи шундаки, бошқа тилдан келиб кирган кўмакчилар турғун фонетик шаклга эга бўлади. Лекин туркий тилларга хос бўлган кўмакчиларнинг айримлари ҳар хил фонетик шаклга эга бўлиши мумкин. Лекин у мустақил сўзларнинг кўмакчига ўтишида яна ўзига хос қатор хусусиятлари бор. Чунончи, кўмакчиларнинг грамматик категория экани тобе бўлакнинг ҳоким бўлакка муносабатини таъминлашидир. Шундай экан, ҳар қандай мустақил сўз кўмакчига ўтавермайди. Кўмакчига ўтадиган мустақил сўзнинг лексик маъносидан муносабат ифодалаш белгиси билиниб туриши керак. Масалан, *қалам, темир, соат* отлари конкрет предметларни англатади. Лекин *сабабли, мақсадида* сўзларининг лексик маъносида иш-ҳаракатнинг ижро этилишидаги хусусиятни ифодалаш мумкин экани сезилиб туради. Шунингдек, *ич, ост, уст* каби отларнинг лексик маъносида ўрин ифодалаш мавжуд. Шунинг учун *сабабли, мақсадида* соф кўмакчига ўтишга мойил: Шундай қилиб, мустақил сўзнинг лексик маъноси релятив муносабатни яратишга хизмат қилса, унинг кўмакчига ўтишида асос бўлади. Бунга *сабабли, мақсадида, ост, уст, ич* каби отлардан яратилган кўмакчилар мисолдир.

Кўмакчиларнинг бошқа бир сўз туркумидан ўтиши узок муддат-

нинг маҳсули бўлиб, ҳар қайси тилнинг ўзининг қонун-қоида-сига асосланади.

Мустақил сўз кўмакчига ўтганида бу сўз ўзининг ўша туркум-даги грамматик белгиларини батамом ёки қисман йўқотади. Масалан, *билан, учун, каби, узра, орқали, ўзга, бурун* ва бошқа қатор кўмакчилар ўзларининг от, олмош, феъл туркумига хос хусусиятларини батамом йўқотганлар. Бундай сўзлар кўмакчилар туркумига хос грамматик белгиларни қабул қиладилар. Улар турланиш, тусланиш ва янги сўз ясалишида хизмат қилишдан маҳрум бўлиб, мустақил лексик маъносини қисман ёки батамом йўқотган сўзлар қаторига ўтади.

Кўмакчига ўтаётган сўзлар ўзларидаги конкрет маъно англатиш хусусиятини йўқотиб, умумий маъно англатишга ўтадилар. «Сўзлардаги ҳар қандай умумийлик релятив муносабат-хусусият кашф этавермайди, балки бошқа бир сўзнинг функциясини таъминлашда хизмат қилсагина релятив хусусият касб этади» (114. 25).

Е. Т. Черкасова мустақил сўзларнинг кўмакчига ўтишида иккита ҳолат бор эканини таъкидлайди: 1. Мустақил сўзнинг асл маъноси релятив маънонинг яратилишига хизмат қилади. 2. Мустақил сўз кўчма маъно англатиб, релятив хусусиятга эга бўлади (162. 17).

Бу иккита ҳолат ўзбек тилидаги мустақил сўзларнинг кўмакчиларга ўтишига ҳам тааллуқлидир. Масалан, *сабабли, мақсадида* сўзлари кўмакчи функциясида ишлатилганда ҳам сабаб, мақсад маъносини англатаверади. Лекин *каби, бирлан//била, учун, туфайли, бери, соясида, бобда* ва бошқа қатор кўмакчилар, асосан, кўчма маъно касб этади. Масалан, *бирла* кўмакчиси биргалик маъносини англатиши билан бир вақтда сабаб, ҳолат, ўрин, пайт, мақсад, ўхшатиш, эваз, зидлик ва бошқа кўчма маъноларни ҳам билдирган.

Ўза кўмакчисининг асосий маъноси ўрин билдириш бўлишига қарамадан, *уза* ва унинг фонетик вариантлари объект, пайт, ҳолат, комитатив, ўрин, сабаб, ўхшатиш, иш-ҳаракатнинг давомли бўлиши каби қатор маъноларни англатган.

Ичра кўмакчисининг асосий маъноси ўрин ифодалаш бўлишига қарамадан, у ўзбек тили тарихида сабаб, пайт, ҳолат, восита, объект, мақсад, комитатив ва бошқа маъноларни ҳам билдирган.

Юзидин, юзиндин кўмакчиси сабаб, манба, асос каби маъноларни билдирган. Мустақил маъноли сўзлардан кўмакчилар пайдо бўлишидаги специфик хусусиятлардан яна бири шуки, у кўмакчилар қайси сўз туркумидан ўтган бўлса, ўша сўз туркумига хос хусусиятларини маълум даражада ва маълум пайтгача сақлаб қолиши мумкин. Масалан, *учун, билан* кўмакчилари от туркумидан келиб чиққан. Шунга қўра *сенинг учун, менинг билан* каби қаратқич келишигидаги олмошларга бирика олади.

От туркумига хос кўмакчилар бош ёки қаратқич келишигидаги отлар билан мослашув орқали муносабатга киришадилар. Лекин мослашув чегараланган бўлиб, кўпинча учинчи шахс бирликда мослашади: *Стул устида китоб бор.*

Рабиш, сифат, феъл туркумига тааллуқли бўлган кўмакчиларнинг бошқариш хусусияти кучли бўлади: *нисбатан*, *биноан* кўмакчилари жўналиш келишикдаги отларни бошқарса, *бурун*, *оша* кўмакчилари бош, чиқиш келишикдаги отларни бошқарган. *Илгари* кўмакчиси чиқиш келишикдаги отни бошқарган ва б.

Ўзбек тилидаги кўмакчиларнинг яратилиши коммуникация принципида бўлиб, жонли сўзлашув, адабий тил жараёнининг узлуксиз узвий боғланишига таянади.

Даврларнинг ўтиши инсоннинг тафаккур қобилиятининг ривожланишини таъминлаганидек, тилда ҳам ривожланиш, ўзгаришни яратади. Натижада тилнинг тарихан ривожланиш процессида кўмакчи категориясининг ривожланиши такомиллашиб бориши сезилади.

|

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Энгельс Ф. Анти-Дюринг, Тошкент. 1974.
2. «Совет Узбекистони», газетаси, 1985, 17 апрель.
3. Абдуллаев Ф. О. Кипчакско-огузских соответствий п/б,б/ б,б/ в (по материалам хорезмских говоров узбекского языка)//Вопросы тюркологии, Тошкент, 1965.
4. Абдуллаев Ф. Ўзбек тили тарихини даврлаштириш масаласига доир, (журнал), УТА, 1977.
5. Абдуллаев Ф. Тил қандай ривожланиди. Тошкент. 1972.
6. Абдуллаев А. Қўмакчилар ёрдами билан таркиб топган сўз бирикмаларида ифодаланган синтактик муносабатлар, ЎзДУ асарлари, янги серия, 91, Самарқанд. 1959.
7. Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973.
8. Абдурахманов Г. Исследование по старотюркскому синтаксису (XI век) М., 1967.
9. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент. 1984.
10. Абдурахмонов Д. Сўзларнинг бошқарув муносабатлари, (УТА, журнал, 1960).
11. Айдаров Г. Служебные части речи в языке надписей орхонских памятников//«Исследования по тюркологии. Алма-Ата. 1969.
12. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности XVIII века. Алма-Ата, 1971.
13. Алиев А. Ю. Уйчинский говор узбекского языка. КД, Ташкент, 1959.
14. Александров Г. П. Послелогии в современном турецком языке. АКД. М. 1956.
15. Аксаков К. С. Сочинения филологические. Т. 2. Ч. 1. М., 1975.
16. Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеvasи. КД, Тошкент. 1952.
17. Ахманова О. С. О роле служебных слов в словосочетании//Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР, 1952, № 2.
18. Ахтамова Х. Т. Сўзнинг аналитик формалари ва уни ўтиш методикасига доир//Материалы конференции ученых Самарканда по вопросам методики преподавания в вузах. Самарканд, 1977.
19. Ахтамова Х. Т. Ўзбек тилида аналитик формаларнинг ривожланиши тарихи тўғрисида//Тезиси докладов VI научно-теоретической конференции проф.-препод. состава Самаркандского гос. педагогического ин-та им. С. Айни. Самарканд, 1972.
20. Ахтамова Х. Т. Послеложные аналитические формы в современном узбекском литературном языке. АКД, Ташкент, 1981.
21. Ахтамова Х. Т. Биргалик, восита маъноларини билдирувчи аналитик формалар // Совет мактаби, 1980, 4-сон.

22. Ахтамова Х. Т. Ўзбек тилида отнинг аналитик формалари, ЎТА (журнал), 1980, 5-сон.
23. Ахтамова Х. Т. Пайт, сабаб, мақсад маънолари//Совет мактаби, 1980, 11-сон.
24. Ашурбоев С. Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан. Тошкент. 1974.
25. Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. М., 1957.
26. Баскаков Н. А. К вопросу о классификации тюркских языков// Известия АН СССР // Отделение литературы и языка Т. XI Вып. 2. М., 1952.
27. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков, М., 1969.
28. Благова Г. Ф. «Кутадгу билиг», «Бабур-номе» и методика историко-лингвистического сопоставления//Советская тюркология. 1970. № 4.
29. Благова Г. Ф. О характере так называемого «чагатайского» языка конца XV в., // Тюрке-монгольское языкознание и фольклористика, М., 1960.
30. Благова Г. Ф. Значение данных современной узбекской диалектологии для изучения старобухарского письменного языка, //ВЯ. 1965, № 1.
31. Благова Г. Ф. Некоторые вопросы развития средневекового среднеазиатского тюркского литературного языка//ВЯ. 1971. № 4.
32. Благова Г. Ф. Смена диалектной ориентации среднеазиатского-тюркского литературно-письменного языка XV — начале XVI вв//ВЯ. 1975. № 6.
33. Благова Г. Ф. О методике изучения морфологии средневековых тюркских поэтических текстов//ВЯ. 1977. № 3.
34. Благова Г. Ф. Характеристика грамматического литературного языка конца XV века по «Бабур-наме», АҚД, М., 1954.
35. Благова Г. Ф. XV—XVI асрлар эски ўзбек адабий тилидаги кўмакчилар ҳақида. ЎТА, 1963, 3-сон.
36. Бектемиров Х. Исследование языка произведений Йусуфа Амирий. АҚД. Ташкент, 1973.
37. Богородицкий В. А. Введение в татарское языкознание в связи и с другими тюркскими языками. Изд. 2. Казань, 1953.
38. Боровков А. К. Ценный источник для истории узбекского языка. 1// Известия АН СССР, Отделение литературы и языка. Т. VIII, Вып. 1, 1949.
39. Боровков А. К. Очерки истории узбекского языка, II. (Опыт грамматической характеристики языка среднеазиатского «Тевсир» (XIV—XV вв))// Советское востоковедение, М., 1949.
40. Боровков А. К. Очерки истории узбекского языка, III (лексика среднеазиатского тевсира (XII—XIII вв.))// Ученые записки Института востоковедения. Т. XVI. М.—Л., 1958.
41. Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тевсера XII—XIII вв. М., 1963.
42. Боровков А. К. Из материалов для истории узбекского языка//Тюркологический сборник. № 1. М.—Л., 1951.
43. Боровков А. К. Рукопись и особенности языка среднеазиатского тевсира XII—XIII вв.//Ученые записки института востоковедения, Т. XVI, М.—Л., 1952.
44. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. I. Спб., 1869.
45. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Ч. II, М., 1963.
46. Бердияров Х. Послелоги в современном узбекском литературном языке. АҚД. Самарканд, 1949.
47. Вандриес Ж. Язык, лингвистическое введение в историю. М., 1937.
48. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). М.—Л., 1947.
49. Газизов Р. С. Сопоставительная грамматика татарского и русского языков. Казань, 1966.
50. Грамматика туркменского языка. Ч. I. Фонетика и морфология. Ашхабад, 1970.
51. Дмитриев Н. К. и Чистяков В. М. Русские предлоги и татарские послелоги// Вопросы методики преподавания русского и родного языков в нерусской школе. М.—Л., 1948.

52. Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка. М.—Л., 1940.
53. Дмитриев Н. К. Служебные имена в турецком языке // Советское языкознание. Т. 3. Л., 1937.
54. Дониоров Х. Эски ўзбек адабий тили ва кипчок диалектлари. Тошкент. 1976.
55. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
56. Девону луғатиг турк, индекс, Тошкент. 1967.
57. Демирчизада Э. М. Китаби-д дада Горгуд дастанларынын дили. Баку. 1959.
58. Егоров В. Г. Современный чувашский литературный язык. Чебоксары; 1971.
59. Жирмунский В. М. О границе слова // ВЯ. 1961. № 3.
60. Жуманазаров Ю. Ўзбек тили хазорасп шевасининг морфологик хусусиятлари, ҚД. Тошкент. 1961.
61. Зияева М. Т. Исследование памятника XIV в. «Китаб ат-тухфат узакийа Фил-луғат-ит туркийа. АҚД. Ташкент, 1972.
62. Зейналов Ф. Р. Служебные части речи в современных тюркских языках. Баку, 1966.
63. Исангалиева В. А. Служебные имена и послелого в казахском языке. Алма-Ата, 1957.
64. Исангалиева В. А. Послелого в казахском языке // Изв. АН КазССР. Серия филология, искусствоведения. Вып. 1—2. Алма-Ата, 1954.
65. Исангалиева В. А. Русские предлоги и их эквиваленты в казахском языке. Алма-Ата, 1959.
66. Исхаков Ф. Г. Некоторые предложения о происхождении конечных «т» и «д» в словах аст, уст, алд, арт и т.д. // Академику Гордлевскому к его семидесятипятилетию. М., 1953.
67. Кондратьев В. Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. Изд. Ленинградского университета. Л., 1970.
68. Коклянова А. А. Послелого и служебные имена в узбекском языке // Труды Института языкознания АН СССР. Т. 3. М., 1954.
69. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956.
70. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960.
71. Кононов А. Н. К природе тюркской агглютинации // ВЯ. 1976. № 4.
72. Кононов А. Н. Послелого в современном узбекском литературном языке. Ташкент, 1951.
73. Корш Ф. Е. Классификация турецких племен по языкам // Этнографическое обозрение. Кн. 84—85. М., 1910.
74. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962.
75. Курилович Е. Очерк по лингвистике. М., 1962.
76. Курышжанов А. К. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII—XIV вв. АДД. Алма-Ата, 1973.
77. Курышжанов А. К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюрко-арабского словаря». Алма-Ата, 1970.
78. Кенжабаева Ф. Послелого и частицы в современном казахском языке. АҚД. Алма-Ата, 1964.
79. Ломоносов М. В. Российская грамматика. Полное собрание сочинений. Т. VI. М.—Л., 1952.
80. Левитская Л. С. Историческая морфология чувашского языка. М., 1976.
81. Магомедов А. Г. Собственно послелого и послелого, изолированные формы имен, глаголов и наречений в современном кумыкском литературном языке. АҚД. Махачкала, 1963.
82. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951.
83. Малов С. Е. Ибн-Мухани о турецком языке // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР. Т. 3. Л., 1928.
84. Малов С. Е. Древние и новые тюркские языки // Известия АН СССР. Отделение литературы и языков. М., 1952. № 2.
85. Маматов А. Ўзбек тилининг Андижон шаҳар шеваси. ҚД. Тошкент, 1966.

86. Мамедов Н. Н. Основы азербайджанского языкознания (в связи с другими тюркскими). АДД. Баку, 1964.
87. Махмуд Кошғарий. Девон-у луғат-ит турк (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов). Ўз ССР ФА нашриёти. Тошкент. 1-том. 1960. 2-том, 1962. 3-том — 1963.
88. Махмудов К. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари ҳақида. Тошкент. 1972.
89. Мирзээдэ Х. И. Азэрбэјчан дилнин тарихи морфолоки јасы Бақы, 1962.
90. Мирзээдэ Х. И. Историческая морфология азербайджанского языка. АДД. Баку, 1960.
91. Мирзакаримова У. Морфологические особенности «Қысасы Рабғузы». АҚД. Ташкент, 1969.
92. Мураталиева Дж. М. Послелогои в современном киргизском языке. АҚД. М., 1958.
93. Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. М., 1964.
94. Муталлибов С. М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Тошкент, 1959.
95. Мухаммаджонов К. Туркистон шеvasи. ҚД. Тошкент. 1970.
96. Мухамедова Б. Исследования по истории туркменского языка XI—XV вв. (по данным арабоязычных филологических сочинений) АДД. М., 1969.
97. Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке. СПб., 1900.
98. Мелиоранский П. М. Сказание о пророке Салихе// Сборник статей учеников проф. В. Р. Розена. СПб., 1897.
99. Мелиоранский П. М. Турецкие наречия и литературы// Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона т. XXXIV. СПб., 1902.
100. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. М.—Л., 1945.
101. Назарова Х. Бобир ва ўзбек адабий тили. Тошкент. 1971.
102. Насилов В. М. Язык орхоне-енисейских памятников. М., 1960.
103. Насилов В. М. Древнеуйгурский язык. М., 1963.
104. Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972.
105. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тошкент. 1983. 1—2-томлар. 1984, 3—4-томлар.
106. Наджип Э. Н. Тюркоязычный памятник XIV века. Гулистон Сейфа Саран и его язык. Ч. 1-я. Алма-Ата, 1975.
107. Наджип Э. Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. АДД. М., 1965.
108. Наджип Э. Н. Хосроу и Ширин Кутба и его язык // Тюркологический сборник к 60-летию А. Н. Кононова). М., 1966.
109. Наджип Э. Н. Архаизм в лексике тюркоязычного памятника XIV века «Гулистан». Сейфа Саран // Краткие сообщения Института Азии и Африки АН СССР. М. 1964. № 83.
110. Наджип Э. Н. О памятнике XIV века «Нахджал-фарadis» и его языке.// Советская тюркология (Баку). 1971. № 6.
111. Носиров Ш. Ўзбек тилининг Қўқон шеvasи. ҚД. Тошкент, 1965.
112. Овсяников-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. СПб., 1902.
113. Оразов М. Служебные имена в тюркских языках (на основе материала современного казахского, узбекского и туркменского языков). АҚД. Ташкент. 1971.
114. Потенция А. А. Из записок по русской грамматике, I—II. Харьков, 1988.
115. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938.
116. Персидско-русский словарь. М., 1953.
117. Радлов В. В. Ярлыки Тохтамышы и Темир-Кутлука. ЗКВ. Т. III, СПб., 1883.
118. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV. Ч. I. СПб., 1911.
119. Ражабов А. А. Язык орхоне-енисейских памятников древнетюрской письменности. Морфология (В сопоставлении с азербайджанским языком). Баку, 1967.

120. Расулов Н. А. Исследование языка «Китаб-ал идрак ли-лисан ал-атрак Абухаййана. АКД. Ташкент, 1969.
121. Рахимова К. Н. Узбекские говоры Туркменской ССР (Морфология). КД. Ташкент, 1985.
122. Решетов В, Шоабдурахмонов Ш. Узбек диалектологияси. Тошкент. 1962.
123. Рустамов А. Некоторые грамматические особенности языка Махбул-Кулуб Алишера Навои. АКД. Ташкент, 1958.
124. Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навоий. АДД. Ташкент, 1966.
125. Рустамов Т. Хозирги ўзбек адабий тилида кўмакчилар. Тошкент. 1965.
126. Рустамов Т. Узра кўмакчиси. ЎТА, 1974, 6-сон.
127. Рустамов Т. Сари кўмакчиси // Узбек тили тарихи масалалари, ФАН, Тошкент. 1977.
128. Рустамов Т. Учун кўмакчиси // Узбек тили тарихи масалалари. ФАН. Тошкент, 1977.
129. Рустамов Т. Каби кўмакчиси, журнал, ЎТА, 1977, № 1.
130. Рустамов Т. Ичра кўмакчиси, журнал, ЎТА, 1984, № 5.
131. Рустамов Т. Теги кўмакчиси ва унинг вариантлари, журнал, УТА, 1985. № 1.
132. Русско-чувашский словарь. Под ред. Н. К. Дмитриева. М., 1951.
133. Резюков Н. А. Очерки сравнительной грамматики русского и чувашского языков. Чебоксары, 1954.
134. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Узбек диалектологияси (Фонетика, морфология: лексика), Тошкент—1962.
135. Самойлович А. Н. История литературного-среднеазиатского языка // Мир-Али-шир. Л., 1928.
136. Самойлович А. Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. Пяр., 1922.
137. Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962.
138. Современный татарский литературный язык. М.—Л., 1969.
139. Стеблин-Каменский М. И. О предлоге и предложном словосочетании. М.—Л., 1957.
140. Стеблин-Каменский М. И. Об основных признаках грамматического значения // Вестник. ЛГУ. Л. Серия общественных наук. 1954. № 6.
141. Севортян Э. В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955.
142. Серебренников Б. А. К истории суффикса деноминативных глаголов // Советская тюркология. 1972. № 5.
143. Серебрянников Б. А. О древней структуре суффиксов некоторых местных падеже в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. Наука. М., 1971.
144. Тулаков С. Узбек тили Наманган шевазининг морфологик хусусияти. КД. Тошкент, 1965.
145. Турапова М. Я. Морфологические особенности языка «Шайбани-нама» Мухаммад Солиха. АКД. Ташкент, 1966.
146. Турсунов У. Узбек тилида сўнг кўмакчилар // Узбек давлат университетининг асарлари, янги серия, 34-сон, Самарканд, 1947.
147. Турғунов Т. Узбек тилининг ғарбий Фарғона шевалари. КД, Тошкент, 1968.
148. Тенишев Э. Р. «Кутадгу билиг» и «Алтун ярук» // «Советская тюркология, 1970, № 4.
149. Тенишев Э. Р. К истории узбекского языка // Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятипятилетию, М., 1958.
150. Убаева Ф. С. «Билан» ёрдамчиси хакида // Научные труды ТашГУ. 260. Языкознание. Ташкент, 1964.
151. Узбекско-русский словарь. М., 1959.
152. Узаков Х. Узбек тилининг Жанубий Фарғона шевалари. КД, Тошкент. 1965.
153. Усмонов А. «Муҳокамат ал-луғатайн» Алишера Навои, АКД, Ташкент, 1948.

154. Усмонов О. Ўзбек тили тарихини даврлаштириш масаласига доир // В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари. Тошкент, 1957.
155. Файзуллаева Ш. А. Исследование языка памятника XIV в. «Китабу булгат ал-муштак фи лугат ал-турк ва л-Кифчак Джалал ад-дина ат-турки. АКД. Ташкент, 1969.
156. Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмские памятники XIV века. Т. 1. Ташкент, 1966; Т. 2., Ташкент, 1971.
157. Фозилов Э. И. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. Тошкент. 1965.
158. Халидов Б. З. Учебник арабского языка. Ташкент, 1965.
159. Харитонов Л. И. Типы глагольной основы в якутском языке. М.—Л., 1954.
160. Хыдыров М. Н. Послелоглар ва уларнын уланышлары. Ашхабад, 1947.
161. Хорезми, Мухаббат-нама, М. 1961 (издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э. Н. Наджиба).
162. Черкасова Е. Т. Переход полноязычных слов в предлоги. М., 1967.
163. Махматов А. А. Синтаксис русского языка. М.—Л., 1941.
164. Шамсиддинов И. И. Каракульский говор узбекского языка. КД. Ташкент, 1968.
165. Шарипов С. Ўзбек тилининг Поп шевасининг морфологик хусусияти. КД. Тошкент, 1962.
166. Шишков А. С. Нечто о предлогах // Собрание сочинений и переводов. Ч. V. СПб., 1825.
167. Шмелев Д. Н. К вопросу о «производных» служебных частях речи и междометия // «Известия АН СССР, ОЛЯ», Т. XX. Вып. 6. М., 1961.
168. Шобдурохмонов Ш. Ердэмчи сўзлар. Тошкент, 1953.
169. Шобдурохмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва Ўзбек халқ шевалари. ДД. Тошкент—1963.
170. Шукуров А. Дж. К вопросу об этимологии послелогов birla и ila в тюркских языках // Советская тюркология. 1984. № 1.
171. Шукуров А. Дж. К вопросу об этимологии послелогов sagu//sagu и история его развития в азербайджанском языке // Советская тюркология. 1985. № 4.
172. Шукуров Ш. Ўзбек тили тарихини ўрганилишига доир, ЎТА. 1969. № 2-сон.
173. Шукуров Ш. Ўзбек адабий тилининг ривожланиши масаласига доир. ЎТА. 1965. 4-сон.
174. Щербак А. М. К истории узбекского литературного языка древнего периода // Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятипятилетию. М., 1953.
175. Щербак А. М. К истории образования узбекского национального языка // ВЯ. 1954. № 6.
176. Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов XI—XIII вв. из восточного Туркестана. М.—Л., 1961.
177. Щербак А. М. Грамматики староузбекского языка. М.—Л., 1962.
178. Щербак А. М. Огуз-нама, Мухаббат-нама, М., 1959.
179. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
180. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова) Л., 1987.
181. Щербак Л. В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957.
182. Юнусов А. Исследование памятника XIV в. «Таржиман турки ва Ажами ва мугали. АКД. Ташкент, 1973.
183. Ярцева В. Н. Предложение и словосочетание // Вопросы грамматического строя. М., 1955.
184. Ўзбек тилининг изоҳли лўғати. 1-2 том, М., 1981.
185. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. Тошкент. 1984.
186. Ўзбек халқ шевалари лўғати. Тошкент, 1971.
187. Ўзбек шевалари лексикаси. Тошкент, 1966.
188. Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, 1975.
189. Ўзбек тили тарихи масалалари. Тошкент, 1977.

- 190—191. Узбекско-русский словарь. М., 1959.
192. Қудратов Т. Ўзбек тилининг оралик шевалари, ҚД, Тошкент. 1968.
193. Фуломов А. Ф. Қўмакчили конструкция ҳақида // ЎзФА Ахбороти. 1940. 6-сон.
194. Фуломов А. Ф. Ўзбек тилида аниқловчилар. Тошкент. 1941.
195. Фуломов А. Ф. Ўзбек совет тилшунослиги тарихидан. ЎТА, 1967. 4-сон.
196. Фуломов А. Ф. -Ла аффиксининг маънолари ҳақида // Бюллетень АН ЎзССР, 1944. 5—6.
197. Фуломов А. Ф. Об аффикси -ла в узбекском языке. Уч. зап. Ташкентский гос. пед. и учит. инст., серия обществ. наук, Вып. I. Ташкент—1947.
198. Гулямов Я. Г. Из наблюдений над морфологией Ташкентского говора // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. I. Ташкент, 1957.
199. Ҳожиев А. П. Қўшма аффикслар ёрдамида ясалган феълларнинг изоҳли лугатда ишланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984, 5-сон.

МУНДАРИЖА

Айрим шартли қисқартмалар.	3
Фойдаланилган манбаларнинг шартли қисқартмалари.	4
Сўз боши.	7
Кириш.	9
Тарихан ва ҳозир қўлланишида бўлган соф қўмакчилар.	18
Фақат тарихан қўлланган соф қўмакчилар.	94
Ҳозирги ўзбек тилига хос соф қўмакчилар.	107
Библиография.	117

ТУРДИ РУСТАМОВ

РАЗВИТИЕ СОБСТВЕННО ПОСЛЕЛОГОВ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

На узбекском языке
Ташкент «Фан»

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тилшунослик институтининг Илмий совети ҳамда Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган

Мухаррир А. Комилова
Мусаввир Х. Меҳмонов
Техмухаррир Н. Абдурахмонова
Мусаххих М. Саидова

ИБ №5155

Теришга берилди 20.02.91. Босишга рухсат этилди 14.10.91. Формат 60×90¹/₁₆
Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Офсет босма. Шартли босма т. 7,75
Хисоб-нашриёт т. 8,3 650. нусха. Буюртма 52. Баҳоси 3с.

Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент, М. Горький шох кўчаси, 79